Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Særudgave af

# EN DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

(Kirkelig geografi)

Samlet og udgivet af

*PAUL NEDERGAARD*

Sognepræst

## SØNDERJYLLAND I

Ribe stift

Hefte 5

*Meddelelserne på bagsiden bedes venligst læst!*

KØBENHAVN 1972

været præst paa Før og i Enge, flyttede til Varnæs. – *Asmus Petersen* (1793–1825) var absolut rationalist, men det lykkedes ikke at faa rationalismen helt indført i sognet. Han havde tidligere været sp i Aventoft og i 1780 sammen med et par nabopræster udtalt sig for indførelse af dansk sprog i kirke og skole af hensyn til den dansktalende menigheds tarv. De fleste var folk uden synderligt aandeligt liv, men der fandtes dog, især i de smaa huse, nogle vakte eller hellige, der besøgtes af lægprædikanter fra Christiansfeld og samledes til forsamlinger paa Teglgaard, naar man ikke gik til møderne i Løgumkloster. Der var stor strid om salmebogen og den adlerske agende af 1796, som man mange steder ville indføre, men her mødte dette forsøg paa at gøre gudstjenesten rationalistisk modstand. Man ville hverken have den berygtede agende eller Ev chr salmebog i stedet for Pontoppidans salmebog. Menigheden satte sig imod det og sang af sin salmebog, mens præsten sang af sin. Da præsten tilkaldte generalsuperintendent *Adler* til hjælp, laaste kirkeværgerne kirkedøren for dem begge. Derefter fik mgh lov til at beholde sit gamle ritual og sin gamle salmebog.

Pastor *Ulrich Boesen* (1826–34) af Eltang-SV, flyttede herfra til Oksenvad-Jels og blev 1854 udnævnt til biskop af Slesvig (er nærmere omtalt under slesvigske biskopper). Han er en af de betydeligste præster, der har været i Nr Løgum, skønt hans fætter, *Fr. Hammerich,* »ikke fandt ham videre begavet, men en viljens mand, der kunne imponere ved sin kæmpeskikkelse og ved at tage »amtsgesichtet« paa«. De tysksindede yndede ikke denne dansksindede præst, og *Adler* fandt ved visitats hans prædiken »maadelig«. Men de vakte flokkedes om hans følelsesfulde bibelske forkyndelse (se Oksenvad-Jels, hvor han sm m *C. V. Meyer,* Vilstrup, udgav en salmebog, og hvor han 1848 havde haarde sammenstød med de slesvig-holstenske kommissærer).

17. febr 1826 tiltraadte Boesen embedet i Nr Løgum. Indtægten var ikke stor: 30 td rug, 12 smørfjerdinger, 20 gæs, en del tørv og brænde. Til pgd hørte 40 demat jord, saa der kunne holdes 20 kreaturer. Stuehuset var yderst forfaldent. Med sejg vilje tog B og hans 7 aar yngre brud (søster til bispinderne *Balslev* Ribe og fru *Johs. F. Fenger*) fat. De blev hurtigt afholdte i sognet, søgte kontakt med folk, hvad man ikke var vant til; man saa endog fruen hjælpe med høet, og nu kom der mange i præstegaarden i Løgumgaard. B havde forbindelse med de ligesindede præster, *Salling,* Vonsild, *Matthiesen,* Løjt, *Meyer,* Abild, *Bjerregaard,* Toftlund og *Riis,* Løgumkloster, og flere gange kom *Fr. Hammerich* (»Ikke sjældent red vi ud i egnen, som ikke var uden tække. Lige under en bakkeryg ligger Nr Løgum kirke, paa de andre sider omgivet af vide, vandrige sletter med mandshøjt korn og den dejligste lærkesang; længere borte lyngheden. Snart kunne vi tage ind og faa os en »tevandsknægt« hos en af bønderne, snart var vi hos en syg, snart hos en af de opvakte paa egnen. Dem forstod Boesen at omgaas«). Straks vandt B de vaktes hjerter. Der var fuld kirke hos ham aar efter aar. Langvejs fra strømmede man til hans prædikener, som var »alt andet end en oratorisk præstation«. Adler havde kaldt Bs ordinationsprædiken i Gl Haderslev »monoton og i herrnhutisk smag« men hans forkyndelse var levende, ægte, greb ved sin varme, ja undertiden græd han selv paa prædikestolen. Der fortælles om mange, der ved hans forkyndelse i kirken og hans forsamlinger paa Teglgaard hver søndag eftermiddag fik et helt nyt syn paa livet og blev bekendende kristne. Hans sprog og billeder var saa forstaaelige, og den »prædiketone« som *Hammerich* ungdommeligt kimsede ad, passede netop for dem, der ellers havde faaet deres opbyggelse paa tysk. Men især vandt han dem, fordi han talte med myndighed og satte viljen i bevægelse. Han var selv en viljens mand.

Allerede her som ung præst kunne han træde op mod hvemsomhelst, mølleren eller provsten »og maale dem med et blik fra øverst til nederst«. Selvfølgeligt fik han en del at kæmpe med. Sønderjylland var den gang ikke nationalt vaagnet. Derfor var man ikke imod hans danskhed, for han var dansk i sind og skind, men der var uvilje mod ikke-slesvigske embedsmænd. Man ønskede, at præsterne skulle være *født* i Sønderjylland. Saa var der den modstand, som alle vegne rejser sig fra »verden« mod evangeliet, og nidkær, det var han. Blandt sine embedsbrødre i Vestslesvig stod han ret ene, Rationalismen raadede da i næsten alle præstegaarde. Ved konventerne kunne det gaa hedt til (som da man drøftede adiafora f eks dans, og spurgte Boesen, der svarede: »Alt hvad I gør i ord eller handling, gør det *i Jesu navn!* Kan der danses i Jesu navn, saa dans kun til!«). Adler skiftede syn paa Boesen. 1834 roste han ham for hans »smukke prædiketalent, hans levende iver i henseende til alle embedsgrene, hans trofaste sjælesorg, forenet med streng sædelighed og kristelig færd i hans noget raa menighed«. Embedet var lille, børneflokken voksede, og saa blev han forflyttet til Oksenvad-Jels. (se Fr. Hammerich: Et levnedsløb, I, 1882, 167, H. F. Petersen i Dsk kirkeliv, 1935, 81 f).

Pastor *Hans Balslev Momsen* (1834–50) var udpræget slesviger og tysksindet. Han maatte vige 1850. Der var en mindre herrnhutisk kreds, næret fra Burkal og Christiansfeld (Ribe Bispesæde 162).

*P. C. Garde* (1850–58) var af gl dansk officersslægt, meget optaget af geografi og historie (se her I, 483 og Fr. Barfod III, 148), han flyttede til Fejø og blev senere sp i Søborg-Gilleleje. – *S. V. Ørsted* (1858–67) var købmandssøn fra Rudkøbing. *H. C. Ørsted* var hans farbroder, og som ung var han mange aar i huset hos *Anders Sandøe Ørsted.*

Han var en stilfærdig studerekammerets mand, havde universitetets guldmedaille i filosofi (»Philos religionsfilosofi og dens forhold til hebraismens og krd's »grundideer«), han blev ord kat i Rudkøbing og kom saa til Nr Løgum, han blev afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse. Han flyttede til Sønderby og blev senere sp i Magleby-Holtug.

**Tiden 1867–1920**

Nr Løgum er det nordligste af de til hertugdømmet hørende sogne, hvilket har præget det,

og sporene mærkes stadigt. Hovedbegivenhederne var jo krigene 1848–50, 1864 og 1914–18. Og pastor *Balslev Momsen,* der siges at have gjort, hvad han kunne for at fortyske sognet, mens han var her 1834–50, kom tilbage og var sp her igen 1867–75 (KoS bl 1880, 122). Pastor *Chr. Lassen* (1875–79) var født i Bjerndrup, flyttede til Skærbæk, pastor *Carl W. A. Jess* (1879–1913) var født i Heide, udpræget tysk. I pastor *Lassens* tid var der nogen vækkelse, han var menigheden en god og tro tjener. Atter omkr 1900 var der vækkelse, sund og langsom, især i Nr Løgum by, og den har præget meget af det aandelige liv siden. Men samfundet kom i vanskeligheder 1912, da IM i Sønderjylland splittedes i 2 fløje. Her fulgte man de 12. 1913 blev pastor *P. Simonsen* sp her. Sognet var velhavende før verdenskrigen, men blev aldeles forarmet (markdevalueringen).

**Tiden efter 1920**

Pastor *P. Simonsen* (1913–40) var sønderjyde, fra Vedsted, han hørte til »Det gamle budskabs« præster, og hans hustru var her fra sognet. Han tog virksomt del i IMs arbejde paa egnen, og har betydet meget for mange. Det fik et smukt udtryk ved biskop dr *H. Fuglsang-Damgaards* ordination som biskop, da F D talte om, hvad pastor S havde været for ham. En af sognets gode, danske mænd sagde 1920 til provst *Erik Christensen:* »Sognepræsten ønsker at blive her, og han hører til de faa, der kan blive!« Afstemningen viste, at han havde ret, 263 stemte for at beholde pastor *Simonsen,* mens 55 stemte imod.

Gudstjenesterne fordeltes med 15 tyske højmesser aarligt. Den gamle pgd blev afhændet, og en moderne pgd opført i 1924. Pastor S skrev 1939: Kkg: gennemsnitlig 86 i kirke alm søndage til dsk gudstj, kirkelivet væsentligt præget af IM, ret broget tilflytning, ungdomsmøder i pgd, 15 tyske gudstj (gennemsnitlig 38 til hver).

Pastor *E. E. Ernstsen* (1940–48) skriver 1947: De kirkelige forhold præget af de nationale modsætninger, 33 pct af bef er tysksindede, og over 50 pct af jorden er paa tyske hænder. Indtil 1945 var der en tysk foredragf og tysk friskole. I øvrigt væsentligt præget af IM, ungdomsm i pgd, DMS, kirkeblad, KFUM og K, idrætsf, stærke nationale modsætninger. Vækkelsen fra ca 1900 og skismaet 1912 mærkes, men det aandelige liv er kommet i forb med dansk IM. Der findes næsten ingen gr. Bef stærkt bundet til sognekirken. »Troslivet er gammelt, men ikke altid lige smukt. Efter rationalismen kom pastor Boesen. Der var vækkelse og fyldt kirke i hans tid. Ned gn tiderne har der siden da været en del aandeligt liv i sognet, præget mere og mere af dansk IM« (Hejselbj P, s 131). Pastor *H. Pahus* (siden 1949) skriver 1967: Kkg 6–7 pct, gennemsnitligt 94 i kirke pr gudstjeneste, de kirk forhold præget af IM. Trods nationale modsætninger fordragelighed og nogenlunde samling om kirken. 18 familier slutter sig til tysk frimgh med maanedlig gudstj. Møder og bibellæsn i pgd og hjemmene, IMsmf med mh, DMS, kirkeblad, 2 sdsk, KFUM og K, spejdere. 9 fam til Bovlund frimgh. Tysk friskole, tysk børnehave, mange husmænd.

Blandt *lægfolk* nævnes:

DnA 1921, s 85–92 har en længere skildring med overskrift: »Det fornuftigste menneske i Nr Løgum sogn.« Udtrykket skyldes, at *Ulrich Boesen* omkr 1830 spurgte i sogneforstanderskabet, om de kunne gætte, hvem der var det fornuftigste menneske i sognet? De kloge folk gættede og gættede, men saa sagde Boesen: *Lille Kirsten* er det fornuftigste menneske i hele sognet.

Hendes mand var daglejer og døde ung, saa hun sad alene tilbage med 4 smaa børn, og hun slog sig igennem ved flittigt at kniple, hun ville ikke modtage hjælp af fattigvæsenet. Hun bad til Gud og regnede trygt med hans hjælp. Og hun blev bønhørt. Da hun en morgen ingen mad havde til børnene, gav nabokonen hende et helt brød. Ofte erfarede hun, at der var forslag i smulerne. Forpint af sorg over mandens død og af syndenød kom hun til *Boesens* første prædiken, fik lys og klarhed, talte ofte og længe med præsten, var helt utrøstelig, da han rejste, men saa gik hun rundt og vidnede, baade i Nr Løgum og i nabosognene, og hvor hun kom, flokkedes folk om hende for at høre hendes stilfærdige, men overbevisende vidnesbyrd.

Den kendte »Stinne mæ æ bifel«, som er omtalt under Løgumkloster (s 1176 (324)), boede i sine unge aar som gift i Nr Løgum og ligger begravet paa Nr Løgum kirkegaard (død 1951).

Blandt IMs ledere i de senere aar: Gdr *R. Wind,* Tohede (* 94, † 51).

Gdjr *P. H. Jensen,* Nr L, gdjr *H. Holst,* Nr L er nu fmd for IM.

Andre: Gdjr *Laust P. Holm,* * 53, † 37, kirkeældste, kommuneforst, amtsforstander, sognefoged *Claus H. Friis* (* 69, † 60) i kommuneraad og menighedsraad, medlem af det sønderjyske kirkelige udvalg, af provstiudvalget og salmebogsudvalget. Han var lokalhistoriker, skrev hjemstavnshistorie, om sognets præsterække og om ydre mission (Andreas Riis). Han betød meget i kirke- og sogneliv.

Gdjr *J. Boyen Johannsen* (* 81, † 54) var i en menneskealder kirkeværge og kirkekasserer.

Gdjr *H. Fredsted,* Landeby, er næstfmd i menighedsraadet og medl af provstiudv.

I Landeby fødtes 1835 den kendte opdrætter og patriot, *Laust Arnum,* Bovlund, † 1908.

**Skolen**

Centralskole 1954. Lærer *H. H. Wiuff* (* 99 i Haderslev, dim Jelling, † 58) blev førstelærer, degn og organist her efter genforeningen og virkede her i en menneskealder. Senere leder af Centralskolen førstelærer *H. O. Johnsen.* Nuværende leder er: førstelærer *I. C. K. Mørkeberg.*

Den kendte patriot, bladmand og bankmand *R. Rossen* var lærer i Kløjing 1880–83 (se Tønder).

*Løgumgaard efterskole* oprettedes 1920 af IM som et aandeligt og kulturelt fremstød i Vestslesvig. Der var kostskole, præliminær- og artiumskursus, plads til 150 elever. Sammen med skolen blev drevet et landbrug paa 80 ha. Den rummelige sal brugtes til mange møder.

F'orstander: *Harbo.* Skolen solgtes 1928 til aandssvageforsorgen.

*Verdenskrigen:* 62 faldne, mindetavle i taarnrummet.

1927 oplyses: Kkg 12 pct, ret stærk IM bev tyske gudstj, KFUM og K paa hervær ungdomsskole. 1934: Kkg 8 pct, overv præget af IM, beboerne fra ca 40 nybyggerejendomme har kun ringe forb m kirken. I 3–4 byer meget aandeligt liv (IM i anden generation), andre byer ukirkelige, ungdomsm, 40 pct tyske. 1943: Kkg 8 pct, væs præget af IM, som hidtil. 1955: Kkg 6–7 pct, de kirk forhold præget af IM, 17 fam plus 10 pers slutter sig til tysk frimgh m gudstj i den tyske friskole. Møder og bibellæsn i pgd, skoler og hjem sdsk, KFUM og K, DMS, kirkeblad, 7 fam t Bovlund frimgh. 1967: Se ovf.

**Nørre Løgum kirke** har været herredskirke for Lø herred, maaske den første kirke i herredet. Den ligger sydligst i sognet, er anselig og interessant, kor og skib (med unggotisk forlængelse mod vest), meget regelmæssigt opført af tegl paa profileret teglstenssokkel, rundstav over hulkant, hjørne- og ende-lisener, der gaar over i en smuk gesimsfrise af rundbuer, der hviler paa glasserede dværgsøjler. Begge døre, der sidder i brede lisener, var tilmuret, syddøren med rig profilering i karme og buer blev aabnet igen ved restaureringen 1959—61. I koret er tilmurede vinduer, der staar som nicher indadtil. Den unggotiske forlængelse mod vest er af munkesten med endelisener mod vest og spidsbuevindue mod nord. Maaske omkr 1375 fik koret krydshvælv med profilerede ribber. Senere indbyggedes skibets 3 otteribbede hvælv (efter sagnet bygget af dronning Margrethe). Omtrent samtidigt er det kraftige taarn med pyramidetag, krydshvælvet taarnrum, der omkr 1881 indrettedes til vaabenhus, trappehus mod nord. Det sengotiske vaabenhus mod syd er nu daabsværelse. Kirken er hvidkalket undtagen dele af taarnet, har blytag undt vaabenhuset. En runesten blev fundet i korbuen ved rest 1959—61. Muret alterbord, dækket af en forside af eg med rester af et sengotisk maleri fra ca 1475: Kristus som verdensdommer. Sengotisk skabsaltertavle, omdannet ca 1700, i midtskabet en figurgruppe paa hver side af den korsfæstede, samt 12 apostelfigurer. Omkr 1700 blev sidefløjene kasseret, og der opsattes udsavede vinger og topstykke, som fjernedes 1961. Sengotisk kalk, ca 1500, samtidig disk, oblatæske fra 1649. 5 hold alterstager 1) unggotiske i romansk form, 2) sengotiske, 3) balusterformede, fra ca 1600. 4) bordstager fra 1600t, 5) af messingblik, fra 1800t. Til Flensborgmusæet er fjernet: 6 figurer fra sidealtre. Et lille processionskrucifix og et korbuekrucifix. Romansk granitfont med relief af den tronende Kristus, fad fra ca 1700. Prædikestol fra 1648, en landlig efterligning af Tøndertypen med relieffer af Kristi historie. Samtidig rektangulær himmel. Stoleværk fra omkr 1860. Pulpitur mod vest fra 1707 (indtil rest 59—61 med altertavlens sengotiske apostelfigurer). Klingpung fra 1700t (i brug). Lysekrone fra 1707. Klokke fra ca 1375 med latinsk indskrift. Mindetavler. Gravsten paa kg fra 1700t, 300 sd, orgel fra 1930, udvidet 1966. Stort lægmandskrucifix paa skibets nordvæg.

Danm kirker, XXI, Tønder a, s 1523—40, 2640—43. Mack D 348 f.

Folketal: 1860: 1224; 1910: 1061; 1925: 1204; 1965: 1685.

Altergæster: 1922: 812; 1934: 601; 1942: 620; 1953: 1192; 1962: 1048; 1966: 1255.

Menighedsraad: 1922: 4 IM 3 u p (gr), 1934: 3 IM 4 u p, 1942: 4 danske, 3 ty (deraf 3 IM), 1953: 4 IM, 1 ty, 2 u p, 1965: 4 IM, deraf 1 ty, 3 ikke IM.

### Sognepræst

Indtægt i 1907: 4191 Rm, 1922: 3 kl, 1958: 12 kl. Den gl pgd fra 1827, ny pgd fra 1924. Avling: 1920: 70 ha, 1967: 25 ha.

13. 1834–50 (hjpr Ketting): **Hans Balslev Momsen,** afs 50, senere sp Store Vi, se nr 16.

14. 30. sept 1850–30. juni 58 (overlærer Søetatens drengeskole 41): **Peter Christian Garde,** fl t Fejø, se Søborg-G.

15. 24. sept 1858–20. maj 67 (ord kat Rudkøbing-S 8. april 54): **Sophus Vilhelm Ørsted,** afsk af tyskerne p gr a edsnægtelse, sp Sønderby, se Magleby-Stevns.

16. (2. gang) 1868–75 (sp Store Vi 64): **Hans Balslev Momsen,** * 7. okt 03 Dybbøl. Faderen: Sp Dybbøl. Stud Kiel 24, c Gottorp 28, hjpr Ketting 33, sp 1. gang i Nr Løgum 34, afsk 75, † 8. juli 80 i Burkal. Ugift.

K und S bl 1880, 122, J. Brodersen: Fra gl dage, 1912.

17. 1875–79 (diakon Løjt 71): **Christian August Lassen,** fl t Skærbæk, se der.

18. 1896–1913 (præst Windbergen 71): **Carl Wilhelm Andreas Jess,** * 2. juni 44 Heide. Student Meldorf, c 70, afsk 13, † 42, 98 aar gl.

19. 14. okt 1913–3. maj 40 (sp Jels 11): **Peder Simonsen,** * 25. maj 70 Vejbølgaard, Vedsted. Forældre: Gdjr sognefoged Matthias S og Gunder Marie Vestergaard. Stud Haderslev 92, c Kiel 96, hjpr Gl Haderslev 98, kst sp Oksenvad-Jels 00, sp Oksenvad alene 03, afsk 3. maj 40, † 18. febr 53. ~ 4. maj 15 Hanne Marie Kjestine Matzen, * 5. marts 84 Løjtved, Tønder amt. Forældre: Gdjr Laust M og Anne Kjestine Andersen.

Fmd kredsfbd af KFUM og K i Nordslesvig 09, Fmd Øst Jeypore-missionen 26—38.

20. 5. dec 1940–23. nov 48: **Edvard Eigil Ernstsen,** fl t rkp Frederikshavn, se Galten V.

21. 31. marts 1949 (sp Hanning 18. febr 36): **Holger Frederik Pahus,** * 17. nov 08 Fole. Forældre: Gdjr Michael Andersen P og Marie Hansen. Stud Tønder 28, c 35-1 ($h_1$). ~ 15. maj 36 Anna Elisabeth Holst, * 25. aug 09, Vejle, † 11. juni 70. Forældre: Kontorchef i Landmandsbanken i Kbhvn Carl Georg H og Marie Flach.

---

Litt: Hejselbj P, s 129 f, A. H. Friis: Faargaard, Sdj mdskr, 1949, 80f, DnA, 1921, 85 f. C. H. Friis: Kirke- og sogneforhold i Nr L i middelald, Sdj mdskr, 1933, 3f, 129 f, P. Simonsen i Had st aarb 1948, C. H. Friis: Om sogneudskillelsen 1739, Ribe st aarb 1940, 39 f, Kirke og Sogn, 52, H. F. Petersen: Ulrich Sechmann Boesen (i Slesvigs delte bispedømme 1949, 327—73). C. H. Friis: Fra Løgum Birk 1943.

---

## LØGUMKLOSTER

*Løgumkloster sogn* bestaar af *Løgumkloster flække,* der med markjorder omfatter 1655 ha, samt *landsognet,* 4183 ha. L ligger i en flad, sandet opdyrket hedeegn ved Brede aa, delvis tilplantet. Landsognet er mod syd gl hedeflade med enge og moser, ved Kongensmose en bakkeø med Draved skov, vist Danmarks eneste virkelige urskov. Mod vest Ellum bakkeø med jævnt fald til de fleste sider, men ret stejlt mod nord ned til aaen. Egnen er typisk vestjysk, med vide udsyn. Da munkene kom hertil 1173 fra Seem var der store skove. »Barsk og

fattig« kaldes egnen nu i hjemstavnssangen, men »Østpaa knejser over sletten som en kæmpe Kloster kirke«. Fine landeveje fører til L, og fra alle veje er kirken blikfanget, ikke uden grund kaldet »Vestslesvigs domkirke.«

*Løgumkloster flække* beherskes af kirken, refugiet og bibelhøjskolen. Bysognet har 1907 indb, ligger lavt, bygget i en runding fra øst til nord, midten optages af den store træbevoksede markedsplads. Den østlige del kaldes Starup. Hovedfærdselsaarerne er vejene til Brede og Aabenraa. En stor del af byen lagdes i aske 1809. Den ældre bebyggelse med hyggelige, rød- eller hvidkalkede, straa- eller tegltækte huse er bedst bevaret mod øst paa den trekantede Holms plads. Ellers præges byen af nye bygninger, og i de sidste aar er der bygget meget. Foruden kirken, refugiet, bibelskolen og de andre skoler kan nævnes krigsfangekirkegaarden for russiske, franske og belgiske krigsfanger i en lille lund syd for byen.

Flækken har intet raadhus men kommunekontor paa de gamles hjem, opf 1957 (28 pl), kommuneskole fra 1904 med realafd, ny skole 1965–66, tysk privatskole fra 1925, bibl, fh med teatersal fra 1927, her ogsaa vandrerhjem, mh fra 1901, sygehuset fra 1925 drives nu som filial til Tønder, rutebilst, (banen L-Rødekro eksisterede kun 1926–36). Flere hoteller, haandværkerhjemmet, opr 1872, Hedeselskabets kontor, flere mindre industrier, Lt Mf efterskole.

Tinghuset i skyggen af kirken og sammenbygget med dennes SV hjørne ligger paa den gl klostergrund (det saakaldte *Slot*), en statelig toetages munkestensbygning, opført 1614 af hertug Johan Adolph af Holsten-Gottorp, med kraftig, hvidkalket portalparti. Nu bolig for dommeren og L retskreds. I porten en mindetavle for Brorson. Stor have.

Om refugiet, se ndf.

I *landsognet:* byen Ellum m skole fra 1910, fh fra 1937, bibl, sportspl, bebyggelser: Kalvehave, Nybo, Draved, Asset, Søgaard, Tinggaard. Bl større gaarde: Favrby, 225 ha, ejeren Harro Marquardsen er fmd for det tyske mindretals organisation.

**Oldtidsminder:** Den ret anselige høj i Tohøje er forgravet , 3 høje sløjfet.

Skove: Nybo plantage, 75 ha, Draved skov, 198 ha, og Kongensmose, i alt 546 ha, ejes af staten. Her er i samarb med Nationalmus foretaget forsøg med stenalderlandbrug (Nationalmus arb, (1953, 36—43).

**Verdenskrigen 1914—18** satte sit stærke præg. Paa mindetavlen i L læses navnene paa 61 faldne her fra sognet. Den store granitsten i mindelunden laa oprindeligt som overligger paa en jættestue i Lindet skov, tyskerne slæbte den hertil for at den skulde være mindesmærke for kejser Wilhelm I, og til ære for ham stod den i en aarrække paa torvet. Men ved enstemmig beslutning i byraadet har den faaet sin nuværende anvendelse. Mindelunden syd for byen for de 71 krigsfanger taler ogsaa sit eget tunge sprog om lidelse og sorg, og ved Ellum er der en mindesten for de 11 faldne fra landsognet.

Skønt omgangssproget vist altid har været omtrent rent dansk, har (bortset fra de tyske embedsmænd), sindelaget hos bef nationalt været stærkt blandet. Afstemninger: Flækken: 1867: 122 dsk, 138 tyske, 1912: 65 dsk, 169 ty, men ved folkeafstemningen 1920: 542 dsk og 516 ty (110 dsk tilrejsende, 170 ty), 1924: 225 dsk, 169 ty, 141 soc 1964: 912 dsk 251 ty.

**Landsognet:** 1871: 67 dsk, 11 ty, folkeafst 1920: 234 dsk, 53 ty (32 dsk tilrejs, 12 ty), 1935: 172 dsk, 21 ty, 4 soc 1964: 194 dsk, 30 ty.

Under den prøjsiske administration bestod land sognet af 3 kommuner: Ellum, Asset, og Draved.

Løgum Klosters historie er bl a kort fortalt i Kirkeligt Samfunds julebog 1929, s 16 f af Claus Eskildsen. Herfra citeres:

De to sønderjydske herreklostre — Ryd Kloster i Slesvig stift og Løgum Kloster i Ribe stift — viser en interessant parallelt løbende historie.

Efter gammel overlevering skal **Knud den Store** om ved 1020 ved engelske munkes hjælp have grundlagt flere benediktinerklostre. Disse klostre lagdes i reglen i nærheden af en større by paa et bjerg eller en høj, helst paa et hedensk helligt sted. Slesvig og Ribe var den jydske halvøs betydeligste byer, og her finder vi ogsaa de største klostre, Mikaelsklostret paa en høj lige nord for Slesvig by, Seem Kloster lidt øst for Ribe.

Bisp **Valdemar** maatte 1190 foretage en reformation af Mikaelsklostret for at gøre ende paa de forvildede og usædelige tilstande i dette kloster. Nonnerne fik anvist St Hansklostret inde i Slesvig by, munkene flyttedes til Gulholm, en lille holm i Langsøen, hvor cistercienserne fra Esrom ledede omdannelsen til cistercienserkloster. Efter de gamle munkes forargelige, vidt omtalte »munkekrig« mod det nye kloster flyttedes dette i aaret 1210 til Ryd i Nordangel, hvor det bestod indtil reformationen. 1544 ophævedes Ryd Kloster, og da hertug Hans 1582 fik det i eje, lod han det straks nedbryde og rejste paa klostrets grund Lyksborg Slot.

Seem Kloster var, ligesom Mikaelsklostret, et blandet kloster. Ogsaa her var forholdene saadan, at der maatte foretages en reformation. 1156 flyttedes munke fra Herrisvad i Skaane hertil, og Seem Kloster hørte fra nu af ogsaa til Cistercienser-sammenslutningen. Nonnerne lagdes ind i St. Nicolajklostret i Riby by. Det gik imidlertid ikke Seem kloster bedre, end det senere gik Gulholm, og 1173 flyttedes det derfor til Løgum, hvor det allerede i længere tid havde ejet en gaard.

Det nye Cistercienserkloster laa i Løgum paa et sted, der svarede til den hellige **Bernhards** ideal. Her var Bredeaaens rindende vand, der kunde drive møllen og levere fastefisken. Her var der dengang sure sumpe og vildsomme skove, der kunde omdannes til kulturland, og vidt og bredt fandtes der ingen større byer.

Løgum Kloster voksede sig stort og stærkt i modgang. De første klosterbygninger nedbrændte allerede før 1200, og 1268 ødelagdes klostret for anden gang af ildebrand. Egnens herremænd var i disse lovløse ufredstider farlige naboer. I 20 aar maatte abbeden i Løgum føre processer for bisp, ærkebisp og konger, inden herremanden Ubbo Thorsen udleverede Bøgelhus ved Jyndevad, som han havde ranet. Fra 1279 til 1290 holdt den mægtige **Johan Urne** sin haand paa klostrets ejendomme paa Urnehoved, og man maatte til sidst lade ham beholde sit rov og nøjes med en skadesløshedssum. Den ubehageligste nabo var dog den mægtige **Limbek-slægt** paa Trøjborg i Visby sogn. I aaret 1376 udstedte **Henning Limbek** et værnebrev, rettet mod sig selv: »Thi lover jeg dette klosters abbed, konvent og folk, at jeg ikke vil kræve skat af dem, ikke vil tage dem til fange eller udplyndre dem, ikke tage dem noget fra eller afpresse dem noget eller bortføre nogen af klostrets folk«. Hvor meget Løgum Kloster har maattet betale for dette ejendommelige værnebrev, vides ikke, men dets gyldighed begrænsede Henning Limbek til mikkelsdag næste aar!

Til trods for al modgang fik Løgum Kloster ved en klog jordpolitik med tiden stort jordegods og blev meget velhavende. De voldslystne herremænd gav paa deres dødsleje store sjælegaver til klostret for en messes skyld eller for at sikre sig en grav inden for kirkens hellige mure. Tienden fra klostrets kirker anvendtes til yderligere jordkøb, og til sidst ejede brødrene i Løgum 175 plove (helgaarde) og var dermed blevet den største grundejer i Sønderjylland næst efter Ahlefeldterne paa Søgaard. Fra Tønder og op til Ribe laa klostrets jordegods samlet i de seks fogderier Abild, Alslev, Svanstrup, Ravsted, Skærbæk og Frøs herred. Løgum Kloster blev et af Danmarks største og skønneste abbedier. Det ejede ogsaa flere huse i Ribe, og rundt om dets mure groede efterhaanden den nuværende Løgumkloster flække frem, paa hvis grund munkene havde indrettet en St Jørgensgaard til pleje af spedalske.

Helt fra klostrets første dage i Løgum havde det indtægterne af Nørre Løgum Kirke. Ribe bisp skænkede det om ved 1250 Daler Kirke. Med Svan-

strup store kongegods fik det 1252 af kong **Abel** ogsaa Brede Kirke, og Spandet Kirke overdroges 1323 til Løgum Kloster. Desuden synes kirken i Abild ved Tønder ogsaa at have hørt til Løgum, i det mindste forrettede munke fra Løgum gudstjenesten i denne kirke, og Abild by havde udlagt en mark til græsning af munkens hest. En del af kirketienden i Bylderup og andre sogne flød ogsaa til Løgum.

Løgum var et rigt og højt anset kloster. Af de 23 abbeder, vi kender af navn, har mange været dygtige og ret betydelige mænd. En række fremmede fyrster lod læse sjælemester for sig i Løgum, saaledes kong **Filip August** af Frankrig, kong **Ludvig den Ottende** af Frankrig, den tyske konge **Richard** af England og **Filip den Smukke** af Kastilien. Mange adelsmænd og fem biskopper har faaet deres gravsted i klostrets kirke.

Ved reformationens indførelse gik man de fleste steder haardt frem mod de forhadte tiggermunke, men herreklostrene lod man i reglen i fred, indtil de sidste munke var døde. Løgum Kloster ophævedes først i 1548, da den sidste abbed døde. Af klostrets betydelige jordegods dannedes der et særligt Løgumkloster amt, som bestod helt til 1864. Det mærkelige lille amt, der 1863 kun talte 5000 spredt boende indbyggere, havde indtil 1850 fælles amtmand med Aabenraa amt, fra 1850 til 1864 med Tønder amt.

Løgum Kloster bestod i henved 400 aar, og lige saa lang tid er der nu gaaet siden dets ophævelse. Men klostrets betydning for Vestslesvig har været saa stor, at den kan spores endnu i vor tid.

Cistercienser-munkene var overalt læremestre i teglstensbygningskunsten. Det skyldtes vistnok indflydelse fra Løgum, at vi med klostrets egen kirke som midtpunkt i denne del af Vestslesvig finder en af de betydeligste grupper af smukke, gamle teglstenskirker. Fra kloster og kirke har denne kunst virket over paa gaarde og huse. Vestslesvigs gamle smukke teglstensgaarde, som vi i dag beundrer inde i de sluttede, af udflytningen næsten uberørte landsbyer, turde i deres rene, harmoniske stil indirekte være paavirket af munkene i Løgum.

Klostret dannede den stærkeste modvægt mod adelsvælden. Faa andre steder var adelsvælden saa ubetydelig som i Vestslesvig, hvor Ribe bisp og Løgum Kloster overtog herremandens jordsamlende virksomhed og derved var med til at bevare en friere bondestand, der ikke kuedes under adelens tryk. Ved at holde den holstensk-tyske adel ude fik klostret ogsaa national betydning. Løgum Kloster var altid det danske kloster, der i alle stridigheder mellem konge og hertug var at finde paa kongens side.

**Klostrets første bygninger**, der brændte kort tid efter opførelsen, har vistnok været af træ. Efter den anden ildebrand i 1268 er den bygning opført, af hvilken en værdifuld rest staar endnu. Hvor længe hele klostret med de tre fløje og alle udbygningerne har faaet lov til at staa efter inddragningen af jordegodset i 1548, vides ikke. Efter hertug **Hans den Ældres** død i 1581 faldt Løgumkloster amt til det gottorpske hus, og hertugen opførte af klostrets sten i aaret 1614 det saakaldte »slot« til bolig for amtsforvalteren. Senest i dette aar er vel de to fløje og en del af den tredje blevet fjernet. »Slottet« staar uforandret endnu i dag. Over dets portal satte **Frederik IV** ved den hertugelige dels genforening med den kongelige i 1720 sit kongelige navnetræk og rigsvaabnet, — omtrent paa samme tid, som den unge Hans Adolph Brorson i dette hus genvandt sine legemlige og sjælelige kræfter og her i sin kusine, amtsforvalterens datter, fandt sin livsledsagerinde.

Den største del af klostrets østfløj, det gamle klosters vigtigste del, skaanedes for udslettelsen og staar den dag i dag. Indtil den nyeste tid benyttedes denne bygning som fængsel, stald og skur. Slemt medtaget blev den, men dog ikke værre, end at den gamle inddeling tydeligt kunde kendes, og at man af og paa de gamle rester kunde genrejse det stolte klosters kapitelsal i dens oprindelige rene skønhed.

Fra kirken fører en dør ind i sakristiet, hvor kirkens hellige kar opbevaredes i murnicher. Saa følger biblioteket og derefter kapitelsalen. Ved restaureringens begyndelse lige før verdenskrigen udgravedes her, skjult under jord og møg, resterne af de gamle søjler og de murede munkebænke ved sidevæggene, og for tiden er man ved at lade klostrets vigtigste rum genopstaa, som det saa ud, da cistercienserne for mange aarhundreder siden her holdt deres konvent. Syd for kapitelsalen følger trappeopgangen i vest og portnerrummet i øst. Fra portnerrummet fører en dør ind til den fuldstændig mørke straffecelle under trappen, hvor skyldige munke under portnerens bevogtning har sonet deres brøde. Efter disse rum følger hovedindgangen, hvis portal endnu er meget godt bevaret.

Paa første sal ligger over sakristiet, nærmest ind mod kirken, klostrets skatkammer, og ved siden deraf ser man munkenes store sovesal. Herfra fører en trappe ned i kirken, hvor munkene hver tredje time, ogsaa om natten, efter den hellige Benedikts regel skulle lovsynge Herren. Den smukke trappe, der nu er genrejst, virker ejendommelig inde i kirken.

Det er alt, der er bevaret af det gamle kloster. Indtil 1913 vidste ingen, at hele den gamle bygnings nøjagtige fundamenter hvilede under grønsværet, rede til at fortælle om Løgum Klosters indretning i alle enkeltheder. De meget interessante udgravninger i 1913 og 1914, foretaget under den tyske regeringsbygmester Eggelings kyndige ledelse, har kastet et klart lys over hele anlægget, og da indretningen i de enkelte cistercienserklostre var ganske ens, kan man fra det andetsteds kendte slutte sig til de enkelte rums bestemmelse.

Østfløjen fortsatte sig videre mod syd. Ved siden af portalen laa brødrehallen med ikke mindre end 15 hvælvinger. Til stor overraskelse opdagede man ved udgravningerne her spor af et centralvarmeanlæg. I klostrets sydfløj fandtes spisesalen og et større opholdsrum i stuen, værelser for klostrets gæster paa første sal. I vestfløjen laa fra syd til nord lægbrødrenes spisesal, køkken og vaskerum i stuen, abbedens bolig paa 1. sal.

Rundt om klostergaarden, der omsluttedes af kirken og de tre klosterfløje, førte en korsgang. I den østlige korsgang fandt man ved udgravningerne benene af munke, som her var begravede side om side, kun tildækkede med deres kutter. I gaardens sydøstlige hjørne laa klosterbrønden.

Vest for klostret laa avlsbygningerne samlet om en gaardsplads. Udgravningerne blev for avlsbygningernes vedkommende dog ikke ført til ende.

Om sogneudskillelsen i 1739 skriver sognefoged **Cl. Friis**, Løgumgaard i Ribe St Aarb 1940, s 39f.

I aaret 1739 — det aar da H. A. Brorson udgav »Troens rare Klenodie« — blev Løgumkloster sogn et selvstændigt sogn med klosterkirken som sognekirke. Før den tid var det en del af det store Løgum sogn, hvor Løgum Kirke, der dengang laa omtrent midt i sognet, var sognekirke. Sognets udstrækning var dengang fra Arrilds bæk i nord til syd for Draved skov, og fra Højst og Bjerndrup i øst til grænsen mod Døstrup og Brede sogne i vest. Byerne Alslev og Vesterhøjst blev dog allerede i slutningen af middelalderen udskilt og lagt til Højst sogn. Klosterkirken var munkenes kirke og maatte ikke betrædes af lægfolk, saa sogneboerne havde ingen adgang her. Ved reformationen blev den vel frigivet til almindelig brug, men der er vist gaaet en rum tid, inden man har faaet den indrettet til sognebrug. Den blev kun benyttet som et slags anneks til sognekirken og vel kun for selve byen Løgumkloster. Efter den bygning, der 1614 blev opført af materiale fra det nedbrændte kloster og kaldtes slottet, fik kirken nu navn af »Slotskirken«. I H. N. A. Jensen Kirchliche Statistik meddeles, at der en tid efter reformationen var ansat en præst ved slotskirken. Han boede paa slottet og fik 100 Mk. i løn (fra staten?) og 50 Rdl fra sognet. Dette embede blev dog ophævet igen, og sognepræsten boede i Flækken, hvor der blev opført en præstebolig 1653.

Sognepræst **Johan Roost** i Løgumkloster og Nr. Løgum har i aaret 1708 af kirkeraad og provst over Tønder og Løgumkloster amter faaet tilhold om »at forfærdige en ordentlig kirkebog for sognet Nr Løgum til nytte for efterverdenen«. Der menes hermed en kirkeregnskabsbog for Nr Løgum kirke. Kirken og sognet kaldtes dengang ofte for Nr Løgum, vel fordi der baade var et Sønder Løgum og et Østerløgum. Efter denne anmodning fra kirkeraadet har præsten derfor »foretaget sig i denne kirkebog at opnotere alt, hvad der kan have interesse.« Dette danner saa indledningen til kirkebogen, og heri fastslaar han straks, at **Nr Løgum kirke er den rette sognekirke for Løgum birk.** Ved præstens ankomst forefandtes der ikke ældre kirkeregnskaber end fra 1704. Disse regnskaber, der nu findes i landsarkivet, bestaar af løse regnskabsblade, en del bilag og lister over lys, der er givet til kirken ved dødsfald fra hele sognet. Derpaa følger

fortegnelse over kapitaler og landerierne, der tilhører kirken, og hvoraf der betales landleje.

Af regnskabet skal kun anføres, at der er foretaget en større reparation paa kirken i 1722, hvortil udgifterne blev fordelt over hele birket.

Sognedelingen skete ved kgl anordning undertegnet af kongen d 10. maj 1739, og allerede d 27. april var Johannes Krag bleven kaldet til sognepræst for Nr Løgum sogn, samme aar som Otto Riis var bleven sognepræst i Løgumkloster. Anordningen fordeler de enkelte byer til sognene.

Degnetjenesten er i begge sogne tillagt præsten, dog paa betingelse af, at de ansætter 2 dygtige mænd mod en passende løn. Til præsten i Nr Løgum købes et bol i Løgumgaard til præstebolig, hvortil de nødvendige midler bevilges. Endvidere bevilges midler til en kirkebro af hensyn til de sogneboere, der bor øst for aaen.

Skønt det gamle Løgum sogn nu er delt i to, hver med sin kirke og præst, har de dog efter 1739 og aar frem i tiden stadig en del, de er fælles om. En spicifikation over kirkestolene i Nr Løgum kirke 1744 viser, at stolene har været tildelt beboerne i begge sogne, i alt 30 stole, dog kun paa mandssiden, ja endnu i 1777 er der kommet en forordning om, at Nr Løgum sogn ikke længere skal være filial af Løgumkloster sogn, men et selvstændigt sogn. Her er forholdet vendt om, saa det ser ud til, at man nu regner klosterkirken for hovedkirken.

*Beboerne i Løgumkloster*

Et glimt ind i Løgumkloster i dag (Tove Meyer Hægstad i Berl Tid 31. maj 1964):

»Der er ogsaa noget gammeldags reelt over selve Løgumkloster-boerne. Absolut ingen fidus-mentalitet. En stor hjælpsomhed. Ja, man mindes et ord, som tages frem fra mange aars ophold i mølpose: *tjenstvillighed!* Det kan taale at komme frem i lyst her! Man hører om trofasthed eller troskab mennesker imellem. krævende troskab. Mennesker der føler sig forpligtede rent næstekærligt til at paatage sig opdrageransvaret for et aandssvagt barn. der er kommet til at staa helt ene i verden. Eller om en landmandskone, der mistede sin mand, og som folkene i sognet slog kreds om. Ikke ved at sætte sig hen og græde med hende, men ved hver især at tage haand med i landbruget, stille personlig arbejdskraft til raadighed.

Det ligger i luften. Engang stredes man. Krigene gav større perspektiver. I dag strides man ikke om nuancer. Man søger at forliges paa forhaand, giver hinanden lov til at leve med hver sit synspunkt i det nationale og kirkelige og mødes endda. Det *frisindede* er blevet noget bærende.

Et gammelt samfund og dog ungt i den forstand, at det har mod til at vise og vente tillid, til at tro, at selvfølgelig kan man klare sig ogsaa uden hjælp af smaa eller store fiduser! Blot ved at vise aaben ærlighed. Det chokerede for nogen tid siden paa højere sted, at kommunen i Løgumkloster kunne tilbyde byggegrunde til saa billig pris som 5 kr pr kvadratmeter. Men det gjorde man nu altsaa. Og man vedblev at gøre det! Grundprisen for byggemodne industrigrunde (excl kloakbidrag) er ca 4 kr pr kvadratmeter. Og efter at man i en arbejdskraftanalyse, foretaget af kommunen er kommet til det resultat (sommeren 1963), at 59 mænd og 70 kvinder var interesserede i at blive beskæftiget i industrien, udfoldes paa forskellig vis initiativ for at tilfredsstille disse borgeres ønsker og skabe nye arbejdsfelter.

Borgmester, overlærer *T. Geil,* der kom til Løgumkloster fra Rødding sogn i 1929, har tillige med bankdirektør *L. Lausten,* Løgumkloster Handelsbank, paataget sig den opgave, en aften hver uge at lede aftensangen for refugiegæsterne i Løgumkloster kirke, hvor andre aftener refugie-forstanderen, pastor *Anders Bork Hansen* og Bibelhøjskolens leder, pastor *Jul Nielsen* samt kordegnen er de ledende.

– Vi har forskellige synspunkter, siger borgmester *Geil,* men vi er her et sted, hvor ingen kan holde ud at skændes og slaas med folk, blot fordi de er anderledes tænkende. Vi skændes da heller aldrig i byraadet (konservativt bystyre) tilføjer borgmesteren med et smil.

Jævnheden er det, der præger. At vi kender hinanden allesammen. Her er ingen standsforskel. Vi er alle dus. Rent kommunalt er det rart, at man kan tale hyggeligt sammen om indre missionsk eller grundtvigianer, om tysk eller dansk.

– Det er jo Dem, der er blevet kendt for Deres skildringer af *Stine med æ biwel?*

– Hun gik ind for Bibelen som det, der kunne hjælpe mennesker. Paa sin færden med det lille sjal svøbt om skuldrene havde hun altid en bibel under armen. Tidlig enke var det hendes ny livsmaal: at tjene andre. Hun levede kristendom. Uden tvivl har en saa helstøbt skikkelse sat sine spor. Hun blev 96. Alle i sognet kendte hende.

Det begyndte med, at jeg paa et sommermøde i Sverige af den stedlige præst blev bedt om at fortælle noget fra Løgumkloster. Det gjorde jeg saa. Forskellige facts simpelthen om Løgumkloster flække, som dette lille samfund paa hen mod 2000 indbyggere, men uden købstadsrettigheder betegnes. Og saa fik jeg den ide ogsaa at fortælle om en personlighed, der staar i pagt med noget af det egentlige ved Løgumkloster, respekten for det, der er udover dagen og vejen. Det var *Stine med æ biwel.* Senere naar jeg paa refugiet har maattet fortælle om egnens skikkelser, vil nu efterhaanden alle høre om Stine med sin bibel. Dette enkle, ægte menneske, der slet og ret delte folk op i to kategorier: den, der bruger sin bibel, og den, der ikke gør det, ja, der er noget ved hendes kærlige sindelag, aldeles uegennyttige indstilling, der griber.

Det var hende, der stillede sig op i tyskernes krigsfangelejr for franske, belgiske og russiske fanger under 1. verdenskrig, oprettet syd for Løgumkloster i en lille granplantage og lavede mad til de forsultne stakler. Hun havde skaffet sig en vaskekeddel. Brød tiggede hun i by og omegn, og saa lavede hun »brødsuppe« over et ildsted af kampesten. Mange er de historier, der berettes om, hvordan hun inddrog selv veluniformerede unge, hjemme paa orlov, til at røre i gryden, naar det kneb.

Trods yderst beskedne midler skaffede Stine penge til at kunne forære saa den ene, saa den anden en bibel. Sagtmodig og stille kom hun med sin gave. Under Christian X's besøg i Løgumkloster efter genforeningen fik Stine midt i trængslen overrakt kongen en smuk bibel.

I Vindmøllegade bor den tidligere ejer af gaarden Vestervang i Asset, en gaard paa ca 180 td ld, *Peter Chr. Kjærgaard,* hvis søn

har overtaget gaarden for nogle aar siden. Han mener at vide, at den almindelige gaardstørrelse tilbage i tiden før reformationen, da landbrugene hørte ind under klosteret, var ca det dobbelte, og at hans gaardstørrelse faktisk kun var, hvad man kalder en halvgaard.

*Chr. Kjærgaard* er fra Vendsyssel. Hans morfar var veteran fra 48, og havde fortalt ham om krigen og om Sønderjylland. Og paa Korinth landbrugsskole traf han to sønderjyder, hvoraf den ene stod særlig stærkt engageret i det nationale arbejde. Det var i 1912. Kjærgaard forlovede sig senere med en pige fra Ribe-egnen. I slægten skete der det, at et landbrug syd for grænsen blev opgivet, fordi man ikke ville, sønnerne skulle gøre tysk militærtjeneste. Den unge Kjærgaard og hans forlovede syntes, de skulle hjælpe til med at føre genforeningen igennem. De kom til Tønder amt. Deres tre børn er nu sønderjyder!

– Det har altid været godt at leve her, siger Chr. Kjærgaard. Her, hvor den enkeltes anliggender ligesom kommer alle ved. Ingen behøver at føle sig ene. Aldrig gaar to forbi hinanden uden at sige goddaw. Byen her er en stille, reel by. Her i gaden, siger han med et smil, har næsten alle haft guldbryllup, nogle diamant. Og vi er glade og tilfredse. Vi lever et rigere liv her, end vi sikkert var kommet til noget andet sted i Danmark. For sønderjyder betyder det ikke saa møj, hvad folk er, mere hvordan de er!

Der er ikke blot otiums-gader i Løgumkloster. Man overraskes over helt *moderne kvarterer*. Over, at næsten 100 pct af byen har fjernvarme. Siden 1945 er opført 20–25 nye enfamiliehuse. Yderligere 10 andelsboliger, enfamiliehuse til 60–70.000 kr er under opførelse. Grundene sælges stadig til den billige pris: 5 kr pr kvadratmeter.

– Min far og farfar har boet her det sidste hundrede aar, fortæller en af byens kendte folk, bankdirektør *L. Lausten,* Løgumkloster Handelsbank. De drev snedker- og møbelhandel. Her fra huset, vi bor i, har bedstefar leveret møbler helt til Ballum og Rømø-dæmningen. I den stue, vi nu sidder i, havde farfar værksted. Bankdirektør Lausten rejser sig og stiller sig ved siden af en meget smuk mahogni-kommode, vel forarbejdet og med gode linier i. Den er lavet her paa værkstedet af *Laust Chr. Lausten,* som min farfar hed. Det var godt haandværk, vi havde. Vi har enkelte af de gode, gamle haandværkere tilbage. Saa nøjsomme, de var. Ved siden af haandværket havde de et par køer at hjælpe paa de daglige livsfornødenheder med.

– Befolkningen i by og omegn her er nøjsom stadigvæk. Det er ret pænt, hvad der spares op, og man er ikke bange for at yde støtte til nye industrielle foretagender?

– Løgumkloster bank blev overtaget sidste efteraar af A/S Kjøbenhavns Handelsbank. Den var *Vesteregnens første bank,* 76 aar gammel. Men vi solgte i forventning om en stærkere udvikling, og at vi nu kan klare det større kapitalbehov. Siden genforeningen har vi haft et fint samarbejde med netop A/S Kjøbenhavns Handelsbank.

Nord og øst for byen er oprettet en del 30 tdr landbrug paa jordlovsudvalgets udstykkede jorder. Jordfordelinger, afvandingsprojekter, kultivering af hedejord staar stadig paa programmet. Et stort industriareal sydpaa ud mod Tøndervej er udlagt. Forskellige virksomheder er begyndt, efter at egnsudviklingen og erhvervsraadet har søgt at aktivisere. Man stiler mod at beskæftige ufaglærte arbejdere og at hæve gennemsnitsindtægten, der endnu kun ligger omkring de 10.000.

Men fremfor alt – vi vil gerne fremme en vis tolerance mellem de forskellige aandelige og nationale brydninger, som har været endog meget stærke her.

Stadig er det mest det sortbrogede kvæg, man ser paa markerne, der slutter tæt op om byen. Men arbejdskraftmanglen er saa betydelig nu, at mange maa til at gaa fra kreaturet og rodfrugtdyrkningen til det mindre arbejdskraft-krævende: græsmarker og kornarealer. Kører man i denne tid ud ad vejene, ser man familiers tapre kamp med roehakningen. Mand, kone og børn mobiliseret! Men hvor længe kan man blive ved med at holde til det?

– For aar tilbage havde vi vore jorder liggende 14 steder. Det blev reguleret ved jordfordelingen for en 4–5 aar siden, fortæller gdjr *Chr. Schmidt,* Holmen. Nu har vi arealer fem forskellige steder. Gaarden ligger som nævnt i byens østlige del. Vi maa tværs over Aabenraa-Skærbæk vejen, som er meget trafikeret, med køerne. Det kræver mere mandskab, en mand pr 5 køer, og vi har 15. Det er dyrt at drive landbrug med bygningerne liggende i byen.

Vore dæk paa traktoren holder kun 3 aar – normalt varer de 8. At køre staldgødning ud kræver fejning paa gaden efter spild. Vi kan ikke lægge ordentlige planer for sædskifte. Vort husdyrhold er for lille, fordi bygningerne her inde i byen ikke har de fornødne udvidelsesmuligheder. Af samme grund producerer vi for faa forædlede produkter. Rationel drift er vanskelig, naar man ikke hele tiden kan holde øje med sin jord, observere plantesygdomme etc. Vi maa malke ude i marken, kan ikke give køerne det ekstra tilskud, de skulle have.

– Men De har her paa trekanten den skønnest beliggende bondegaard med buede ruder og en gammel egetræsdør i almuefarver, som sjældent ses...

– Og udsigten lige ind i byens hjerte, ja! Og hjerte har Løgumkloster. Herom fortæller pastor *Anders Bork Hansen.* Om klosterboens særlige evne til at gaa ind under vilkaarene, som de nu er. Om forældrene, der sendte deres unge søn ud i krig en augustdag 1914, men forinden læste et Johannesord for ham, som skulle blive hans værn. Om hvordan senere, da han var faldet, den tyske feltpræst sendte hans felt-testamente hjem, gennemhullet, men med understregninger af netop Johannesordet. Og hvordan hans breve til forældrene havde været gennemsyret af dette, naar han skrev: I behøver ikke at være bange for mig, jeg har oplevet det, far læste den sidste aften!

– I gamle dage var der skillelinier mellem forskellige retninger. I dag er det kun spørgsmaalet: – Vil man lade sig sige... af noget større! Der hvor man vil det, møder man ogsaa Sønderjylland!

**Af den ældre præstehistorie**

1548 døde den sidste abbed, og den sidste prior blev sp i Abild. Kirke og kloster lukkedes, og alt klostergods overgik til de holstenske grever.

Løgumkloster blev først udskilt fra Nr Løgum 1739, og kirken blev sognekirke 1739. Der blev bygget præstegaard i Nr Løgum. Hidtil havde præsten boet i Løgumkloster i den smukke gamle præstegaard, opført 1609, hærget af brand, men genopført 1804, en af landets hyggeligste og interessanteste præstegaarde, moderniseret, fredet i kl B.

*Hans Adolph Brorson* var som nævnt huslærer hos sin morbroder, amtsforvalter *Nicolai Clausen,* Løgumkloster 1717–21. Amtsforvalteren var en af de førende pietister paa egnen, Brorson blev gift med hans datter *Cathrine* (* 1706), og en anden datter blev gift med provst *J. Gregersen,* Visby, hans søn var provst J. H. Clausen, Visby. Clausens hjem var samlingssted for de vakte, og man søgte til pastor *Enevold Ewald* i Højst. I Løgumkloster rettede Brorsons helbred sig betydeligt, og pietismen her fik en afgørende betydning for hans aandelige liv. Brorson skriver i sit vita: Ved den tid begyndte jeg at faa mere indsigt i den sande kristendoms beskaffenhed, under adskillige fristelser, i uophørlige bønner og aandelige betragtninger at smage evangelii sødhed og paa en saadan maade desto glædeligere at fortsætte det teologiske studium. »Salmen: Guds igenfødte, nylevende sjæle lader os skimte gangen i hans omvendelse, der ikke skete som et pludseligt frembrud, men den forløb som en længere proces, indtil »troen brød igennem al angestens pile«. (L. J. Koch i DBL, IV, 178). Han »anvendte sin ensomhed til en inderligere omgang med Gud i Kristus, i hvilken aandens skole han under mange prøvelser erfoer Guds trofasthed, ja fornam og indsaa, hvor venlig Herren er mod dem, der haaber paa ham«. Det aandelige foraar i Vestslesvig, den spenerske pietisme, kom sydfra og gjorde et uudsletteligt indtryk paa ham. Saa blev Randerup ledigt. Morbroderen kunne skaffe ham embedet, og han ilede til Kbhvn 1721 for at tage embedseksamen.

Den første sp for Løgumkloster, *Otto Riese* (1739–42) af Sottrup, blev kun 35 aar. Han havde studeret i Wittenberg og i Kbhvn, og været diakon i Oldesloe, var pietist. *Christopher Overbech* (1742–60) var søn af rektor Georg O, Tønder, havde studeret i Jena, flyttede til Brede, (se J. Brodersen: Fra gl dage, 1912). L blev centrum for herrnhutisk menighedsliv. Enevold Ewalds virksomhed havde vakt røre 1727, amtmanden, *C. von Massow,* stillede sig stejlt afvisende og truede lederne af de irregulære forsamlinger med strenge straffe, efter at pastor *Roost,* Nr Løgum, havde klaget, men alt ændrede sig, da *Niels Windekilde* blev sp her 1760–74).

*Niels Windekilde* (1760–74) af Torup, havde dsk teol embedseksamen, gift med en datter af slotspræst Wedel, Hillerød, blev feltpræst 58, flyttede herfra til Vilstrup, (se der og J. Brodersen, s 168 f og 357 f). Hans to sønner blev sp i Vilstrup, en datter blev gift med Rasmus Balslev, sp Haarslev. *Windekilde* var ivrig pietist og knyttet til Herrnhut. Han sluttede sin afskedsprædiken i L 1774 saaledes: »O, at mange, som endnu ikke er kommet til lammets bryllup iblandt denne store forsamling, maatte idag antage denne min sidste indbydelse. Ja, at de maatte finde den salige evighed, og om ikke flere, saa dog een maatte komme frem og vidne, det havde aldrig været min sag før, men den gang da jeg blev indbudt af Windekilde, da blev det min hovedsag, og da besluttede jeg, vil der ingen andre resolvere sig, saa vil jeg«. Teksten var kongesønnens bryllup. (C. P 109). Han var ivrigt dansk og talte dansk overalt. – *Andreas Holm* (1774–90) var søn af en kniplingshdlr i Løgumkloster, han studerede i Wittenberg og Kbhvn, blev hofm hos generamajor Carl von Irminger og konrektor i Haderslev, (se Brodersen, s 359). – *Chr. D. Balslev* (1790–1801) af Tommerup-B tog afsked allerede 1801, 45 aar gl og døde 1836 i Nr Løgum. (J. Brodersen, s 350) *Balslev* var herrnhuternes varme ven. Lægfolket arbejdede dygtigt: kniplingshandler *H. Nikolajsen* (hvis søn blev en kendt Israelsmissionær, se ndf) og glarmester *A. P. Riis* (hvis søn blev missionær, se ndf). Fra disse kredse udgik 1842 initiativet til dannelse af »Nordslesvig missionsforening« som støtte for Christianfeldts Hedningemission (Ribe bispesæde 162). *Falle E. Eisbøll* (1802–07) flyttede til Hejls, se der, havde været diakon i Aabenraa, *Hans Chr. Hinrichsen* (1807–13) var født i Rinkenæs, havde været sp i Kværs, døde 1813, 62 aar gl. *Nicolai Iwersen* (1814–35) var født i Bjerndrup her i sognet, havde eksamen fra Kbhvn, *Hermann P. J. Höcker* (1836–48) var født i Slesvig, c fra Kbhvn, blev afskediget 1848, men atter ansat her 1850 en kort tid, samme aar sp i Sørup, hvor han døde 1853. – *Peter Hjort Neiling* (1849–50) var født i Haderslev, tysksindet, blev afskediget 1850, se sp i Tyrstrup-H. – *N. P. Krarup* (1851–62) af Budolfi k, Aalborg, flyttede til Vraa-E, se Sanderum (III, 96), var en alvorlig og beskeden mand, ægte dansk. Han udgav sin afskedsprædiken her i L. Hans søn var den kendte teolog, dr theol *F. C. Krarup,* Sorø, (født her i L, 1852)), som lærte latin og græsk af sin fader. *F. C. Krarup* skriver i sin selvbiografi (»Fra romantisme til realisme«, 1930 s 9): »Naar jeg tænker tilbage paa min barndom, staar disse aar for mig som en ualmindelig rig og lykkelig tid. Naar jeg hørte mine forældre tale om de kaar, hvorunder de var vokset op efter statsbankerotten, forstod jeg, hvad gudsfrygt med nøjsomhed er«.

1861 holdtes i L det politiske møde hvorefter »Klosterbrødrene« blev kaldt, og som stod i modsætning til **H. A. Krüger** (se s 1010, 158). Det var **Cornelius Appel** og den gr friskolelærer **Sigfred Levy,** der var hovedmændene for »Klosterpolitikken«, der gik ind for hjemmenes religiøse og sproglige selvbestemmelsesret. **Cornelius Appel** var den gang seminarielærer i Tønder. »Klosterbrødrene« ønskede ikke mindre end de Ejderdanske at bevare hele Sønderjylland for Danmark. Men de mente, at det kun var muligt, naar der raadede fuld frihed i sproglig og national henseende. Naar regeringen fra 1861 begyndte at fire paa sprogreskripterne i det »blandede bælte«, skyldtes det dog ikke saa meget klosterpolitikens forkæmpere som indenrigske motiver (Jørgen L, 127).

Fra disse aar skal ogsaa nævnes jødemissionæren **Hans Nikolajsen,** født i L 1803, † 1856, en mand med store evner til at lære sprog. Han prædikede omtrent hver søndag paa 3 sprog, engelsk, hebraisk

og tysk. I 20 aar stod han i et velsignet arbejde i Jerusalem. Han er begravet paa Sions bjerg. Paa hans gravsten staar: Hans Nikolajsen, en trofast vægter paa Jerusalems mure uden frygt i krig, pestilenz og jordskælv, en mester i al hebraisk og arabisk visdom. Han har bygget det engelske hospital og den evangeliske kirke. Han levede, elskede og døde beklaget af kristne, jøder og muhamedaner...

Missionæren **Andreas Riis** (* 1804, † 53) fra L landede paa Guldkysten 1832, hvor alle tidligere udsendinge var bukket under for klimaet og døde. Den unge læge, som var sendt med ham, og en anden ung missionær døde ogsaa. Ene og under forfærdelige forhold blev han og optog en præstegerning blandt de dybt sunkne og primitive folk. Tappert holdt han ud og blev pioner for hedningemissionen paa Guldkysten. Maatte senere forlade landet. Døde i Norge... Mindeplade for begge afsløret i L 1918 bekostet af beboerne, afsløret af borgmester **Geil.**

Pastor *C. S. Gad* (1863–64) søn af biskop P. C. S. Gad, Fyn, blev afsat af tyskerne, han udgav sin afskedsprædiken i L nytaarsdag 1865. Han var vokset op i et rationalistisk præstehjem, men kom som adjunkt i Sorø (1854–63) under paavirkning af den pietistiske pastor *Anger,* Gyrstinge, og blev præget deraf Han var et livligt gemyt, nøjsom i det daglige, men gæstfri i den store stil. (Se her II, 683).

**Tiden 1864–1920**

Løgumkloster flække blev befolket af tyske embedsmænd, og tyskheden tog et stærkt opsving. Kirkesproget blev tysk. Den første tyske sp *Jacob Holdt,* (1865–77) var rationalist (se under Ballum). Han havde været tysk kompastor i Aabenraa og præst i Flensborg, var født i Nr Løgum og kendt med egnen her. Baptister og adventister agiterede og fik lidt tilslutning, og lægmandsvidnesbyrdet fik ogsaa indgang i L som i Højst, Ballum og Burkal. *Missionsforeningen* holdt sin første aarsfest i L 14. og 15. sept 1875. »Fra byens side var der vist den venligste imødekommenhed. En komite havde dannet sig for at skaffe de tilrejsende logis blandt byens borgere. Den ærværdige klosterkirke var dejligt udsmykket med blomster og guirlander. Der var over 2000 mennesker tilstede, og der indkom 1000 mark til den missionær, som foreningen skulle overtage i den Hermannsburgske missionsstation i Tiraputi. Den første prædiken blev holdt af den unge pastor *Th. Kaftan,* Aabenraa, over Lk 12,49: »Ild er jeg kommet at kaste paa jorden: »En storartet historie er denne ilds historie. En lang historie er denne ilds historie. Vi selv med vor tid staar midt i denne historie... denne ildhistorie er Guds riges historie, og den finder først sin slutning, naar alt paa denne af synden fordærvede jord renses ved ild. Lad os da besinde os paa, hvorledes det med denne ildhistorie staar til med os selv. Talens sidste ord var: Fremad! Fremad under korsets sejrsfane! Fremad, Amen!« – (C. P 206). – Pastor *Theodor Emil Jørgensen* (1877–84) flyttede til Døstrup, se der. Pastor *Laur. Clausen* (1885–92) flyttede til Magstrup, se Havnbjerg, pastor *W. Steffen* (1892–97) flyttede til Graasten, se Tønder, pastor *Karl Rønnau* (1897–1910) af Ensted, flyttede til Albersdorf i Ditmarsken, pastor *Edw. N. J. Juhler* (1911–15) flyttede til Aabenraa, se der. Pastor *Chr. Andersen* (1915–21) oplevede krigens og den spanske syges tid her. Han var tysksindet, men ville gerne blive 1920 som tysk andenpræst i sit gamle sogn. Men de danske myndigheder var betænkelige ved netop at ansætte den tidligere sp som andenpræst med alle de forbindelser han havde i sit sogn, skønt et andragende i oktober 1921 med 510 underskrifter fra Løgumkloster og 83 fra Bedsted sogn, ansøgte om at faa pastor A ansat som tysk andenpræst her. Kirkekollegiet i Løgumkloster forkastede det 8. dec 21 med 11 st mod 2, hvorefter pastor A søgte embede syd for grænsen. Kirken var lukket i hele den tid pastor A var her, og gudstj holdtes i missionshuset.

**Tiden efter 1921**

Præsteembedet, der hidtil havde været et begynderembede, blev sat i 1. kl, og afstemningen om dansk præst var ret spændende, valget stod mellem den 57-aarige n gr pastor *P. H. Moos,* N Nebel, som var sønderjyde, født i Ullerup, den 46-aarige pastor *S. Widding,* Toreby, der var højkirkelig og kendt som meget salmekyndig, og den unge pastor *Søren Gundtoft* (1921–31) fra Aalborg, kun 27 aar, IM-mand. Gundtoft blev valgt, en alvorlig og nidkær præst, med jysk forsigtighed og grundighed, paavirket for livet af sit udprægede IMs hjem i Thy og af sine Kierkegaard-studier. Han blev straks formand for KFUM og K-kredsen i Vestslesvig, gjorde et godt arbejde blandt de unge og havde god kirkegang i L (ca 10 pct), men forholdene var noget brogede. Der var de to IMs smf, de gr organiserede sig i en lille kreds (ca 35) med overlærer *Skovmand* som fmd, Lt Mf havde fremgang, men især var det de nationale modsætninger, som prægede. Pastor *P. Simonsen,* Nr Løgum betjente en tysk-folkekirkelig kreds, desuden var der den tyske frimenighed (ca 75 under Nordschleswigsche Gemeinde der ev lt Landeskirche Schleswig-Holsteins.«) Pastor *Boyens* fra Humptrup blev 1921 ansat som frimenighedspræst, og virkede som saadan i L og Bedsted med bopæl i L til 1934, da han afløstes af pastor *H. Raun.* I begyndelsen ville tyskerne bygge egen kirke, men det opgav man, da der efter kirkeloven af 30. juni 1922 kunne fastsættes regulativ for tyskernes brug af sognekirken, og den tyske frimenighed fik 2–3 gudstj om maaneden i L kirke. (Erik Chr: s 40, 45, 64, 78, 80–82). Der blev gjort et godt arbejde af IM, kirken var stadigt lukket til indvielsen 1926. Installatør *A. Schultz* var IMs fmd i samarbejde med pastor *Gundtoft,* senere købmd *Clausen-Jensen,* L, og ldmd *C. D. Hansen* for IM kredsen i Ellum. Den gamle missionær *Peter Iversen Petersen* († 1930) virkede sin længste tid i Løgumkloster, en trofast Guds riges arbejder, med fast tro paa sit kald, med barnlig tillid til Gud. Hans hustru, den kloge og dygtige Maren, led af en lammelse, saa hun tilbragte sin tid i rullestol, men passede alligevel sit hus fint. »Peter Iver« færdedes ude til møder, paa besøg med sin bogtaske i alt slags vejr, han havde ogsaa prøvet sammenstød med gendarmerne og paafølgende forhør. Han levede sin sidste tid i Brørup (Sædekornet, 1911, IM tid 1959, 111).

Provst *Poul Schülein* (1932–51) har sat sig uslettelige spor som den, der satte planerne

om refugiet i gang. Han skriver hertil, at han kom hertil fra det nærliggende Højst efter opfordring og fandt her overordentligt brogede forhold. Der havde været tysk indstillet, men dansktalende præst til 1921, kirken havde været lukket 1912–26, og derved var der opstaaet megen skævhed og kirkefremmedhed. Paavirkningen nordfra var indtil 1920 kun ganske ringe. Her var 2 slags IM, alm IM og Gl budskab, her var Lt Mf og Brødremenighedsfolk (Brødremenigheden havde haft sit grosted i Vestslesvig en tid (J. Brodersen), en tid havde der været baptistkapel, nu nedlagt, og saa var der overlærer *Skovmands* grundtvigske kreds. Der var groet græs paa kirkestien i de mange aar kirken havde været lukket, og »ensretningen« ved at bruge missionshuset havde svækket den kirkelige bevidsthed. Tilmed var missionshuset absolut ikke hyggeligt. I løbet af 10 aar efter kirkens indvielse steg kirkegangen meget, KFUM og K var hensygnende, men det grundtvigske ungdomsarbejde var der liv i. At der fra tysk side baade var særlig folkekirkelig betjening og tysk frimenighed, gjorde det ikke lettere. Dertil kom den stærke nationale spændng og de økonomiske bevægelser, LS havde god grobund her. Sogn og by prægedes hvert aar i august af de store markeder, hvor der kunne samles op mod 10.000 mennesker i L. For en præst, der ville arbejde sm m IM og gerne ville være hele sognets præst var splittelsen ml Tonnesens IM, Gl Budskab og dansk IM ogsaa et problem. Omkr 1900 havde de to brødre *Anders* og *Chr. Nissen,* Højst spillet en rolle ved at forkynde en følelsesbetonet, sværmerisk kristendom, rettet imod kirken. Mange »omvendelser« fulgte, men mange faldt ogsaa fra. Deres spor mærkedes endnu i Løgumkloster. Den af dem skabte bevægelse var dog faktisk uddød omkr 1945–50. En udløber af dem var »De gamle stiers IM« i Jylland i 1920-erne. – En stor festdag var ordinationen i L kirke 4. nov 1932, da præsterne *Høgel,* Burkal, *Riisberg Jensen,* Ravsted og *Nielsen,* Højst (samt *Søe,* Ølgoa) blev ordineret af biskop *Westergaard,* under stor tilslutning fra L og de sogne, hvor de ny præster skulle virke.

Provst S gjorde et stort arbejde og fik efterhaanden samling paa forholdene i den danske mgh. Luthersk Mf oprettede en efterskole i den tidligere tyske kommuneskole, efter kapitulationen. Provst S førte klar dansk tale og var under besættelsen 1940–45 ildeset af nazisterne, især efter at han havde nægtet at medvirke ved en mindegudstjeneste for én paa østfronten falden. Værnemagten ansaa det for en fornærmelse. Det førte endog til provsteretssag mod provsten, som mirabile dictu fik en reprimande. 29. aug 1943 blev han arresteret sm m 11 andre fremtrædende danske som gidsel, var fængslet i 12 dage, hvorefter han blev frigivet. Men han fik et knæk, som han aldrig forvandt. – Ikke ringe indflydelse havde provst S som red af kirkebladet for 21 sogne, men størst betydning fik han for sit arbejde for et *Refugium* paa dette historiske sted. Tidligt slog han til lyd for at faa rejst »et tilflugtssted for aandelig rekreation og fornyelse«, og han fandt, at Løgumkloster var det ideelle sted dertil. Under den tyske besættelse maatte planerne hvile. Med vemod skrev han om denne udsættelse og planerne. I tale og skrift havde han i 1930'erne slaaet til lyd derfor. Efter 1945 tog han energisk planerne op igen, saa vidt kræfterne tillod. Hans plan var at rejse refugiet i den med kirken sammenbyggede østfløj af klostret, som stod ubenyttet. Indre missions ledere var i disse aar mænd som sognefoged *C. Degn,* inspektør *H. Hagensen,* gdjr *J. C. Brodersen,* Ellum. KS kredsen ophørte. 1951 skriver provst S: Kkg 5–7 pct, gode og rolige forhold, intet udpræget sektvæsen, 2 IM smf, smaa KFUM og K, gr ungdomsf, (DdU, 150 medl). 1935 holdt »Det unge grænseværn« sit store aarsstævne i L, hvor *Kaj Munk* prædikede i den overfyldte kirke.

Pastor *A. Bork Hansen* (siden 1951) har som god folkekirkepræst og IMs mand fortsat arbejdet paa samling om kirken, og saa har han faaet lykke til at virkeliggøre provst *Schüleins* drømme om refugiet, der nu sm m bibelhøjskolen er monumentale og fremtrædende træk i Løgumklosters fysiognomi og har været med til at gøre Løgumkloster kendt ud over hele landet, samtidig med at det er blevet en værdifuld kulturfaktor i grænselandet. Pastor Bork Hansen er refugiets forstander, medens pastor *S. Jul Nielsen* blev leder af bibelhøjskolen. – Om det kirkelige liv skriver pastor Bork Hansen 1967: Kirken er i reglen fyldt. Der er gudstj hver aften ledet af lægfolk. Gode, rolige forhold, præget af IM, ingen skarpe skel. Der er to IM smf ledet af bankdirektør *Lausten,* L og snedkerm *Andreas Petersen,* Ellum. Mange udmærkede medarbejdere. I L holdes store kirkelige møder for hele egnen. Der er 4 samtalekredse, 4 menighedsstudiekredse, 2 YM kredse, møder for ældre i pgd, 2 gr foredragsf, gr ungdomsf, KFUM og K med YA og spejdere. Møder for unge i konfirmandsalen i pgd. Der er ca 300 tyske med egen præst *(O. M. Schmidt,* siden 1959*)* og præstebolig. Tysk privatskole. Dansk kommunal- og realskole, ikke centralskole, de smaa skoler har stor værdi. Velvillig befolkning. Løgumkloster kommune skole ledes af skoleinspektør *Marie Ravn,* * 12 Kirkens kordegn er *J. Sørensen,* *08, organist er *L. Gram,* * 03.

*Løgumkloster refugium* blev indviet 20. juli 1961. Længe havde man arbejdet med planerne. Og det lykkedes at skaffe de 1.600.000 kr, der skulle til for at grundstenen kunne blive nedlagt 31. marts 1959. Det var i 1954 der blev holdt et større møde og nedsat en bestyrelse med repræsentanter fra en række kirkelige, folkelige og nationale sammenslutninger: IM, Kirkeligt samfund, Dsk kultursamfund, Grænseforeningen, Sprogforeningen, Skoleforeningen osv. Sagens energiske fortaler, pastor *A. Bork Hansen,* blev fmd og han blev den drivende kraft i arbejdet. Der blev udarbejdet planer, sovesalen i den gamle klosterfløj skulle være mødesal, kapitelsalen skulle bruges til andagt og samtaler, og der skulle bygges en klostergaard med værelser, spisesal osv for klosterbrødrene (oprindelig var der planer om, at det kun skulle være for mænd). Byen skænkede grund, staten gav tilsagn om laan

(800.000 kr), resten skulle komme som gaver, i bestyrelsen sad mænd som ltm *H. Jefsen-Christensen,* højskoleforstander *Arnfred,* pastor *Chr. Bartholdy,* biskop *M. C. Lindegaard,* grænseforeningens fmd præsident *Holger Andersen,* provst *J. Exner* o fl. Talerne ved grundstensnedlæggelsen var egentlig typiske for, hvad man ville og for hvilke kredse der skulle staa bag dette bredt anlagte folkekirkelige, kulturelle og nationale projekt. Stedets sognepræst, pastor *Bork Hansen* bød den store forsamling velkommen, kirkeminister *Bodil Koch* indmurede den første sten med ønske om, at der her »maatte blive et sted, hvor fortravlede mennesker kunne finde ro og styrke i en moderne tids jag.« Biskop *H. Dons Christensen* indmurede den anden sten med ønsket om, at her »maatte blive et fristed for fordybelse, frisind og kristeligt fællesskab«, grænseforeningens fmd, præsident *Holger Andersen,* indmurede den 3. sten med ønske om at »mange her i fremtiden maatte finde kraft til fornyet indsats i det folkelige arbejde«. Disse 3 udtrykte netop, hvad meningen er med dette refugium (bare man havde fundet et *dansk* navn dertil!). Efter en kort gudstjeneste samledes en indbudt kreds paa hotellet, hvor pastor *Bork Hansen* udtalte sin glæde over, at det var lykkedes at samle folk fra alle kredse, saa der ikke var fare for, at planerne ville blive realiseret »paa unational, kulturfjern eller pietistisk farvet maade« (Højskolebl 1959, s 229).

Ved indvielsen var kongeparret tilstede, en kantate var skrevet af pastor *Anders Malling* med musik af *Th. Alvad,* adjunkt i Ribe, og der blev talt af pastor *Bork Hansen,* biskop *Dons Christensen* og kirkeminister *Bodil Koch* paa linie med talerne ved grundstensnedlæggelsen og man mindedes de gamle munke, hvis grundlæggende principper var at bede og takke. Ved sammenkomsten talte bl a ogsaa undervisningsminister *Jørgen Jørgensen* (om at have respekt for andres meninger) og socialminister *Jul. Bomholt* (om at »bevare en hel menneskelighed. Det er godt, at vi her paa den egn, hvor *Brorson,* inderlighedens digter, skrev sine salmer har faaet dette refugium: Et ja til tilværelsen og dens undere«). Amtmand *Haarløv* takkede paa den vestslesvigske befolknings vegne, og ved et folkemøde talte borgmester *T. Geil* og forstander *J. Th. Arnfred,* Askov.

Det er arkitekterne *Aas,* Varde, og *Graae,* Kbhvn, der har staaet for det store bygningsværk i kirkens skygge, et smukt anlæg af røde mursten med røde tegltage omkring en blomsterfyldt klostergaard, der er ca 40 værelser i gæstefløjen, forbundet med de øvrige lokaliteter ved lange gange, alt smagfuldt og bekvemt, og klosterfløjen er som nævnt indtraget i komplekset, der ligger lige ved kirken. De gamle munke var praktiske, havde f eks deres eget »telefon«-system, nu er alt ogsaa praktisk indrettet , og der er oprettet et bibliotek, delvis paa grundlag af bøger fra den nedlagte »Bogens højskole« i Toftlund. Her er vel ikke samme hygge som paa Fuglsang refugium paa Lolland. Alt er moderne og nyt, den mægtige kirke mærkes overalt. Her kan man trække sig tilbage for kortere eller længere tid, leve stille, studere, vegetere, komme til kræfter. Man kan tilbringe sin dag i sin stue, man kan deltage i refugiets liv, andagter, foredrag, søge fællesskab eller ensomhed som man vil. Refugiets forstander er pastor *A. Bork Hansen,* forstanderinde var til 1967 frk *Olga Kaae,* nu afløst af frk *Helga Josephsen,* der har været forstanderinde paa Ubberup højskole og medred af tidsskrift for sygeplejersker.

Da pastor Bork Hansen kom hertil 1951, henvendte han sig til skoleinspektør *Skovmand* og borgmester *Geil* og bad dem opgive navne paa 20 kendte folk inden for grundtvigsk og IMs liv i Vestslesvig, da han ville ordne møder for hele sognet og egnen paa tværs af nationale og kirkelige modsætninger. Møderne kom i stand. Efter en kort gudstjeneste samledes man til foredrag. Tanken slog an. Løgumkloster blev et kulturcentrum, Ltm *Jefsen Christensen* støttede stærkt planerne om refugiet. For at skabe mere indhold i refugiets liv besluttede man at ved siden af refugiet at skabe en *bibelhøjskole,* som de 8 maaneder af aaret skulle være bibelhøjskole, de 4 øvrige maaneder være ramme om møder og kurser. Foredragene for bibelhøjskolens elever holdtes i klostrets foredragssal, og refugiets gæster havde adgang dertil. Pastor *S. Jul Nielsen,* Vamdrup, blev ansat som forstander for bibelhøjskolen. (Kr Dbl 24. aug 60). Denne højskole, *Løgumkloster højskole* blev indviet 2. pinsedag 1962, ganske tæt ved refugiet, og her drives kristendomsundervisning for voksne i en tid, hvor kristendomskundskaben er i rivende tilbagegang. Her holdes kursus for menighedens fritidsarbejdere, (sdsk, YM, ungdomsarb osv), korte weekend-kursus, og kursus for heltidsarbejdere (sekretærer, sømandshjembestyrere, soldaterhjemsledere osv). (Se IM tid 1960, 87 f, 1963, 558 samt Højskolebl 1962, 430). Ca 40 elever (Samvirke 15. maj 61, Snällposten 8. februar 64). Pastor Jul Nielsen døde 3. nov 69 og afløstes af forstander, c mag *J. Kr. Krarup.*

Løgumkloster er blevet bibelstudiets by. 1951 aabnedes *Lt missionsforenings* efterskole i den tidl tyske skole. Her er bibelstudiet nr 1 blandt fagene. Forstander var *Kingo Sørensen,* til 1964, nu: *H. P. Mogensen.*

Der er ca 50 elever.

IMs ledere i de senere aar har været i L: Kbmd *Clausen-Jensen,* installatør *Schultz,* inspektør *H. Hagensen,* bankdir *Lausten,*

i Ellum: Sogneraadsfmd *C. D. Hansen,* gdjr *Chr. Brodersen,* snedkerm *Andreas Petersen.*

Gr leder: Overlærer *Skovmand,* den faste kr af KS ophævet omkr 1945.

Foredragsforen i L ledes af lærer *Madsen,* i Ellum af gdjr *Carsten Outzen.*

Kordegn var 1922–44: Lærer *Anders Furskov Myrhøj,* fra 1944: *Jørgen Sørensen.*

Organist *L. Gram* siden 1934, tillige kirkeværge fra 48.

Borgmester, overlærer *T. M. Geil* har betydet meget i sognet og i menigheden. Sluttede sig til IM, er næstfmd i menighedsraadet.

Dommer *I. C. T. Engelstoft,* * 93, var dommer her 1943–63, byraadsmedl m m, nuv dommer: *Chr. Bjerre,* * 17.

Direktør *Martin J. Hammerich* (* 83 Kbhvn, † 40) c jur 10, var allerede som ung levende optaget af Sønderjylland, ven med de unge sønderjyder *P. A. Callø* og *Kr. Refslund Thomsen.* Tog som student initiativ til sønderjyske børns ferieophold i kongeriget, blev efter *H. P. Hanssens* forslag sekretær for Statsministeriets udv til forberedelse af genforeningen og 1919 kontorchef i Statsministeriets sønderjyske afd. Her og i Udenrigsmin øvede han betydelig indflydelse, deltog som Udenrigsmin konsulent i forhandlingerne m Tyskland. Da han ikke fik nogen ledende administrativ stilling, søgte han den beskedne stilling som dommerfuldmægtig i Løgumkloster, hvor han kom i nær berøring med bef i dens vanskeligheder i jordspm, han gav stødet til nedsættelse af jordfordelingskommissionen, blev dens sekretær, og da jordkampen rejstes paany, tog han aktivt del i Landeværnets stiftelse og blev 1927 direktør for Hypoteklaanefondet, hvor han i de flg vanskelige aar øvede en stor indsats, der blev meget paaskønnet. Han var med til at oprette Det unge grænseværn, var stifter af og fmd Grænseegnenes Danske Samfund. Flyttede til Tønder, hvor han døde (DBL, IX, 44).

Redaktør *P. Skovrøy* (* 1851, † 35), hvis fader var gæstgiver og skotøjshandler i L, er begravet i L (se Tønder).

**Skolen**

Kommuneskolen, Markledgade, opf 1904 m realafd, ny skole 1965–66, en række betydende lærere er omtalt ovf, nuv leder: Skoleinspektør *Marie Ravn.* Den tyske privatskole, opf 1925 har ca 30 elever.

Skolen i Ellum er opf 1910. Her virkede bl a førstelærer *Niels M. Jegind* († 1966, 80 aar gl) fra 1923 til 45, agtet og afholdt, følte sig stærkt knyttet til grænselandet.

De store markeder hører til aarets begivenheder i L, og her møder vi et ganske særligt kirkeligt fænomen. Siden 1958 er disse markeder begyndt med en **gøglergudstjeneste** i L kirke. Den holdes kl 22,30, naar teltene er sat op, den bliver ikke bekendtgjort, den er kun for markedets folk. Den store kirke fyldes næsten, og gøglerne husker, hvad der siges, f eks pastor Bork Hansens tale 1963 over en indskrift paa en gravsten over en af dem, der trofast var kommet til gøglergudstjenesten: »Ene, ja, men ikke forladt!«

1927 oplyses: Kkg 10 pct, meget skarpe nationale modsætninger, velvilje over for kirken, 2 IM smf, KS, tysk frimgh, daarlige økonomiske forhold. 1939: Kkg 8–10 pct, tysk folkekirkelig betjening ved nabopræsten, tysk frimgh i byen, 2 IM smf, kirkebil 1 gang mdl, KFUM og K, ungdomsf, 277 tyske st. 1939: Sognet stiller store krav til sp. Meget at bestille. Langt til beboerne paa den anden side af Draved skov. 1955: Kkg 8 pct, rolige og gode forhold, ingen skarpe kirkelige skel, 2 IM smf, i L holdes store kirkelige møder for egnen. 5 samtalekr, 2 YMkr, bibell, møder for ældre i pgd, gr foredragsf, KFUM og K m spejderarb, gr ungdomsf, 2 sdsk. Intet kirkeblad, men et ugeblad, der gerne optager kirkeligt stof. 1967: Kirken meget ofte fyldt. Gudstj hver aften, ledet af lægfolk. Rolige og gode forhold. Ingen skarpe skel. IM smf. Mange udmærkede medarbejdere. I Løgumkl holdes store kirkelige møder for egnen, 4 samtalekr, studiekr, 2 YMkr, møder for ældre i pgd. 2 gr foredragsf, 2 sdsk. Løgumkloster Højsk. Lt Mf eftersk, Løgumkloster Refugium, KFUM og K med YA. Arbejde og spejdere. Møder for unge i konfirmandsalen.

**Løgumkloster kirke,** Vestslesvigs vartegn (og domkirke), synlig videnom, har staaet, hvor den staar, i 6—700 aar og med sit 43 m høje spir peget opad. Omkr 1173 kom der fra Seem ved Ribe nogle munke af Cistercienserordenen (genoprettet af Bernhard af Clairvaux (stiftet aar 1100) til de vældige tætte skove, som den gang laa her, og om hvilken Draved skov nu er et svagt minde. Munkene var flittige, ryddede skov, anlagde smaa brug, brændte teglsten, som de selv strøg, mens de hentede strandskaller fra Ballum strand og brændte kalk. Lidt efter lidt fik de kirken rejst, og omkr 1300 var den færdig og staar nu som den gang, trods en haardhændet restauration 1845, da man overmalede de smukke teglstensmure med cement. Det blev fjernet under den store restauration 1912—26, først under ledelse af prof **Eggeling,** efter verdenskrigen ført videre af arkitekt **H. Lønborg-Jensen.** Kirken er en Mariakirke, og som Cistercienserkirkerne lagt i lavland med skov, sø, aa. Kirken ligger nord for klostergaarden, af klostret er kun en del af østfløjen bevaret. Skibet er som i Øm saa kort, at det kun dækker en del af klostergaardens nordside og skulde antagelig have været forlænget, saa at det som i Sorø havde lukket fratergaarden helt mod nord. Den meget høje og statelige kirke fornemmes p gr a det korte skib (kun dobbelt saa langt som kor og korsarme), som et centralanlæg, en korskirke, med sit spir over korsskæringen. Kirkegaarden ligger nord og øst for kirken, ca 200 aar gl, omgivet af mure, var ogsaa gravplads i middelalderen. Lige sydøst for kirken og op til den sdr kirkegaardsmur blev refugiet opført, og dette gør brug af klosterets østfløj. Forbindelsen sker gennem overdækket gang.

Øst- og vestgavlen har aarstallene 1225 og 1325, men **C. M. Smidt** mener, at byggeriet er paabegyndt tidligere. Kirkens plan bestod af et lige afsluttet kor, enskibede korsarme, hver med 2 øst kapeller, og et treskibet langhus. Tidligt blev de to kapeller udvidet mod øst, saa deres gavle flugtede med højkorets, og i nordhjørnet mellem skib og ndr korsarm byggedes endnu et kapel. I ndr korsarm indrettedes den bemærkelsesværdige forhal ved »Dødeporten«, med ganske usædvanlig udformning, idet rummet virker, som om det var hulet ud i en massiv blok. Hver sidevæg dannes af 2 nicher, hver adskilt og flankeret af 3 søjler, loftet er 2 parallelle tøndehvælv, der fortsætter vægnicherne. De 6 søjler er af granit. Uden for kirken, men nært knyttet til den ligger sakristiet i klostrets østfløj, det har 3 8-delte hvælv paa profilerede ribber, dobbeltvindue i øst. Det er nu ubenyttet, men har vist været klostrets bibliotek. Et nyt sakristi er senere indrettet i sdr korsarmskapel, maaske tidligere gravkapel. (købt 1733 af fam von Massow til begravelse). Forskel i arkitekturen viser et længere byggestop under opførelsen. Den ældste del i den 44 m lange kirke (tværskibet: 34 m fra n til s), omfatter kor, korsskæring, korsarme, 6 kapeller, ndr forhal, det yngste afsnit omfatter resten. Planen er helt bygget over kvadrater, og kirken er fra første færd anlagt til fuldstændig overhvælving, (modsat Sorø og Ribe dk.) Kirken har en fast udformning, efter Cistercienernes byggeskik fra klosterkirken i Fontenay i Burgund, men man sporer ogsaa paavirkning fra stiftskirken i Ribe. Og overalt har man anvendt munkesten. Den er maaske landets mest vel proportionerede kirke. Den har mange lighedspunkter med franske kirker (f eks kirken i Jouy syd for Paris). Naar der var saa mange kapeller, skyldes det, at klostret havde saa mange præsteviede munke. Naar skibet var saa kort, skyldes det, at kirken kun skulle bruges af klostrets præster, munke og lægbrødre.

Udvendigt er kirken meget smuk. Alle hjørner har kraftige lisener, højkirken har buefrise. Rundbuede vinduer i kapellerne, flere gruppevinduer, høje enkeltvinduer. I vestgavlen naar tregruppen sin fuldeste udvikling og dominerer med deres rige falsede og delvis glaserede karme hele gavlen.

Tagrytteren er opført af Lønborg-Jensen og afløste en tagrytter fra 1845, men ogsaa før den tid var der tagrytter, 1731 fortælles om »en anselig

taarnbygning midt paa kirken«. Kirken er tegltækt, tagrytteren har kobbertag.

**Træder man ind i kirken** ad nordre dør, imponeres man af det høje rum, de høje vinduer og de mange fine enkeltheder. Munkene vilde den form de fandt smukkest. Festligt er det lyse rum med den varme, røde farve. Man ser forskellen paa vinduesformerne i øst- og vestgavlene, skilt ved den op imod 100 aars byggepause, arkaderne til sideskibene er nogenlunde ensartede, men i triforieaabninger og højkirkevinduer er der brud paa tidligere former. Kirkens piller er rigt leddelte med brede halvsøjler, smalle trekvartsøjler, afrundede og retkantede led, rigt nuanceret. Arkadebuerne er spidse i nord-sydgaaende mure, runde i øst-vestgaaende mure. Iflg reglerne skulde de enkelte kapeller være adskilt fra hinanden og fra koret, hvilket opnaaedes ved at indføre skrankemure i de store arkader. Der findes 7, men kun 3 af dem overlevede korændringen 1845. De sidste 4 er genopført 1920—26. To kapeller har bevaret middelald piscina. De smukke hvælvinger er tykke og ringmurede. Selvom ordensreglerne forbød kalkmalerier, har enkelte malere dog fra tid til anden dekoreret lidt i kirken.

**Kirkens inventar** bærer præg af de 2 store restaurationer, der begge var ret haardhændede. Endnu 1844 stod munkestolene paa plads og det enestaaende antemensale prydede alterbordet. 1912—26 fjernedes hvidtekalken i indre og kirken staar nu med blanke mure ude og inde. Muret alterbord (en alterforside med malerier fjernet til Nationalmusæet). Et relikvieskab og en celebrantstol (for den, der celebrerede messen), hører til kirkens største skatte. Altertavlen blev købt 1920 fra Jerne kirke, gjort i stand med ægte guld paa kridtbund, pudset med agat og ornamenteret i bunden. I midten Gud fader med sønnen i sine arme. Ved siderne Maria som himmeldronning med barnet paa armen, og Sct Martin af Tours, der giver en tigger en skærv. Tavlen er fra ca 1500. Skabsaltertavlen har bevægelige fløje. Apostelrelieffer i fløjene, noget vilkaarligt restaureret, apostlene er anbragt i forkert orden, og indskrifterne er ændret. Før denne tavle blev opsat paa en høj ny predella, stod her et Gethsemane-maleri fra 1799 i nygotisk ramme, nu i NØ-kapellet. En mærkelig sidealtertavle er bevaret i relikvieskabet, i midten delt i 16 rum, der har indeholdt helgenrelikvier i kostbare gemmer og ud for hvert rum et maleri af den helgen fra hvem relikvierne mentes at stamme. 7 andre sidealterprydelser eller dele deraf er bevaret (Maria m barnet fra ca 1400, i NV-kapellet, en naadestol i niche i ndr sideskib, en abbed, fra ca 1450, i sdr korsarm, mellem de 3 flg: Sct Anna selvtredie, Jakob den ældre, Pieta (Maria med Jesu afsjælede legeme), Kristus som smertens mand. En fin kalk er sm m et udskaaret elfenbenshovede til en bispestav fjernet til Nationalmus, Celebrantstolens 3 sæder adskilles af søjler, der bærer høje, slanke taarnspir, som løber op i højde med de 3 spidsgavle, de to yderste med fint snitværk, den midterste med fri rekonstruktion. Munkestolene blev opsat ca 1510, kun 9 er bevaret, af alm klapsædetype, med ny overdel, djærvt udskaarne relieffer paa de 4 vanger, de viser to helgener, Maria med barnet paa maanesegl, Christoforus med barnet og Jesusbarnet og smaasjæle i sin skuldertaske. Døbefonten, midt i korsskæringen er et smukt snedkerarbejde, med himmel. Fonten er fra 1704 fra P. Petersens værksted i Tønder. Kirken har ikke ejet nogen gl font, fordi det var munkekirke. Sydtysk daabsfad fra ca 1575. Korbuekrucifix fra ca 1300 med nye sidefigurer. Tidlig renæssanceprædikestol fra ca 1580, antagelig fra et Tønder-værksted, med relieffer af dyderne. Lydhimlens prydelser fra 1923. Stoleværk fra 1845, ændret og suppleret. Orgelpulpitur i ndr korsarm over et vindfang af gl paneler og døre med foldeværksfyldninger, maaske fra et lektorium. Foran hvert fag staar relieffer af de 12 apostle og Kristus, alle med brede, folkelige ansigter, svarende til korstolenes vanger. Orgelfacaden og orgelet er fra 1923. To præsterækketavler, den ældste fra 1799, den yngste fra 1929, i østre kapel. Den ældste klokke fra 1492, to nyere fra 1925.

I kirken er begravet 3 ribebisper (Omer, † 1204, Oluf, † 1214, Esger, † 1273). Bl gravminder: Epitaf over amtmand von Massow, † 1751, mindetavler over faldne 1848—50, 1870 og 1914—18, flere gravsten. Under koret skal der være begravet en biskop eller abbed samt en stor skat af guld og sølv. 400 sd. Klostret er restaureret 1961, ny klostergang fra 1961 sætter kirken og klostret i forbindelse med hinanden.

Danm kirker XXI, Tønder a s 1050—1130 med litt henvisninger, jvf. C. M. Smidt: Cistercienserkirken i L, 1931. P. Schülein: Kort beskrivelse af L. kirke. H. V. Clausen i »Tilskueren« 1931, 249 f.

Kirkegaarden ligger nord og øst for kirken. 1924 indrettedes en mindelund for de faldne i verdenskrigen 1914—18. I kirkegaardens sydlige del staar en stor natursten, som oprind laa over jættestuen i Lindet skov. Den blev opstillet som mindesten for kejser Wilhelm I. 1915 anlagdes en krigsfangekirkegaard (for franske, belgiske og russiske krigsfanger i en lille lund syd for byen. Her rejstes et monument 1923.

Kirken forfaldt, var efterhaanden omtrent en ruin, 1754 og 1769 blev den repareret. 1844—45 var den nævnte store restauratuin ved W. F. Meyer. Men sin smukke nuværende form fik den ved rest 1912 ved arkitekt Eggeling til 1920, og H. Lønborg Jensen 1920—26 bistaaet af arkitekt C. M. Smidt, arkitekt Jepsen og konservator Termansen. Staten gav 1,5 mill kr, og der sluttedes med en festlig genindvielse 11. juli 1926.

Folketal. 1860: 1419 og 540 (lands); 1911: 1597 og 518; 1925: 1677 og 522; 1965: 2047 og 460.

Menighedsraad: 1922: 6 dsk, 2 tyske (IM flertal), 1934: do, 1942: do (3 IM, 1 gr, 1 soc, 3 u p), 1953: 7 dsk, 1 ty, 1961: do.

Altergæster: 1922: 1000; 1934: 834; 1942: 1050; 1954: 1621; 1962: 4099; 1966: 5000.

## Sognepræst

Indtægt 1907: 3090 rm, 1922: 1 kl, 1958: 13 kl, pgd fra 1609, se ovf, moderniseret, 8 ha jord.

12. 31. jan 1851–6. nov 62 (lærer, Holstebro 44): **N. P. Krarup,** fl t Vraa-E, se Sanderum.

13. 3. febr 1863–28. aug 64 (adjunkt Sorø 54): **C. S. Gad,** afsat af tyskerne, se Skelby-Gunderslev.

14. 1865–77 (diakon, Aabenraa 64): **Jacob Hansen Holdt,** * 10. nov 01 Ulstrup, Nr Løgum. Faderen: Landmd Laurs Hansen H. Stud Kiel 27, c Gottorp 31, lærer, præst Helliggaands k, Flensborg 41, kst compastor Aabenraa 50, fast ansat 61, afsk 77, † 24. nov 79. Om hans forlovelse med en troende pige Inge Marie og dens ophævelse, se Ballum.

15. 1877–84: **T. E. Jørgensen,** fl t Døstrup, se der.

16. 1885–92: **L. Clausen,** fl t Magstrup-J, se Haunbjerg.

17. 1892–97: **Wm. Steffen,** fl t Adsbøl-Graasten, se Tønder.

18. 1897–1910: **Thomas Karl Theodor Rønnau,** * 69 Ensted. Faderen: Sp i Bov, † 04, se der. Flyttet til Albersdorf, Dittmarsken.

19. 1911–15: **E. N. J. Juhler** fl t Aabenraa, se der.

20. 1915–21: **Anton Christian Andersen,** * 87, Flensborg.
fl t Holsten.

21. 30. sept 1921–11. nov 31 (2 rkp Vor Frue k, Aalborg 13. nov 20): **S. N. S. Gundtoft,** fl t sp Skjern, se sp Helligkors k, Kbhvn.

22. 21. juli 1932–10. juli 51 (sp Højst 31. jan 21): Provst **Herman Poul Schülein,** * 25. juni 83 Kbhvn. Forældre: Malermester Herman Michael S og Signe Rasmussen. Exam Pharm 03, stud priv Eftersl sk 07, c 13[1] ($h_2$) lærer Kbhvn, kkp Lønborg-Egvad-Tarm 28. juli 13, rkp Solbjerg k, Frederiksberg 30. sept 15, provst Tønder provsti 15. juli 37, r af Dbg 46, afsk 10. juli 51, † 11. febr 52. ~ 7. juli 13 Elin Berta Rehngren, * 25. dec 78 Østra Karup, Sverige, † 26. juni 66. Forældre: Gdjr Bernt Peter R og Livia Olsson. – Broderdt ~ Truelsen, rkp Skanderborg.

BM Sdj menighedsraadsf 23, fmd 47—51, distriktsleder FDF, Sdj 25—37, kredsfmd, børnegudstj i Tønder provsti 25, for hele Sdj, 37, amtsfmd Nationalf til tuberkulosens bekæmpelse 23, fmd komiteen for Sdj kvinders hjemmearb, 42 fmd børneværnet.

Arresteret som gidsel 29. august—10. sept 43.

Udg kirkeblade for 21 sogne i Tønder amt, oversat: S. Herner: Israels historie (1932), medarb Ribe st aarbog 1936 f, medarb Haandbog i Slesvigs spørgsmaals historie 21—42, skrev talr artikler.

Provst Poul Schülein er et navn, som sent vil blive glemt i Sønderjyllands kirkelige historie. Hvor han kom, skulle der ske noget, han var fyldt med initiativ, og havde en stor arbejdskraft, indtil svagheden ramte ham. Hans indsats omfatter baade menighedsraadsforeningen, IMs børnegudstj, FDF, Tuberkulosens bekæmpelse og kvindernes hjemmearbejde i Sdj, han fik i Sdj sin gerning i sogne med stærk national spænding, dels i det vanskelige Højst sogn, dels i Løgumkloster, og her fik han ideen til *refugiet* i den gamle klosterbygning.

Han skriver selv hertil derom og fortæller, at han er født i Sct Matthæus sogn, Kbhvn, boede der hele sin barndom og ungdom, blev præget af Vesterbros særlige lune, men kirkeligt hørte familien til *Henry Ussing* i Valby, han gik i sdsk der, blev konfirmeret af *Ussing,* deltog i menighedsarbejdet i Valby, en tid ogsaa kst kordegn, blev inspireret og vejledet der, lige til han blev præst i Tarm 1913. De to, som betød mest for hans aandelige udvikling var *Ussing* og *Harald Ostenfeld: »Ussing* lærte mig respekt for kirkelig orden, kirkelig tjeneste, og han lærte mig betydningen af solidt gennemført organisation og af bøn om vækkelse, *Ostenfeld* lærte mig sjælesorg, at tage sig af den enkelte og at tjene i menigheden med glæde, baade under medgang og modgang...« Provst S var en umaadelig flittig præst, og dertil kom, at han efterhaanden blev særdeles kyndig i sønderjyske spørgsmaal. Lige fra sin konfirmation havde han kald til at blive præst, men forholdene lagde sig paa tværs, saa han efter præliminæreksamen blev farmaceut for at tjene midler til at studere teologi. Han betegnes som en særpræget og festlig præsteskikkelse. Han tog efter sin afsked bopæl i sin hustrus barndomssogn, Ø Karup, Sverige. Han har skrevet flere afhandlinger om sdj kirkeforhold, se ovf.

23. 11. okt 1951 (sp Lønborg 24. sept 34): **Anders Bork Hansen,** * 23. marts 09 Hjelmdrup ved Egtved. Forældre: Gdjr Niels Jessen H og Kristine Jensen. Stud Ribe 29, c $34^2$ ($h^1$). R af Dbg 60. ~ 17. okt 34 Mette Kristine Alminde, * 12. febr 05 Refsgaard, Egtved. Forældre: Sognefoged, gdjr Christian A og Kristine Winkel.

Landssekr Kirkel forb t 53, fmd Bølling-Nr Horne herr menighedsraadsfor t 51, fmd Børkop sygeplejehøjskole 41, næstform Blaakilde ungdomssk i Tarm t 56, herredsrepr DKU, fmd de kirkelige møder i Vestslesvig 52, fmd Løgumkloster refugium 54, forst smst 59.

Sp i Højst er forpligtet til at deltage i den kirkelige betjening af Løgumkloster sogn.

### Tyske frimenighedspræster i Løgumkloster

1923—34: **H. Boyens,** * 91.
1934—50: **H. N. Raun,** * 05, fl t Vilstrup.
1950—57: **H. E. F. Petersen,** * 21, fl t Burkal.
1957: kst: **P. P. Bollmann.**
1960: **O. M. Schmidt,** * 30.

---

Litt: foruden ovenn: Hejselbj P, s 52 f, P. Jeppesen: En sdj dialekts udvikling L, dialekten, 1931, Løgumbogen, trykt i Scriptores rerum Danicarum, 1834, M. Mackeprang: Løgumkloster og dets gods, Sdj aarb, 1945, 20—127, Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sdj landsdele, 1944, 85—89, Hal Koch: De ældste klostres stilling i kirke og samfund, Hist tidsskr III, 511—82, Ribe Stiftsaarb, 1950 og 1951, Khst saml 6 r I, 28—31, Jørgen Larsen: Sønderjyll kirkehistorie, 1946, Vilh la Cour: L, et nationalt mindesmærke, Grænsevagten, 1932, 1—7, H. Begtrup: Gr mghliv IV, 13, DnA, 1959, 100 f, Günderoth: Klostret i L. Sdj mdskr 1953, 117 f. Alfr. Louw: Le cimitère des prisonniers de guerre à Løgumkloster 1923. Chr. Wienberg: Sønderjyllands indsats i verdensmissionen 1939, 29—38.

---

## BREDE

*Brede sogn,* 5429 ha, gennemstrømmes fra øst til vest af Brede aa. Nord for aaen er der ganske fladt, mod vest ud til Ballum-marsken. Syd for aaen noget højere med bakkeøen ved byen Borg, op til 19 m, langs sydgrænsen en lavning. Syd for Borg en smuk skrænt, 6–8 m høj, med smuk udsigt. Sognet er rigt varieret i landskabelig henseende. Aaen gennemskærer Brede by og gaar tæt hen ind til bakkekanten. Sletten ved Abterp præget af fygning, heden tilplantet, en del mose og eng, bakkeøen frugtbar. Bredebro er et af de gamle vadesteder over aaen, kaldtes Bredevad. Kirken er bygget lige nord for vadestedet. Brede-Bredebro har mistet sit landsbypræg, medens Harris og navnlig Borg har bevaret deres præg af gl bondebyer, især er Borg et smukt eksempel paa en vestslesvigsk storlandsby. Amtsbanen Bredebro-Rødekro nedlagt. Byerne Brede med Bredebro, bymæssig bebyggelse, 850 indb, m centralsk fra 1923, udvidet 1958 m realafd, bibl, fh fra 1907, alderdomshjem 1968, sportspl, hal 1966, hotel, kro, vandrerhjem, butikker og fabrikker, Borg m skole fra 1909, Harris m skole fra 1863 og bibl, Abterp, Nr og Sdr Vollum. Bebyggelser: Aaspe, Galgemark, Storde, Trælborg, Kumled, Havelund, Svanstrup. Flere større gaarde: Harrisgaard, nu 82 ha, ejedes 1906–31 af sogneraadsfmd *Nis. Bendesen,* har været i slægtens eje siden 1791, Aaspegd, 115 ha, Svanstrup, nu delt i 2 gaarde, hver 80 ha. Den kendte kniplingskræmmer *Jens Wulffs* gaard i Bredebro med meget smukt stuehus, opf 1836, avlsbygningerne nu lægebolig. Spredte smaa plantager.

**Oldtidsminder:** To langdysser paa Abterp mark, den ene 40 m lang, i den mindste er fundet en dobbeltægget stridsøkse, i den største (med 3 kamre) økser, ravperler. (Skalk 1963'), 14 høje sløjfet. Flere jernalder-urnegrave. — Ved Trælborg var en offerlund. Lidt østligere laa det gl administrationscentrum, Ellum (E syssel). Vadestedet Bredevad havde stor betydning. Den første bro bygget 1774. Brede by var hovedsæde for kniplingsindustrien, omtales 1. gang 1610 (Emil Hannover: Tønderske kniplinger, jvf Sdj aarb 1901, 104 f, 1909, 206 f).

**Brede-Bredebro** var indtil for faa aar siden en alm landsby med svindende folketal, fortæller mu-

rermester **Fr. Carstensen**, Bredebro. Men 1961 skete der noget (30.000 kr ændrede byens skæbne!). Da stiftedes B **Industrihalsforening** med en aktiekapital paa 30.000 kr. Man ville søge at faa industri til byen, en plan om en plastikregnfrakkefabrik blev ikke til noget. Men saa kom fabrikant **Karl Toosby**. Han startede skotøjsfabrikken »Venus«. Og det blev en succes. Fabrikken har nu over 200 arbejdere. Det har medført meget nybyggeri og tilflytning. Brede blev en arbejderby. Desuden er der en møbelfabrik og en spændtræfabrik m m (Samvirke 1. febr 68).

Genforeningssten 1927.

Brede var under den tyske administration 6 kommuner: B, Bredebro, Abterp, Borg, Harris, Vollum og Aaspe.

Stemmetal: 1871: 195 dsk, 11 ty, 1920: 794 dsk (220 tilrejs), 138 ty (42 tilrejs), 1964: 856 dsk, 40 ty.

**Af den ældre præstehistorie**

Kirken, der oprindeligt var en mindre kvaderstenskirke fra ca 1200, nævnes første gang 1251, da kong *Abel* »skænkede« den sammen med gaarden Svanstrup til cistercienserklostret i Løgumkloster, hvorved klostret fik tienderetten i sognet. Der var hundredaarige stridigheder herom mellem sognet og klostret (paven, biskopperne i Ribe og Lund, hertugerne i Slesvig). 1276 var der retsforhandlinger i Brede kirke, indkaldt af ærkedegn *Magnus Knudsen,* Aarhus, der bestred gavebrevets gyldighed, men uden resultat for sognet. 1324 var grev *Geert* (Den kullede greve) af Holsten tilstede ved en ny diskussion om gavebrevet, som atter konfirmeredes. Munkene arbejdede energisk paa forøgelse af deres tiendeindtægter. Byen Nr Vollund nord for aaen fik de med støtte af biskoppen i Ribe efterhaanden næsten fravristet ærkedegnen i Ribe (forligsforhandlinger 1487 og 1508) og lagt under Brede kirke. Byen Sølsted, syd for sognegrænsen (Abild sogn) fik sine døde begravet i Brede (indtil 1908), hvorved munkene, og siden præsteembedet havde en vis indtægt. Det var dog kun sognets østre del, der ved munkenes graadighed kom under Løgumkloster. Den store, vestre del, var fra middelalderen fæstegods under Trøjborg. Denne opdeling medførte ved reformationen, at kirken med præsteembedet kom under Gottorp (Aabenraa provsti) og dermed under tysk indflydelse, medens den anden del af sognet indtil 1864 hørte til de danske enklaver under Ribe bispestol og dermed var under dansk indflydelse.

Indtil reformationen betjentes Brede fra klostret. Præsterækken efter ref er noget usikker. *Jonas Petræus* menes at have været sp her 1581–1601, derefter *Niels Gregorii* og *Johannes Mauritius,* der 1628 blev rektor i Tønder, døde 1634 som sp i Brede.

*Erich Wind* (1634–73) var født i Løgumkloster vandmølle, hvor faderen var møller. E. W gik i skole i Tønder, Flensborg, Odense, studerede i Wittenberg og Rostock, blev en af de betydeligste præster i Brede. Han synes at have været en energisk mand med megen indsigt. Han skaffede inventar til kirken, og efter svenskekrigenes elendighed (sognet blev helt forarmet) fik han embedet paa fode ved inddragelse af en under krigen forladt gaard i Abterp under embedet 1662. Den meget udførlige, trykte ligtale over ham, holdt af mag *Chr. Bruhn,* Nr Løgum, der yndede at lege med ordene, tog sin tekst af Jobs bog: »Gedenke Gott, das mein leben ein Wind ist« (Hans navn var Wind, hans liv en vind osv) (C. P, 90), hvorefter Wind skildres som en folkets mand og som en solid luthersk bodsprædikant. Ogsaa som landmand var han dygtig. Han bar dansk præstekrave og havde som motto: »Gud alene skal ære være!« Han var gift med en dt af pastor Villads Knudsen, Løjt (Epitafium med portrætter). Mag *Laurids Friis* (1673–84) af Abild, havde studeret i Rostock og Kiel, hvor han tog magistergraden, blev hjpr her i Brede 1665 og gift med Erich Winds datter, han var lærd, skrev et banebrydende værk om det hebraiske sprog 1671, og en fortolkning til Johs aab 1684. Han virkede som formidler af tysk universitetskultur, men den danske sognebefolkning forblev upaavirket, hvad man f eks kan se af en samtidig mindetavle over en ung sømand fra Brede, som døde i tyrkisk fangenskab 1676. Mag L. Friis' lille værk fra 1671 handler om den hebraiske digtning; han skriver i indledningen, »at han under behandlingen ikke følger sine læreres spor, men har forsøgt at gaa i lag med en rettelse og en forbedring af den digteriske stil, som de moderne rabbinere har sat i stedet for den gamle profetiske, der er gaaet tabt« (C. P 85). Friis blev kun knapt 50 aar gl. Hans enke giftede sig med eftm, *Andreas Fabricius* (1684–94) af Løjt. Han havde studeret i Kønigsberg. Han blev kun ca 30 aar gl. Derefter fulgte en søn af mag Laur. Friis: *Matthias Friis* († ca 1713) der havde studeret i Kiel, Jena og Kønigsberg. – *Johann Friederich Jacobæus* (1713–60) havde været hjpr og pestpræst ved Sct Petri k, Kbhvn. Brodersen fortæller (s 329 f) at »en komet med en lang hale en vinternat 1744 vakte rædsel« i den overtroiske befolkning, og det føltes som himlens straf, at der aaret efter kom en forfærdelig kvægsygdom, der begyndte i Sdr Vollum, gaardene blev afspærret, og det var en svær tid. I Brede og Abterp var der et lille samfund af vakte, og da brødremghsemissærerne *Gerhard Hansen* og *Dionysius Piper* 1735 første gang kom hertil, blev de modtaget med glæde; de blev anmodet om at sende en søster fra Herrnhut hertil for at tage sig af de ugifte kvinder i sognet. Der var blevet bygget skole ved kirken 1724, og brødrene boede hos den troende lærer *Chr. Ewald* (* 1682, † 1771). Den »ærværdige« pastor *Jacobæus* havde vist ikke med de vakte at gøre. Hans datter blev gift med eftm *Christopher Overbeck* (1760–89) søn af rektor Georg O, Tønder, dattersøn af den kendte pietistiske hofpræst *J. B. C. Bluhme,* en søn blev sp i Hammelev. O havde studeret i Jena og været sp i Løgumkloster, var brav og agtværdig, men de troende fandt ikke aandelig næring i hans forkyndelse og gik til Burkal eller Hvidding. De vakte samledes hos kniplingshandler *Andreas Outzen* i Brede. Han var 1772 blevet gift med sin troende læremesters datter, *Ellen Brodersen,* og havde faaet forretningen med hende. Han døde allerede 1781, og Ellen giftede sig derefter med sin afdøde mands ven og nabo, *Jürgen Sønnich Jacobsen,* der var et troende Guds barn. Rejseprædikanter boede her hos dem, og naar de kom, indfandt sig smaa flokke paa 10–20 for at høre ordet. Emissær Eckberg fandt fle-

re alvorligt søgende sjæle, som han hjalp til tro. Det vakte opsigt, da en af byens mest afholdte og agtede mænd 1786 blev omvendt. Han havde været en lystig selskabsbroder, hans gamle venner undrede sig, men han blev et trofast vidne. Ogsaa med den gamle pastor *Overbeck* skete der en forandring. Han viste nu de hellige og deres forsamlinger »en besynderlig kærlighed og venlighed«, som han ikke før havde gjort. Nu var det ham en glæde at have samkvem mea dem. – Pastor *Fr. G. Braun* (1789–96), af Nykirke, Sydslesvig, kom hertil fra Nr Løgum. Hans fader var dranker, levede usselt med sin hustru og var blevet afsat. Der vides ikke noget om Brauns præstegerning i Brede.

Pastor *Johan Chr. Lautrup* (1796–1845 maleri i kirken) var en betydelig præst, hvis navn huskedes længe efter hans 48-aarige virksomhed her. Han var høkersøn fra Hjordkær, * 1763, c fra Kbhvn og Gottorp, havde været diakon i Aabenraa. Generalsuperintendent *Adler* opfordrede ham til at søge Brede. *Lautrup* var rationalist og ville gerne indføre *Adlers* rationalistiske agende, men da han hørte om modstanden mod den andre steder, lod han menigheden beholde det gamle ritual, men »fra prædikestolen forkyndte han den rationalistiske lære saa fint og kærligt, at han med tiden blev agtet og elsket af mange i menigheden«. (J. Br 332). Men der var ogsaa dem, der ikke var tilfredse og søgte pastor *Gjelstrup* i Skærbæk. Hos *Jørgen Møller,* Brede kom søster *Anna Maria Peters* fra Christiansfeld og holdt møder for kvinder, mens rejseprædikanterne kom hos kniplingshandler *Jürgen Jacobsen,* hvor der kom mange til møderne Ved en møderække 20–25. aug 1810 strømmede endog folk fra nabosogne til. – Efter 1810 holdtes møderne i Abterp, idet *Jacobsen* flyttede til Christiansfeld, *Jens Lund,* Abterp, indrettede en sal i sit hus, det blev »et sandt Bethania« og her samledes mange. Gdjr *Andersen* og hans søn, *Johan Philip,* var gode støtter, og senere vaagnede der her en stærk interesse for ydre mission, (det nævnes, at en kone i 1830 gav en seng, sølvtøj og sin ko til missionen). I mange aar var der et levende trosliv i denne by, der »ligger paa en bakke ved en vandflod som en ø i havet, et billede paa klippen Kristus, hvem syndens vande ikke faar lov at bortskylle« (J. Br 334). 1825 var der stormflod, men kun et par huse blev revet bort, 1839 kom en isflod, som dækkede alt land omkring byen mea to meter tykke isflader, men byen led ikke skade. Den vakte kreds næredes aandeligt fra Christiansfeld og Burkal, pastor Lautrup stod udenfor. Hans 50 aars jubilæum fejredes som en sognefest, og han blev r af Dbg. Hans datter *Anna Christiane Lautrup* (* 1794, † 1884) blev gift med pastor *Jessen,* Vedsted. Hun blev kendt som digterinden »*Anna*«, hendes glødende nationale, danske sange naaede vidt ud, blev sunget bl a ved Skamlingsbankefesterne. De udkom 1852 (»Markblomster«) og blev solgt meget i Sdj. – Pastor L selv var politisk tilbageholdende, han havde en stærk position i sognet. Han byggede 1798 den ny præstegaard i Brede.

Det fortælles, at fru Lautrup spottende henviste dem, der ville være hellige, til at søge pastor Ulrich *Boesen,* Nr Løgum (den senere biskop) (J. B 351).

Lautrup har efterladt sig mange læseværdige optegnelser, de viser ham som en klog og selvstændig iagttager... f eks om den Adlerske agende. Han kom til Brede 1797, just som Agenden kom frem. L siger om den fejde, der udbrød, at den »var antændt ovenfra og blæstes op med en lidenskab, der bragtes til ende ved folkets overmagt. Endnu bevæger det sig i mig, naar jeg tænker paa, hvorledes spektakelmagerne, ulvene i faareklæder, de mennesker, som forøvrigt ikke brød sig noget om religionen, hvorledes pøbelen fra alle stænder her bar sig ad.« Han selv saa i agenden et fremskridt, men gik dog varsomt til værks. »Da jeg mærkede, at man ikke fandt smag i det nye, at kun larm og dumme streger ville blive en følge af at holde fast ved sagen, traadte jeg, rigtignok med tungt hjerte, men dog stiltiende tilbage og tænkte, at ordet er dog frit.« Da L blev gammel, og han ikke mere magtede at skrive lange beretninger, lod han 1835 ved visitatsen melde: »I kirken her oplever jeg nu siden 38 aar mine bedste timer, og jeg haaber til Gud, at min umage med gamle og unge ikke skal have været helt forgæves. Med Gud vil jeg virke, saa længe det er dag, for ved afskedens stund at kunne sige: »Herre, nu lade du din tjener fare i fred!« (C. P 118 f). Der var stor sørgehøjtid i Brede, da L 1845 blev begravet, 82 aar gl efter 55 aars tjeneste, pastor Gabriel Koch, Døstrup, holdt mindetalen, og Ls datter fik hans manuskript. Talens tekst var Mal 2,6: »Sandheds lov var i hans mund, og der blev ikke fundet uret i hans læber; han vandrede med mig fredsommeligen og i oprigtighed og omvendte mange fra misgerning.« Der var ikke tvivl om, hvordan hans hjerte var vendt. Korset prægede hans kristendom, evigheden hans sind... Ls moders tro slap ham aldrig, han var gennemtrængt af ærbødighed for skriftens ord: »O, vi ved paa hvem vi tror!« (C. P 277, J. L. 107).

*Nic. Ratenburg* (1845–74) blev siddende her baade 1850 og 1864. Han var slesvig-holstensk indstillet, fredsommelig og brav.

**Tiden 1864–1920**

Brede sogn er fra gammel tid blevet kaldt et »kirkeligt« sogn. Vækkelser og sekter har ikke haft nævneværdig indflydelse. Der har været enkelte adventister. Der har været et kontinuerligt sognekirkeliv og som regel god præstelig betjening, saa kirkelivet har faaet et vist gammeldags kirkeligt præg. En mindre kreds har stadig haft forbindelse med brødremenigheden, og der blev ud fra pgd gjort et YMarbejde for Hermannsburg-missionens station i Tirupati. Sygeplejesagen kom ogsaa frem i forbindelse med den danske nordslesvigske kvindeforening paa kirkelig grund. Gudstjenestesproget har altid været dansk. Skønt de var tysk-uddannede, arbejdede præsterne 1864–1920 loyalt sammen med sognets overvejende dansksindede befolkning. Kirkeforstanderskabet bestod altid af dansksindede.

Pastor *Hans Chr. Thiessen* (1874–84) var

født i Muspøt 1840, flyttede til et diakonat i Broager, se Nybøl, pastor *Johs. Amalius Schmidt* (1884–94) flyttede til Egen, se der. 1890 indførtes den værdifulde slesvigske salmebog. I hans tid skete store forandringer i det ydre. Den dygtige *J. P. Petersen* (* 1840, † 1918) oparbejdede i Bredebro en betydelig tømmer- og maskinhandel og entreprenørvirksomhed. Han satte over for de tyske jernbanemyndigheder igennem, at vestbanen fra Tønder til Ribe, anlagt 1887, kom til at gaa over Bredebro (i stedet for som planlagt over Løgumkloster). Han var derved med til at skabe den driftige stationsby, Bredebro, som hurtigt voksede ved det gamle vejknudepunkt. Men derved kom der ogsaa en del tyske embedsmænd til sognet.

Pastor *Heinrich August Schrøder* (1894–1910) var fra Heide. 1902 paabød konsistoriet i Kiel indførelse af 15 tyske gudstjenester (om eftm) af hensyn til de tilflyttede tyske embedsmænd. Forsamlingshuset blev bygget 1907, og det blev midtpunkt i det danske arbejde, med nationale og kristelige møder, gymnastik og ungdomsarbejde osv. Pastor S gik i skranken for danskheden.

Pastor *Peter Georg Waldemar Nissen* (1910–25) var sønderjyde, født i Fjelstrup, hans hustru var af tysk familie sydfra. Han var præst 3 steder i Sønderjylland (Skast, Ballum og Brede), og i 6–7 aar betjente han senere Skast sm m Brede. Præstegaarden brændte 1912, og en ny pgd blev opført i tysk lazaretstil, men kom aldrig til at fungere som lazaret. – 1913 blev det store aarlige danske møde holdt i Brede. Ved genforeningen ønskede flere en dansk præst, men ved afstemningen var der 222 st mod 134 for Ns forbliven (i Skast: 74 mod 31) og N blev derefter udnævnt til at fortsætte.

**Tiden efter 1920**

Sognet var dansk, og paa myndighedernes forespørgsel blev der svaret, at der ikke var brug for tyske gudstjenster i Brede. Efterhaanden opstod der utilfredshed med pastor Nissen, og det førte til, at der blev holdt maanedlige gudstjenester ved præsterne *Martin Hansen,* Visby, *N. A. Jensen,* Møgeltønder, og seminarieforstander, pastor *E. Albeck,* Tønder. Pastor *Martin Hansen* betjente dem, der ønskede det, med kirkelige handlinger. »Pastor *Nissen* endte som en tragisk skikkelse«, skriver provst, dr J. F. Holdt. Biskop *Olesen* tvang ham til at søge sin afsked efter begæring af en kreds i sognet, deraf flere menighedsraadsmedlemmer, bl a IMs leder *Johs. Sørensen* og kirkeværge *H. Jespersen.* Pastor N forfaldt til stærke drikke, og sognet delte sig i partier for og imod præsten. Han var blevet et vrag, men han havde været en dygtig prædikant, han fik dog ingen betydning i Brede. Det var her ikke ønsket om at faa en *dansk* præst, der førte til præsteskifte, men personlige grunde. Han tog meget uvenligt imod sin efterfølger og lovede ham »en snarlig flytning fra dette umulige sogn« (J. H). Nissen vedblev at betjene de tyske i Abild sogn til sin død 1936. (Provst Erik C, s 103).

Et lille IM smf, der kan føres tilbage til Christiansfeld-udsendingenes stille virken, er præget af »det gamle budskabs« folk og af Lt Mf, de er kirkesøgende.

Lige saa lidt som den danske frimenighed fik nogen nævneværdig betydning i Brede i den tyske tid, har den tyske frimenighed faaet nogen betydning her efter 1920. Der forsøgtes omkr 1924 med en maanedlig tysk gudstjeneste om eftm, ved frimenighedspræsten i Løgumkloster, men forsøget blev opgivet 1930 p gr a manglende tilslutning.

Provst dr theol *Jens Fr. Holdt* (1925–63) førte paa smuk maade de sognekirkelige traditioner videre. En af de betydeligste præster der har været i Brede. Som sønderjyde (* i Bjolderup sogn) vel kendt med de sønderjyske problemer og Sønderjyllands historie og menighedshistorie. Hans doktordisputats handlede om *N. J. Holm,* et blad af Brødremenighedens historie, og hans værdifulde historiske forfatterskab er opregnet ndf. Kirkegangen har, skriver provst dr H, som altid været ret stor, men er i forbindelse med den almindelige kirkelige stagnation som helhed gaaet tilbage, medens befolkningens kirkelige velvilje ikke er aftaget. Ved højtiderne og særlige lejligheder kommer der mange, og det samme gælder bibellæsninger i skolerne og i private hjem. Oprettelsen af en privat tysk friskole 1941 medførte, at man genoptog eftermiddagsgudstjenester med fri tysk kirkelig betjening, dog kun 4 om aaret (svagt besøgt). 1963 skriver provsten: Jævnt god kkg, godt sted at være præst, sognekirkelige forhold uden større kirkelige spændinger, velvilje, bibellæsn, kirkeblad, børnegudstj, FDF, K-Spejdere, IM smf, ungdomsf, fh.

»Det er et godt sogn med gammel kirkelighed uden noget større retningspræg. Der er en god kirkegang. Provst Holdt var stolt af Brede sogn. IM har et mindre samfund, der gennem mange aar har været ledet af fhv murermester Hans Peter Carstensen. De samles til jævnlige møder rundt i hjemmene. Hvad det grundtvigske angaar, giver det sig navnlig udslag gennem den godt arbejdende ungdomsforening, der i forsamlingshuset (indviet 1907) samler sine medlemmer hver 14. dag i vinterhalvaaret til foredrag, amatørarbejde m m« (Uffe Bjerre).

Pastor *J. Algreen-Petersen* har virket her siden 1964. Han skriver 1967: Kkg 5 pct, gode sognekirkelige forhold uden større spændinger, velvilje, bibellæsn, kirkeblad og i øvrigt som i 1963 (dog minus børnegudstj og K-spejdere). Halvdelen af bef bor i stationsbyen, en del privat udstykning, ingen nationale eller sociale spændinger. Den gl pgd sælges til børnehave. Den ny pgd fra 1965 centralt beligg v kirken paa den gamle munketoft, hvor den gl degnebolig fra 1863 før laa. Den ny pgd tilpasset smukt efter omgivelserne.

Blandt lægfolk nævnes: Ledere i IM: Gdjr *Johs. Sørensen,* Sdr Vollum, murerm *H. P. Carstensen,* Brede, Lt Mf: *N. B. Seistrup,* Bredebro.

Den grundtvigske ungdomsforenings ledere: Mejeribest *H. P. Lorenzen,* bygmester *L. Jepsen,* lærer *H. A. Andersen,* gdjr *Cl.*

*Clausen,* Svanstrupholm, gdjr *A. Bock,* farvemester *H. K. Kristensen.*

I menighedsraadet bl a kirkeværge *Hans J. Jespersen* († 42) smedem *H. Davidsen,* * 85 (deltog i verdenskrigen, sogneraadsmedl), murerm *H. P. Carstensen,* gdjr *Cl. Clausen,* fru *Laura Clausen,* banearb *H. Petersen,* nuv næstfmd i menighedsraadet: Smedem *Boi Davidsen.*

Andre:

Kniplingshandler *Jens A. Wulff* (* 1774, † 1859) tjente en formue ved handel og bankiervirksomhed. Byggede et mindre palæ i B, samt en tøjfabrik med silkevæveri. 1847 havde han besøg af kong Chr VIII, blev Dbm, hans værdifulde dagbøger er senere udgivet. Af sønnerne beskæftigede *Th. Wulff* (* 1825, † 99) sig med komponistvirksomhed, skrev bl a tekst og noder til flere mindre operetter, som blev opf her ved lokale kræfter, instrueret og dirigeret af komponisten.

Socialistpioneren *P. J. Geleff* (* 1842, † 1928) er født i Bredebro.

**Skolen**

Provst dr Jens Fr. Holdt har skrevet om degne og skoleholdere i Bredebro til 1920: Sjd Mdskr 1950, 247–258.

Allerede 1686 nævnes en degn, *Nissen,* i Brede, og 1702 begyndte *Chr. Ewald,* søn af gæstgiveren og tolderen i B, præstesøn fra Bylderup, en skole paa kroen paa kirkepladsen. 1724 fik pastor *Jacobæus* bygget et 6 fags skolehus. Ewalds søn var den kendte herrnhutiske pastor Joachim Ewald, Vorbasse († 1826). Degn *Th. Petersen* († 1858) indførte den indbyrdes undervisning, *J. Iversen* (1858–82) oprettede en meget søgt præparandklasse. Han stiftede 1874 en lærerforening for egnen og blev dens fmd.

*J. Thomsen* (1882–1910) var dygtig, stærkt tysk indstillet, havde ingen større kontakt med bef. – *Daniel Jensen* (1910–18) blev indkaldt 1914 og faldt i krigen 1918.

Skolen i B er opført 1923, uovidet 1958. Førstelærer *H. Hansen* (* i Kolding, med slægtsrødder i Visby), byggede dygtigt den danske undervisning op 1920–32, søgte foredragsholder, blev skoleinspektør i Odense, *H. L. Henriksen* (1932–47) blev skoleinspektør i Frederiksstad. Siden 1947 *A. P. Borst,* lærersøn fra Skast, skoleinspektør, da centralskolen oprettedes. Bredebro skole har været en mønsterskole i tysk og dansk tid.

Af andre lærere skal nævnes *Knud Nielsen,* som har gjort og gør et stort arbejde, ogsaa uden for skolen, bl a som formand for Tønder amts Idrætsforening. *Marianne Vejen,* der nu bor som pensionist i Esbjerg, var en dygtig og afholdt lærerinde ved skolen fra 1927 til 1966. Hun var samtidig organist ved kirken i 35 aar. Pastor *Uffe Bjerre,* Visby, var lærer i Bredebro 1956–66.

En ny skole blev indviet i efteraaret 1957, men allerede 11 aar efter toges to nye fløje i brug. Der er nu 18 lærerkræfter ved skolen. Skolen har realoverbygning, og der er skoleforbund mellem kommunerne Brede, Ballum, Visby, Randerup og Skast, der ogsaa fra 1. april 1970 danner en ny storkommune.

Provst Dr J. F. Holdt i Sdjr mdskr 1956, s 164 f skrevet om lærer *N. P. Olsen,* lærer i Brede 1884–87.

*Verdenskrigen* 1914–18: 57 faldne fra sognet, deraf 4 brødre. Mindesten paa kirkegaarden.

*Besættelsestiden:* 9. april 1940 blev Brede kirke som den eneste i landet direkte beskudt af tyske tropper og kirkedøren opbrudt, idet man falskelig formodede, at der var danske skytter i taarnet. – 9. okt 1944 blev en sabotagegruppe arresteret og sendt til Frøslevlejren, et par af dem videre til Neuengamme. De kom begge hjem. Politibetjent *G. V. Andersen,* der havde tilknytning til sognet, blev 20. febr 45 skudt under jernbanesabotage ved Horsens. PUF (præsternes uofficielle forening) til modstand mod besættelsesmagten blev her paa egnen ledet af præsterne *Magle,* Tønder, *Helms,* Mjolden, og *Holdt,* Brede.

1923 oplyses: Gode forhold, kkg 9–10 pct, kirkelig forening (200), suppleret i Prf bl 1925 s 62 med: Ret stærke gnidninger ml KC og frimenighedsfolk.

1935: Kkg 6–7 pct, rolige, gldags kirkeligt præg, IM smf, FDF, gr ungdomsf,. 1947: Kkg 5 pct, gl kirk sognepræg, velvilje, ungdomsm i pgd, bibellæsn i skolerne, kirkeblad, børnegudstjeneste, YMkr, IM smf, gr ungdomsf. 1955: Kkg 3–5 pct, sognekirk forhold uden større kirkelige modsætninger, IM smf, KS, børnegudstjeneste, YM kr, Kspejdere, bibellæsn, kirkeblad. 1967: se ovf.

**Brede kirke** (Sct Laurentius) er anselig, blytækt, ligger østligt i byen, ved aaen, bestaar af senromansk skib fra ca 1200 af granitkvadre, tuf og lidt munkesten, paa karnisprofileret sokkel. Den tilmurede norddør har rundbuestik over tympanonfelt, den udvidede syddør er i brug. 3 tilmurede rundbuevinduer i skibets nordside. Anseligt taarn af munkesten og kvadre, fra 1400t. Højt, let udsvajet firsidet spir. Rundt trappetaarn ved nordsiden. Lille vaabenhus mod syd, stærkt fornyet. Over døren et kristushovede i relief. Vaabenhuset forlænget 1722. Bjælkeloft. Først 1897 opførtes en rund korbue mod øst i skibet. Kirken restaur 1950—51 (Arkitekt H. Mundt) Langhus og taarn staar i blank mur med hvidtede vinduesfalse og blændinger. I et granathul fra 9. april 1940 i sydmuren er 1945 indmuret en granat. Solur paa vaabenhuset. Inventaret blev omhyggeligt restaureret 1950—51, og gl farver blev fremdraget. Alterbordet fra 1897 dækkes af sammenstykkede dele fra det gl renæssancestoleværk. Altertavlen, fra ca 1620, i renæssance med barok-elementer og maleri fra 1897: Den samaritanske kvinde (kopi). I det halvrunde topfelt den favnende Kristus. Det gl alterbillede (Nadveren) fra 1775 hænger i kirken. Kalk fra 1698, 3 sæt stager, to sengotiske krucifikser, et lille processionskrucifiks og et korbuekrucifiks, begge fra ca 1475. Romansk granitfont af arkadetype, fad fra 1840, daabskande skænket 1945 af Kølstrup mgh, Fyn, til minde om frihedskæmperen G. V. Andersen. Prædikestol fra 1612 af Tøndertypen m relieffer af Kristi historie med himmel. Stoleværk m dele fra 1892 og 1897, nyopsat 1951. Ved siden af alteret to lukkede stole fra omkr 1800. Vestpulpitur fra 1611 med apostelmalerier, pulpitur ved nordvæggen fra 1692 med malerier af Kristi historie, opsat af pastor Andr Fabricius. Pengeblok fra 1700 t, kirkeskib fra 1942, klokke fra 1727. 1969 fik kirken skænket anonymt en mindre klokke, støbt i Holland. Malerier af præsterne **L. Friis,** og **J. C. Lautrup.** Epitafium over pastor E. Vind, † 1673 og Jørgen Martensen, som 1676, »under tyrkisk trældoms fængsel eller schlaweri« piskes af en tyrk. Mindetavle over G. V. Andersen, † 45, se ovf. Paa kirkegaarden flere gravsten, krigsmonumenter, minde over faldne 1914—18. 270 sd. Orgel 1965.

Danm kirker XXI, Tønder a, 1485—1501, J. Holdt:

Et mindebillede i B kirke, Sdj mdskr 1935, 60 f, Mack, D 306.

Folketal. 1860: 1413; 1910: 1484; 1925: 1544; 1965: 1728.
Altergæster: 1922: 758; 1934: 425; 1942: 442; 1954: 395; 1962: 400; 1966: 440; 1970: 575.
Menighedsraad: 1922: 1 IM, 2 n gr, 4 u p, 1934: 1 IM, 1 soc, 5 u p, 1942: 1 IM, 1 soc, 1 husmd, 4 gl kirk, 1953: 1 IM, 1 soc, 1 hmd, 1 gr, 3 gl kirk, 1965: do. 1969: do.

## Sognepræst

Indt: 1907: 5609 rm, 1922: 2 kl, 1958: 12 kl, pgd opf 1913. Ny pgd 1965. Avling: 33 ha.

12. 1845–74: **Nicolai Ratenburg,** * 16. febr 01 Lindbjerg, Jylland. Faderen: Landmd Andreas R. Stud Flensborg 28, c Gottorp 32 og 39, † 29. marts 74. ~ 17. juni 46 Abigael Louise Ratenburg, * 10. febr 07 i Bedsted. Forældre: Gdjr Broder R og Anna Nissen, Bedsted, * 13. febr 87.

13. 1874–84 (sp Randerup 72): **Hans Christian Thiessen,** fl t diakon, Broager, se Nybøl.

14. 1884–94 (sp Mjolden 77): **Johannes Amalius Schmidt,** fl t Egen, se der.

15. 1894–1910 (sp Ø Lindet 80): **Heinrich August Schrøder,** * 26. okt 43 Heide.Forældre: Sp Johan Friedrich S og Hedevig Johanne Kopen. Stud Altona 64, c Kiel 71, sp Spandet 73, † 31. marts 28 i Hamburg.

16. 1910–25 (sp Ballum 05): **Peter Georg Waldemar Nissen,** * 9. marts 69 Fjelstrup. Forældre: Degn Christian N og Marie Kirstine Juhl. Stud Haderslev 90, c 96. , sp Skadst 97, afsk 31. marts 25, † 19. aug 36. ~ 20. febr 1900 Anna Elisabeth Obbarius, * 8. sept 75 Anhalt. Forældre: Forstraad Friedrich Otto O og Caroline Dorothea Johanne Luise Lezius.

17. 4. april 1925–30. sept 63: Provst dr theol **Jens Frederik Riddermand Holdt,** * 24. dec 95 Raved, Bjolderup. Forældre: Mejeribestyrer Jep Matthæus H og Helene Martha Jensen. Stud Flensborg 15, c 23[1] (l), lærer vanførehjemmet Kbhvn, dr theol 37, provst Tønder provsti 3. aug 51, r af Dbg 53, afsk 30. sept 63, † 20. sept 67, ~ 2. maj 25 Karen Ragnhild Groth, * 18. juli 90 Nykøbing S. Forældre: Distriktslæge Erik Oscar G og Rigmor Ulrikke Sofie Aagaard. – Fætter: Holdt, Nr Vedby.

BM Provst Petersens Stiftelse, Tønder 51, Hist smf f Sdj 56.

Udg 37: N. J. Holm, et blad af Brødremenighedens hist, (disputats) større afhandl: Brødrekolonien Christiansfeld indtil 1800 (Sdj aarb 1940), kostskolerne i Christiansfeld med elevfortegnelse 1775—1891 (smst 1943 og 44). Herrnhutismen i Ribe stift (Ribe bispesæde 948—1948). Udv af breve fra H. C. Brandt til Christiansfeld (Khst saml 1942), Danmark og Herrnhut, udvalg af breve fra danske præster til præstekonferencen i Herrnhut 1790—1840 (smst 1961), En nordslesvigsk præst: N. C. Nielsen Sdj aarb 1958, En tysk grænsepolitiker: Johs Tiedje (smst 1960) En dsk-slesvigsk præst: Carsten Petersen (smst 1961), medarb Dsk biografisk leksikon, Bjolderup sognehistorie. Udg 62: En nordslesvigsk præst, Hans Tonnesen, 64: En dansk grænsepræst, N. A. Jensen.

Fh højskoleforst *Hans Lund* skriver: Der var ingen, der lærte provst H at kende, der ville være i tvivl om, at han var barn af grænselandet, derom vidnede hans sprog, hans tankegang og nans interessekreds. Sine første 25 aar levede han under fremmedherredømmet, han fik sin skoiegang i den tyske folkeskole, senere i gymnasiet i Flensborg, hvorfra han dimitteredes 1915, mens han allerede var indkaldt til soldatertjeneste, men hans hjem var udpræget dansksindet, hans fader var gdjr i Raved, hans moder af den sjællandske slægt Tvedegaard. I sit hjem fik han dansk undervisning, faderen læste højt og moderen sang for deres børn, ikke mindst Ingemanns romaner og sange. Den unge student kom med i krigen i 4 aar, baade i Frankrig og Rusland. 1916 blev han løjtnant og til sidst kompagnifører. Han blev 3 gange saaret, fik jernkorset og den hanseatiske fortjenstmedaille. Kun sjældent talte han om disse aar, men de gav ham oplevelser, der satte uudslettelige spor i hans sind. Efter krigen blev han først immatrikkuleret i Tübingen, men saa tog han til Kbhvn, hvor han fik embedseksamen, hvorefter han en kort tid studerede i Oslo, Gøttingen og Rostock. Senere var han paa stipendium 1931 i Tyskland, Polen, Czekoslovakiet og Frankrig, og paa sine gamle dage en tur med sin hustru i Palæstina. Han fik hele sin livsgerning i Brede. Efter sin afsked flyttede han til Askov, som han følte sig stærkt knyttet til.

Hans gerning som sognepræst var ham til stor glæde. Han var en forkynder af ikke almindeligt format, og hans gudstjenester fandt en tilslutning, der var større end sædvanligt. Han fandt en gammeldags kirkelig indstilling i sognet, hvor retningsmodsætningerne kun spillede en ringe rolle, og det passede ham vel, lidet retningspræget som han var, navnlig i sine yngre aar. Hans grundtvigske indstilling traadte først efterhaanden stærkere frem. Der stod anseelse om provsten i Brede, saa hans navn var blandt dem, der drøftedes, naar Ribe bispestol var ledig.

Hans hu stod næppe til udadvendt virksomhed. Han var fra sine unge aar studerekammerets mand, og han har bag sig en rig historisk produktion. Hans hovedværk er doktordisputatsen om N. J. Holm, og den efterfulgtes af en række større og mindre afhandlinger i »Sønderjyske aarbøger«, Khst samlinger og andetsteds. Det var næsten helt emner fra Sønderjyllands kirkehistorie, han behandlede, og det var ikke mindst de skikkelser, der var præget af grænselandets problematik, der fængslede ham: Johs. Tiedje, Nic. Nielsen, Hans Tonnesen, Carsten Petersen. Mange oplysninger har han fremdraget fra det ellers oversete kristelige lægmandsarbejde efter 1864. Hans store viden kom ogsaa hans anmeldervirksomhed i »Vestkysten« tilgode. Han blev angrebet af sukkersyge, og den nedbrød hans kraft. Han vil blive savnet blandt dem, der lærte hans fine, levende i alt ægte dansk aandeligt liv rodfæstede personlighed at kende. (Vestkysten 21. sept 67).

Pastor *Urban Schröder,* Varnæs, har i »Sdj mdskr« tegnet et billede af sin ven, provst H. De havde fælles interesser, tog paa ture sammen, provsten blev den unge præsts vejleder og raadgiver. Ofte havde de forskellige meninger, men Jens Holdt vidste, at en mand er mere end sine meninger. Der er noget, der stikker dybere og er vigtigere. Der udgik fra hans væsen en stærk dragning. Man maatte

modtage noget fra ham, gik ikke urørt forbi ham. Var det den sunde bondeart i hans natur med den imponerende ro, hans modne overlæg og erfaring med den vide aandshorisont? Eller hans mærkelige frisind med aabenheden over for fænomener, der skulle formodes at staa ham fjernt? Var det hans, trods al paavirkning af 20ernes liberalteologi, uafrystelige bundethed i hans barndomshjems aandelige verden. Eller den umiddelbare tillid, han viste én og den trofasthed, hvormed han bestandig fulgte ens vej og vel?

Han var livet igennem *forskeren*, især paa kirkehistoriens mark. Banebrydende er hans arbejder om herrnhutismen i Sdj, især hans doktordisputats... I 38 aar var han præst i Brede mgh. Han har ved ord og eksempel lært mig om det at være præst. Det var gavnligt at følge raadene fra Brede pgd. Var vi sammen til bibellæsning paa en gaard, fik jeg lov at følge ham paa husbesøg eller samledes vi i Brede kirke –– det var ikke den teologiske doktor eller den historiske forsker, men *præsten* Jens Holdt, vi stod overfor. Han var udgaaet fra et indremissionsk hjem i Bjolderup sogn. Gammelslesvigsk kirkefromhed af Brorsons og IMs art var hans aandelige moderskød. Tiden kom, da han selv skulle tage stilling. Og det blev en brydning mellem arven fra hjemmet og det, som studenteraarene med den moderne teologi gav indblik i. Som han selv sagde engang: »Jeg kunne ikke mere synge: Der er solskin i min sjæl i dag. For der er ikke solskin!« Kristenarven tilkæmpes, tilegnes gennem ny formuleringer, ny paavirkninger, ny egne erkendelser. Her mødte han den saakaldte liberale teologi, uden at han dog blev virkelig liberal-teolog. Han mødte grundtvigianismen, men blev aldrig rigtig grundtvigianer, i al fald ikke i de senere aartiers betydning af ordet.

Disse bevægelser virkede derimod som afklarende tilskud til hans modne kristensyn, som Vestslesvigs vadehav ved flodtid modtager gaver af havets rigdom, men det bliver ved med at være Vadehavet. Og med aarene var det, som om den gamle provst alt mere droges tilbage mod sin oprindelige kristenarv i Brorsons pietisme, herrnhutisk menighedssyn og slesvigsk bibeltroskab og kirkelighed. I et brev nu i sommer skrev han med bekymring om moderne teologers angreb paa Bibelen og kaldte dem »*Kirkens golde børn*«. Hans sidste brev til mig slutter: »Kristi efterfølgelse giver fremtid!« Ringen var sluttet. Han fyldte meget iblandt os, historisk, menneskeligt og kristeligt... (jvf Vestkysten 21. okt 67).

Ved begravelsen i Brede talte provst Hs ven, pastor *H. Ebbesen*, Døstrup: Efterhaanden som aarene gik, blev H mere og mere præget af det lyse syn. Tidligt indsaa han fællesskabets betydning. Helt og holdent kom han til at leve sammen med sit sogn i fortid og nutid. Han sparede ikke sig selv, mange husker hans bibellæsninger rundt om i hjemmene. Som provst var han en forstaaende og dygtig raadgiver for præstebrødre og menighedsraad. Skønt han af skikkelse var en kraftig mand, var helbredet skrøbeligt, flere gange ramtes han af sygdom, men han lærte kunsten at økonomisere med sine kræfter, og derfor udrettede han saa meget. Til sidst talte biskop *H. Dons Christensen:* Ydmyghed og redelighed var væsentlige sider i provst Hs natur, han tjente sin kirke og sin menighed paa bedste maade. Han havde en naturlig myndighed, og som den erfarne mand han var, var han altid god at gæste.

Pastor *Uffe Bjerre,* Visby, som var lærer i Bredebro 1956–66, skriver:

Provst *Holdt,* som vi naturligt i daglig omtale kaldte ham, var sønderjyde, var slesviger med liv og sjæl. Han følte sig stærkt knyttet til sin sønderjyske hjemstavn – han var hjemstavnsmenneske i ordets bedste betydning. Maaske dette, at han maatte gøre hele første verdenskrig med, har været med til at rodfæste ham i landsdelen. I alt fald blev han mærket for livet af de voldsomme oplevelser, som hans følsomme sind i disse aar blev udsat for. I sine senere aar gjorde han sig til talsmand for rent pacifistiske anskuelser, og man var fra forskellig side ikke sen til at placere ham langt ude til venstre.

Han var rodfæstet baade i det kristelige og det nationale, det var de to brændpunkter i hans livsbanes elipse. Det er vanskeligt at sætte provst Holdt paa plads, kirkelig set. Han var vist nærmest, hvad man vil kalde bredkirkelig, han ville have alle med indenfor folkekirkens rammer, en sognekirke skulle være for alle sognets beboere, han ville ingen støde bort med yderliggaaende teologiske standpunkter. Det kunne saa komme til at se ud, som om han ikke havde meninger selv, men det var langt fra tilfældet.

Han var vokset op under paavirkning af IM, men havde senere lært en del af Grundtvig, men den slesvigske pietisme havde alle dage sit tag i ham. Engang tog han sin bredskyggede hat af, viste mig den og sagde: »Det er jo en rigtig grundtvigianerhat, det her«. Dertil bemærkede jeg spøgende: »Der er jo ikke meget ved det, naar man skal have en hat for at vise det«. Det morede ham. – Han følte sig ogsaa tiltrukket af brødremenigheden, og hans doktordisputats er jo da ogsaa med emne derfra.

Intet kristeligt var ham fremmed. Derom vidner ogsaa hans betydelige kirkehistoriske arbejder, der favner vidt og skærer dybt. Det var ikke alene kirkehistorie, der interesserede ham, det var al historie fra de ældste tider til nu, hvad hans arbejde for Historisk Samfund for Sønderjylland vidner om.

Han var en prædikant ud over det sædvanlige, veltalende var han jo egentlig ikke, men han stak et spadestik dybere end de fleste. Han var en kristen stridsmand, der tit prædikede om at følge Kristus efter. Han var som en kristen ydmyg. Af skikkelse var han stor og stout, men han vidste nok, hvor vi skulle bøje knæ.

Paa fremmede virkede han ofte lidt særegen, lidt mærkelig maaske, nogen vil maaske endda sige uhøflig, men man skulle bare lære ham at kende, saa opdagede man hurtigt, hvad der bundede dybest i ham. Han var ikke bange for at gaa mod strømmen, naar han havde ta-

get sit standpunkt, og det kunne jo af og til koste knubs.

Han var en betydelig kender af historisk og religiøs litteratur – gennem en aarrække var han anmelder ved dagbladet »Vestkysten«, og ogsaa her viste hans evne til at skære dybt sig. Han kunne hurtigt skelne det væsentlige fra det mere uvæsentlige.

Han var en markant skikkelse i sit sogn, hvor han ofte var paa cykel rundt med en alpehue paa hovedet. Men han var ogsaa en markant skikkelse i sønderjysk kirkeliv. Han holdt af Sønderjylland, han holdt af Brede sogn, og vi kom til at holde af ham som den bundreelle og kristne mand, han var. Han kommer ind under den kategori, som digteren taler om, naar han siger »i dem vor fortid leved, af dem vor fremtid gror«.

Provst dr J. Fr. Holdts død var et stort tab for nærværende værk. Han havde med stor velvilje paataget sig at være medarbejder for Sønderjyllands vedkommende, han skrev indledningen gennemgik manuskripterne, en kritisk og saare kyndig medarbejder (P. N)

18. 31. jan 1964 (rkp Frederikssund-O 29. aug 61): **Jørgen Vilhelm Algreen-Petersen,** * 30. maj 31 Haderslev. Forældre: Boghandler Carl Frederik A-P og Henny Kruse. Stud Haderslev 51, c Aarhus dec 58 (l-80), hjpr Skelskør 19. maj 59, kkp Frederikssund-O 1. sept 60. ~ 27. juli 57 Helene Marie Sander, * 4. april 33 Egernsund, Broager. Forældre: Arbmd Hermann Georg S og Inge Eis. – Farfader i Aalsø-H.

Fmd K S Frederikssund og omegn 61—64.

---

Litt: C. Bruhn: Ligtale over Erik Wind, sp Brede, 1673, J. C. Lautrup's optegnelser i landsarkivet, Aabenraa, nr 24 Brede sognekald, H. N. A. Jensen: Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig, I, 303—11 (1840) I. K. Petersen om digterinden Anna (Lautrup) i Slesv søndagsbl, jan 1926, K o S, 1954, 14 f, Jens Holdt, Degne og skoleholdere i B Sdj mdskr 1958, 247 f En optantskæbne, A. M. Mikkelsen, Vasby, (1858—1936), smst 1953, 81 f. C. H. Friis: Fra Løgum kirke til Brede kirke, Sdj mdskr XI, 1935, 197 f, Ingeborg Jensen og Peter L. Holt: Minder fra B sogn, smst 1936, 97 f, Agnes Haahr: Barndomsminder fra B smst 1939, 167 f, J. Holdt: Et sjældent Epitafium i B kirke, Ribe st, Aarb 1952, 103 f, J. Holdt: Et vestslesvigsk pengeinstitut (B spare- og laanekasse) smst 1956, 49 f, Jens Wulffs dagbogsoptegn, ved P. K. Iversen, Sdj aarb 1954 og 1955. Peter L. Holt: Gl minder fra B, Sdj mdskr, 1936, 101 f, Hejselbj P, s 77f, Medd fra Provst Dr J. F. Holdt.

---

## DØSTRUP

*Døstrup sogn,* 4037 ha, midt ml Ribe og Tønder. Sognets SVdel (⅔ af det samlede areal) er en flad slette, der dels bestaar af en tør, lidt højere sandflade, dels en lavere del med kærjord. De tørre flader plages af sandflyvning. De fugtige dele er afvandet til smaa bække, der fører ud til Brede aa. Paa lange strækninger danner Døstrup bæk og Vollum bæk sognegrænsen. Siden 1926 store afvandinger, saaledes 1961–63 syd for Mølledamshuse. Den øvrige del af sognet er bakkeøer op til 40 m, overgangen ml slette og bakke særlig tydelig syd for Lovrup. Mellem bakkekuplerne er lave, fugtige flader. Den højtliggende nordøstlige del af sognet er gl, degenereret skovland eller hede, som delvis er beplantet. Den vestlige længdebane og hovedvej 11 gaar gn sognet.

Byerne D, bymæssig bebyggelse, 450 indb, med centralskole fra 1913, udvidet 1963, bibl, fh fra 1906, m scene, senere udvidet. De gamles hjem i købt villa (10 pl), 2 kroer, sportspl, – Vinum, Tevring, Overby, Lovrup, Drengsted, – bebyggelser: Hedeager, Mølledamshuse.

**Oldtidsminder:** 10 høje, hvoraf 3 i Lovrup skov og 4 i en gruppe ved Mølledamshusene. Størst er Povlskro høj, 25 høje sløifet Urnegravplads ved Drengsted.

**Skove:** Lovrup skov, 364 ha, bestaar af gl egekrat, Raabjerg plantage, 117 ha, staten erhvervede 1928 det gl egekrat »Lovrup Skrøp«.

Morten Kamphøwener har i Berl aft, 30. aug 57 givet en skildring af den ejendommelige skov, Lovrup skrøp med de smaa ege, der kringler sig langsmed jorden, og højst naar en højde paa 2—3 m, og snor sig som slanger i fantastiske forvridninger over en rest af hærdet urtidsjord, og lever kun, fordi de kæmper. Ordet »skrøp« er vist den eneste forbindelse Sdj har med engelsk sprog (engelsk scrub), mens Vestjylland nordpaa har mange engelske ord. Skoven her er som Draved skov ved Løgumkloster rester af oldtidens skove. Lovrup skrøp har en masse sjældne planter, lyngvikken, den dybblaa ensian og orkideer, sjældnest er den ranke frøstjerne (Thalictrum simpleks). Den hjemmetyske gdr og forfatter **Hans Schmidt** i Gaasblok har fundet den. Omraadet er ca 400 ha, og i aarene efter krigen 1864 havde prøjserne planer om at købe dette stykke af den kongerigske enklave, jvf brev fra den prøjsiske finansminister til Bismarck af 27. juli 1868. Dette brev er af interesse, fordi det sikkert havde til hensigt at provokere Bismarck til en udtalelse om § 5s virkeliggørelse. Men Bismarck var henholdende og svaret blev et Nej i 1873. Han tog allerede paa saa tidligt et tidspunkt klart afstand fra løftet, der var givet i § 5. Aaret efter afstod lodsejerne 286 ha til det tyske statsskovvæsen for 6008 rdl, men en enklave forblev dansk, da ejeren Hans Winther, Lovrup, nægtede at afstaa sin lod. Tyskerne beplantede større arealer.

En stor, flad sten, der laa paa en høj (ved kirken), sløjfet 1837, er maaske et minde om, at her har ligget en hedensk helligdom.

Før 1864 var 80 pct af sognet kongerigske enklaver, og danske grundejere var i flertal, de slesvigske i mindretal. Denne sammenblanding af kongerigsk og slesvigsk ejendom, hvor rettighederne var vidt forskellige, kunde ofte volde besvær og hindre fælles foretagender, som f eks vejarbejde o lign. Men den stærke tilknytning til kongeriget var medvirkende til, at sognet altid har haft dansk præg, og under fremmedherredømmet var der ikke brug for den tyske gudstjeneste. Genforeningssten ved pgd, bærer indskriften: »Af Herren er dette sket, og det er underligt for vore øjne.«

Sognet bestod under den tyske administration af 5 kommuner: Døstrup, Drengsted, Lovrup, Overby og Vinum.

Afstemninger: 1877: Mjolden-Døstrup: 213 dsk, 4 ty, D alene: 1920: 526 dsk (106 tilrejs), 28 ty (17 tilrejs), 1964: 469 dsk, 25 ty.

### Af den ældre præstehistorie

Døstrup sogn har fra gl tid hørt under Ribe stift bortset fra 1864–1920. Trøjborg havde patronatsretten.

Døstrup præstehistorie er særegen i dansk præstehistorie, dels fordi man kan føre præsterækken ubrudt tilbage til 1327, da hr *Andreas* var sp her. Dels er der næppe noget præsteembede, der kan fremvise en præsterække, hvor embedet saa at sige er gaaet i arv i samme familie i over 300 aar, idet søn eller svigersøn (eller sp har giftet sig med forgænge-

rens enke) har afløst forgængeren fra reformationen til 1865. Og i de ca 330 aar fra ref til 1865 var der kun 10 sp.

Provst *Knud Jensen* (1537–86), * 1505 (Sdj aarb 1906, 107) efterfulgtes af sin søn, *Jens Knudsen* (1586–1602), der havde studeret i Rostock, og blev adjungeret sin fader 1578 (Sdj aarb, 1923, 207). Hans enke, *Lene,* giftede sig med eftm, *Mikkel Andersen* (1603–41), der blev provst 1627. Han skrev, efter at han »i hæderlige præstemænds nærværelse« var indsat i D kirke 1603: »Gud give mig saa at leve og lære, at Himmeriges rige maa formeres, himlen plantes, de uåvalgtes tal opfyldes og Herrens naadige forløsning af alle forlængende kristne aabenbares ved sin eneste og elskeligste søn, Jesus Kr.«

Han afløstes af sin søn, *Jens Michelsen* (1641–67), der døjede meget under svenskekrigene; han kom i strid med svenske officerer, der var indkvarteret i pgd, saa han maatte søge skjul i rørene i Nørkær og forberede sine prædikener der under aaben himmel. Han har i sine optegnelser fortalt om den store skade soldaterne gjorde 1644 ved deres røverier, 8 dage efter pinsedag 1645 blev en god dannemand i D skudt af en rytter og jordet af sine egne børn uden præst eller degn af frygt. M tilføjer: »Gud give ham en glædelig opstandelse og straffe de vilde bestier for Jesu pines skyld!« 1649 erklærede M paa herredstinget, at gamle dokumenter og skyldbreve og hans rørlige gods var bortrøvet af fjenderne. Han maatte stadig skjule sig, og naar han drog til byen i embedsforretninger, skød fjenderne efter ham, dog uden at træffe (C. P. 336). Flere gange var sognet plaget af oversvømmelser fra havet. M fortæller om, at i hans faders tid steg vandet natten mellem 11. og 12. okt 1634 til 2 alen i D pgd, og Mikkel Andersen maatte begrave 19 druknede sognebørn.

*Gregers Hansen Stauning* (1668–85) af Stauning, giftede sig med fmds enke; en søn blev sp i Visby. *Nissenius Wedel* (1685–1737) af Rejsby, (stamt 94), blev provst 1722, gift med fmds steddatter, *Cathrine,* havde 14 børn, deraf 13 sønner (en blev slotspræst i Hillerød, en anden blev hans eftermand (6 børn døde næsten samtidigt af en smitsom sygdom 1696). Nissenius W og hans hustru blev begravet samme dag 18. dec 1737. Han var ligesom de to flg sp pietist, han indførte bedestund og aftensang i kirken om sommeren og fik bønderne til at anskaffe salmebøger og til at tage kraftigt del i kirkesangen. Han gik selv frem og tilbage paa kirkegulvet og førte an. Kirkegangen var saa stor, at kirken maatte udvides med nordfløjen (100 sd). Han var meget nidkær, ogsaa for ungdommen og for de fattige. I en indberetning til biskop Bloch 1766 hedder det: »*Nissenius Wedel* havde stor omsorg for skole- og armevæsenet, hvorfor af ham er bygt vor endnu florerende D skole.

Derfor staar over dens dør med forgyldte bogstaver i en sten: Det første skolehus her paa landet 1693. Ved samme skole har han ogsaa bygt et armehus, og han var den første præst, som fik det istand, at sognet selv føde sine fattige.« Han holdt gudelige forsamlinger i sognets byer, og der var vækkelse.

Han efterfulgtes af sin søn, *Søren Nissen Wedel* (1722–54) der blev provst 1743, og var gift med en datter af Lauge Wedel, provst i Nustrup. Han fulgte i sin faders spor, var ivrig pietist havde studeret i Jena og Halle og Kbhvn, (Sdj aarb 1923, 212 f). Da han kom hjem fra sine studier sm m sin broder *Peder* (sp Hillerød) og *Enevold Ewald,* var de »meget berømte studentere af deres lærdom og gudfrygtige vandel«, og som ganske unge begyndte de at holde gudelige forsamlinger i D og omegn. Provst Søren W var afholdt og anset, nan var en flittig præst, skrev værdifulde bidrag til sognehistorien. C. P gengiver et smukt »ægtebrev« skrevet af ham 1735 (C. P 275). Han udrettede meget »til mange sjæles opbyggelse og frelse« (J. L 80). Han fik bygget flere skoler, -- et af de smukkeste minder om ham er en mindetavle, som han 1736 satte over en femaarig datter: med ordene fra 1. Mos 8,9: om Noa og duen, forstaaet om Gud og barnet: »Saa rakte han sin haand ud og tog duen til sig ind i arken«. »Søren W var jævnaldrende med *H. A. Brorson.* De havde leget sammen som drenge. Brorson glædede sig over, at her var »fra mange aar siden en kiøn opvækkelse«. Ved vis 1744 hedder det: »W har i mange aar med megen flid og troskab forestaaet denne menighed, han forestillede meget af evg (Lk 19,41) Guds børns taarer. Ungd vel undervist, W driver meget alvorligen paa deres forfremmelse, degnen habil og flittig« (Vis 20). 1751 hedder det: »Provst S. W, en bekendt retsindig, habil og flittig lærere, prædikede som sædvanligt grundigt og opbyggeligt (J. H 17,3), ungd svarede ypperligt (Vis 72)«. Biskop *H. A. Brorson* holdt ligtalen over W 1754 over teksten: »Vel du gode og tro tjener; du har været tro over lidet osv«. De flg slægtled har nok ofte haft den fremme, naar de sad i dagligstuen omkring lyset, og man faar et virkeligt indtryk af S. W som præst og menneske. Det hedder bl a:

»De onde og genstridige bar han med stor taalmodighed og søgte ej saa vel ved lovens forfærdelige trusseler som meget mere med Jesu søde kærlighed og blodige forsoning at smelte deres haarde, at beskæmme deres fjendske og bevæge deres genstridige hjerter til en sand og grundig omvendelse og tro til Gud, kærlighed og lydighed imod samme... Hykleri og falskhed var ham saa fremmed, at han ikke engang vel kunne tro andre til samme, men sagde, naar han hørte sligt noget om en eller anden: »Ja, ja, man ved ikke saa lige omstændighederne; vi vil ikke dømme.« ... Han var hver morgen ganske tidlig, tit før andre stod op, i sine klæder i sit kammer og holdt sin andagt i nogle timer med Guds ords betragtning saavel som og bøn og sang og indsamlede saaledes paa den rette tid den himmelske Manna til sin sjæles føde, førend der kunne komme hannem derudi nogen forhindring i vejen. ... Det er bekendt, at den dyre Guds mand i mange aar af og til har været hart angreben af det, som kaldes malo hypochondriaco, som hannem foraarsagede mange slags legemlig og aandelig nød; dog som han havde den levende tro i sit hjerte og var en i Guds vej forfaren mand, lidde han det onde

som en god Jesu Kristi Stridsmand, og om det end undertiden vel lod, som modet begyndte noget at svækkes, fattede han sig dog i troens kraft straks igen saa taalmodeligen, biede efter Herrens hjælp og ved samme til sidst kæmpede sig igennem og kom til en sød sejer og fred.«

Efter Søren Wedels død blev hans svigersøn, provst *Johan Peter Nicolaisen Brorson* sp her. (1754–91) (søn af Nicolai B, Sct Nicolai k, Kbhvn stamt 15, den ældste af »det rare kløverblad fra Randerup,« og altsaa brodersøn af H. A. Brorson). Johan Peter B var født i Bedsted pgd, men opvokset i Kbhvn, (dette »dejlige og prægtige sted«), som han vist altid senere længtes efter. »En af mine huslærere, *Chr. Selmer,* der blev præst i Bergen, gav mig ret smag for Guds ord, dets guddommelige, saliggørende kraft, og jeg blev indtagen af min frelsers, Jesu søde kærlighed i hvilken jeg ønsker at leve og dø...« Han hørte i Kbhvn gerne biskopperne *Hersleb* og *Harboe, Enevold Ewald* og *Hviid,* Holmens kirke, og aaret efter at han var kaldet til Døstrup, ægtede han provst *Søren Wedels* datter, Anna Elisabeth. Biskop *H. A. Brorson* forrettede vielsen i Døstrup kirke og talte over 2. Mos 2,1: »Og en mand af Levis hus gik og tog en Levi datter«. H. A. Brorson forærede brudeparret en smuk indbundet udgave af »Troens rare klenodie«, som stadigt er i slægten. Samme aar skete en begivenhed, som stadigt huskedes i familien: Mens de beredte sig til at gaa i kirke 1. nov, rystedes præstegaarden af et jordskælv. Det var den morgen Lissabon gik under. B havde nær forbindelse med sin farbroder i Ribe, og han fik ham til at skrive et vers til opgangen til D prædikestol 1763:

»Styrk dem, som os frembærer
din naades søde bud,
Lad hver, som andre lærer
selv være lært af Gud...«

Verset er desværre senere blevet overmalet. – *J. P. Brorson* var en mild og from mand, noget tilbøjelig til at blive forsagt. Den private sjælesorg laa ham meget paa hjerte, og han var en god vejleder. Han blev provst 1778, valgt eenstemmigt af herredets præster, skønt ikke alle yndede hans pietisme. Nu var oplysningstiden begyndt. Biskop *H. A. Brorson* skriver ved vis 1757: B forestillede tilstrækkeligt deres forhold, som nyder Guds velsignelse, ungd svarede meget vel, i mgh er fra forrige tid en kiøn opvækkelse. Degnen, stud *Peder Ludvigsen,* er særlig habil og flittig, intet blev klaget (Vis 117, jvf smst 158, vis 1762). Men biskop *Tønne Bloch* kaldte J. P. Brorson »en noget enfoldig mand« (L. J. Koch: Under præstegaardens tag, 15).

I aarene efter 1782 kom den unge hører i Ribe, *Michael Koch* paa besøg i D pgd. Disse besøg førte til, at *Koch* blev forlovet med provst *J. P. Brorsons* datter, *Barbara Agnete* (»en smuk, dannet pige«), og 1789 blev Koch rkp i Skærbæk, hvorefter de giftede sig. Da provst Brorson døde jan 1791, 64 aar gl, blev *Michael Koch* sp i Døstrup (1791–1821). Han var født i Ribe 1759, hans fader var kæmner (stamt 50), og biskop *Tønne Bloch* fik ham ansat som hører i Ribe. Kochs elev, den senere højt ansete filolog, rektor *S. Bloch,* har i et langt brev udtalt sig meget rosende om Mich. Koch. Bloch var søn af biskoppen, og døde som etrd dr phil og rektor i Roskilde. Medens de 3 foregaaende sp i Døstrup var pietister, var Koch ikke pietist, men han var næppe rationalist (som det siges i Sdj mdskr 1929–30, 75 f). Da Ev chr salmebog blev indført i D, slap han ikke Kingos salmebog, men lod til sin død en eller to salmer synges efter Kingo. Han var nærmest supranaturalist efter Balles skole, havde selv haft *Balle* som lærer ved universitetet. Han var musikalsk, spillede klaver og violin, han messede smukt, var afholdt. For familien stod han som en stille, mild mand, gavmild, trofast mod sin slægt. Hans helbred var ikke stærkt, og 1820 fik han sin søn *Gabriel,* som medhjælper, ordineret i Ribe domkirke af biskop *Hertz.* En søndag i august 1821 blev Mich. K syg under gudstjenesten og et par dage efter døde han. Atter gik embedet i arv fra fader til søn, idet *Gabriel Koch* blev udnævnt ved juletid 1821.

Provst *Gabriel Koch* (1821–65) fik snart et godt navn i Vestslesvig (C. P kalder ham »hædersmanden«, s 277), han var provst 32–59, blev amtsraadsmedl 42. 1843–45 var han kst stiftsprovst under stiftsprovst *Frosts* sygdom, i 15 aar var han en dygtig formand for sogneforstanderskabet. Han var myndig, men afholdt, mgh og provstiets lærere gav paa smuk maade udtryk derfor. J. Brodersen skriver, at han var »højkirkelig, elsket og agtet« (s 341). Medens alle de tidligere præstekoner her var vokset op i præstegaarden eller paa egnen, var fru *Nelly* københavner, hun var født 1796 og havde baade oplevet slaget paa reden 1801 og det frygtelige bombardement 1807. De to fik en god gerning i Døstrup.

Om provst *Gabriel Koch:*

I studentertiden kom Gabriel Koch ofte hos sin morbroder, *C. F. Brorson* ved Garnisons Kirke. Han hørte ogsaa baade ham og stiftsprovst *H. G. Clausen* prædike; men det var dog *J. P. Mynster,* han mest hørte, og det var sikkert ham, der øvede den varigste indflydelse paa den unge teolog. Under den Baggesen-Oehlenschlägerske fejde delte han ungdommens begejstring for Oehlenschläger. 1819 blev han kandidat med et smukt laud.

Hans hustru Petronella (Nelly) Lind var isenkræmmerdatter fra Christians-havn. Hun havde gaaet i Christianshavns døtreskole, og i skolens protokol staar der (5. april 1808):
»Hvad Petronelle Lind i særdeleshed angaar, da kunde det vel anmærkes, at den af hende udviste flid i skolen, som hun nu forlader, paaskønnes af direktionen med den opmuntring, at dersom hun havde blevet sin tid ud, vilde hun ikke have givet nogen af sine søstre noget efter i udmærkelse.« Christianshavns døtreskole, 1928, 28.
Hans kristelige standpunkt har været paa tale i anledning af det sammenstød, han 1839 havde som provst med den 23-aarige seminarist *Kristen Kold,* der var huslærer hos storbonden Knud L. Knudsen i Forballum. Ved omtalen af dette sammenstød, der drejede sig om maaden, hvorpaa Balles lærebog skulde bru-

ges, skriver *Fr. Nygaard* i sin bog »Kristen Kold«, 1895, s 98: »*G. Koch* var rationalist. I en langfredagsprædiken beklagede han, at Jesus skulde dø i sin blomstrende alder.« Hvad hjemmel *Nygaard* har for denne udtalelse, vides ikke; men paastanden om, at *Koch* var rationalist, er i hvert fald ganske urigtig. G. Kochs sønnesøn, pastor *Carl Koch*, Ubberup, imødegik *Nygaard* i Højskolebladet 1896, sp 567–70. Han fortæller, at han har spurgt sin fader, om farfaderen var rationalist, og faaet til svar: »Nej, vel var han i sine yngre aar som de allerfleste paavirket af sin tid i denne henseende, men rationalist var han ikke; hans forkyndelse var en kraftig og kristelig prædiken.« *Carl Koch* henviser saa til prædikenopskrifter, som viser, at G. Koch i mange aar før sin død paa ingen maade kunde kaldes rationalist, til, at han som student var mest tiltalt af *Mynsters* forkyndelse, og til, at han med uvilje kunde fortælle om professor *Hornemanns* forelæsninger, hvori netop det rationalistiske stødte ham. Der peges paa, at han fra hjemmet var paavirket af den brorsonske retning og paa sit dødsleje trøstede sig med brorsonske salmer. Hans ungdommelige begejstring for *Grundtvigs* dimisprædiken nævnes ogsaa, men med tilføjelsen: »Dette holdt sig dog ikke.« (Til trods for denne imødegaaelse gentages *Fr. Nygaards* ord i 2. udgave af hans bog ved Johs. Nygaard, 1914). Allerede G. Kochs stilling til sammebøgerne taler imod tanken om at han var rationalist. Han fortsatte sin faders skik med at lade een eller to salmer af Kingos salmebog synge ved hver gudstjeneste, indtil de eksemplarer, kirken havde af denne salmebog, var opslidt. Da saa *Mynsters* tillæg til »Evangelisk-kristelig Salmebog« udkom 1845 og bragte mange af de gamle kærnesalmer, fik han det indført, og saa snart »Roskilde Konvents Salmebog« forelaa 1855, indførte han den ved konfirmandundervisningen. Men klart lægger hans standpunkt sig for dagen i en tale, han holdt, da han 1850 døbte den jødiske administrator paa Løgumkloster apotek, cand pharm *M. J. Weil*. Han taler her om Jesus som den sande ypperstepræst og siger:

»Ingen af Israels ypperstepræster var saa stor som han. Han var Guds enbaarne søn, thi han begyndte ikke sit liv og sin tilværelse, da han kom til denne jord; hans udgang var fra evighed; i Himlen, i guddommelig herlighed havde han været, førend han fødtes som menneske... Han er ikke med sit offer gaaet ind i det allerhelligste i Jerusalems tempel, men gennem et fuldkomnere tabernakel, som ikke er gjort med hænder, – han er gaaet ind i Himlen, hvorhen han blev optagen i manges paasyn. ... Han ofrede sig selv, og med dette ene offer har han for bestandig fuldkommen forsonet dem, som helliggøres. Altsaa siger vi: Ingen var ypperstepræst som han. Og derfor læse vi i brevet til Hebræerne 4, 14 denne formaning: »Efterdi vi have en stor ypperstepræst, som er indgangen i himlene, Jesum, den Guds søn, da lader os holde fast ved bekendelsen.« Men hvilken er denne bekendelse? Dens hovedsum indbefattes korteligen i troen paa den treenige Gud, Fader, Søn og Helligaand. Vi tror, at Gud Fader har skabt alt, at fra ham kommer alt godt baade for tid og evighed, og at han holder sig nær til alle dem, der holde sig nær til ham, af hvad Folk eller land de end ere. Vi tro, at Guds enbaarne søn, Jesus Kristus er eet med Faderen, at han kom fra himlen for at frelse det fortabte og at udsone menneskene med Gud og bære syndens straf for alle dem, som tro. Vi tro, at den Helligaand, som udgaar fra Faderen og Sønnen, vil kalde og samle os hen til Guds rige, at han styrker og leder os paa vejen derhen og vil give alle dem, som tro, det evige liv.« Og som frugt af denne tro nævnes: »at vi retfærdiggøres, ingenlunde for vore gerninger, men af naade, at vi have syndernes forladelse for Kristi skyld og det frimodige haab gennem døden at indgaa ved Guds barmhjertighed til et evigt, dejligt hjem.« –

Det syn, som her fremsættes: paa Kristus, paa Helligaanden, paa naaden og retfærdiggørelsen, ligger jo i et helt andet plan end rationalismen. Det, der var *Koch* og *Kold* imellem, angik heller ikke spørgsmaalet om rationalisme. Det drejede sig om to forskellige slags pædagogik, begge ensidige; og saa hang det sammen med, at *Koch* var embedsmandstypen med dens krav om uniformitet, *Kold* derimod individualisten med frihedskravet og – hvad ingen dengang kunde vide – geniet med dets indhold af sprængstof. Modsætningen blev ikke lettere ved den arrogance, hvormed den unge lærer efter Kochs mening optraadte lige fra sit præsentationsbesøg i Døstrup præstegaard.

Ud fra sine synspunkter gjorde *Koch* et nidkært arbejde for ungdommens undervisning. Den hyldest, der mødte ham fra provstiets lærere, vidner derom, se »Den vestslesvigske Tidende«, 5. aug 1857. I Døstrup fik han oprettet et sognebibliotek og en lille bogsamling til lærernes brug. Den indbyrdes undervisning ophørte, og mulktering for skoleforsømmelser blev overflødig. Af sine konfirmander krævede han sikkert meget og blev vel af adskillige anset for streng; men endnu mange aar efter hans død kunde man træffe ældre mennesker, som gav udtryk for, hvad hans konfirmationsforberedelse havde betydet for dem.

Ved siden af det vi nu har nævnt, var der en ting, som optog ham stærkt, og hvor han kom til at staa som en foregangsmand, nemlig omsorgen for de fattige. I Døstrup havde man jo det fattigfolks-hus, som *Nissenius Wedel* havde faaet opført; men det var ganske lille. Sognets fattige boede ellers omkring i forskellige lejehuse og levede for en stor del af tiggeri i og uden for sognet. Dette forhold medførte, at deres børn ikke fik regelmæssig skolegang, og var jo i alle maader uheldigt. Tilmed brændte det særlig paa, fordi der paa den tid i Døstrup som i det hele paa Tønderegnen var usædvanlig mange fattige. Den kilde til velstand, som søfart og fremstilling af kniplinger tidligere havde været, var nemlig standset; søfarten var gaaet i staa, og kniplinger var gaaet af mode, saa mange, der før havde haft deres gode udkomme, var sunket ned i stor nød.

Allerede i sine første præsteaar tog *Koch* fat

paa denne sag. Det gjaldt om at skaffe de fattige fast arbejde og ordentlig kost og saa at faa børnene under forsvarlige forhold. Hans planer mødte dog til at begynde med en del modstand; men 1826 lykkedes det ham at faa sat igennem, at fattigvæsenet købte jord og opførte et stort fattighus, hvor alle, der var under fattigforsørgelse skulle tage ophold og udføre det arbejde, der blev dem anvist. Denne anstalt var den første i sin slags der paa egnen. I de første aar, indtil det hele var kommet rigtig i gang, ledede han selv anstalten med en opsynsmands hjælp. Alle erkendte snart, at der her var sket et virkeligt fremskridt. Han modarbejdede ogsaa, at folk holdt tiggeriet i gang ved at give ved dørene.

Fattighuset i Døstrup blev efterlignet i nabosognene, og 1836 udgav Koch et lille skrift »Bemærkninger om Døstrup Sogns Arbejdshus«, som fik ret stor udbredelse. Han skriver heri: »Det er frydefuldt at se, hvorledes de forsvirede gamle og de forsultne børn fik et friskere udseende ... Og de [børn], som fra stiftelsen allerede ere konfirmerede og nu have stadig tjeneste, er der intet at klage paa.« Ogsaa fra helt andre egne kom man rejsende for at se, hvordan sagen var greben an i Døstrup. Maalt med nutidens alen var det hele naturligvis ufuldkomment; men det var en frugtbar begyndelse.

1845 gik *Koch* et skridt videre, idet han fik oprettet en kasse til understøttelse af værdige trængende med det formaal at holde dem fri af fattigvæsenet. Kassen skulde ogsaa uddele flidsbelønninger til fattige børn i skolen. Midlerne kom fra det, der blev givet i kirken i klingpungen eller indsamlet ved barsler, bryllupper og begravelser. Koch hævdede, at den slags frivillige gaver ikke burde gaa i samme kasse som tvungent paalæg og derved i virkeligheden komme de velhavende til gode ved at lette dem for fattigskatten. Sogneforstanderskabet, hvis formand han nu var, gav enstemmig tilslutning, og i Ribe amtsraad opnaaede han ogsaa tilslutning. Der var hermed gjort det første skridt til den ordning, der 1856 blev indført ved loven om den frie fattigkasse (den senere hjælpekasse). (Om Gabriel Kochs arbejde for de fattige se M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid, 1944, s 163 flg; 182; 189.)

Naar man ser tilbage over præsterækken i Døstrup, faar man det indtryk, at *Nissenius Wedel* og *Gabriel Koch* har været dens betydeligste mænd.

Paa sønnen, stiftsprovst Christian Koch fik alt, hvad der blev fortalt om slægten, en stor indflydelse. Ikke blot grundlagde det en historisk interesse, som aldrig forlod ham; men det gjorde ham i særlig grad rodfæstet paa det sted, hvor hans vugge havde staaet.

Ordet Døstrup vedblev gennem hele livet at have en klang for ham af det vidunderlige. Engene var frodigst der og mælken fedest, befolkningen stovtest. Den gamle kirke med slægtens grave inden og uden for sine mure, med spiret over taarnets fire spidsgavle og med støtten ved indgangen til kirkegaarden var den rette landsbykirke. Præstegaardshaven, hvor man nøje kendte, hvilke træer der var plantet af *Johan Peter Brorson,* hvilke af *Michael Koch,* og hvor faderen havde plantet sine, var den egentlige have her paa Jorden. Egnens storkirker, som man ikke behøvede at gaa langt for at se: *Løgum klosterkirke* mod øst, *Ribe domkirke* mod nord, var en kilde til stolthed. *Trøjborg* havde sin glans. Her havde Rantzauerne, Buchwalderne og de andre herrer siddet, som havde kaldet eller indstillet fædrene til præsteembedet i Døstrup, og hertil knyttede sig de frygtelige spøgelseshistorier, som det ikke var godt at tænke paa, naar man var ene i mørke.

Børnene i præstegaarden havde tidligt deres forstaaelse af det vekslende præg, der havde været over slægtleddene. Johan Peter Brorsons datter, jomfru *Ida Hedevig Brorson,* levede til sin død i søstersønnen Gabriel Kochs hjem. Hun var elsket af børnene; men det skete, at de ikke kunne dy sig for at drille hende ved at spørge: »Var din fader ikke pietist, tante Hedevig?« Saa blev hun lidt rød i kinderne og svarede – ikke jo helt i overensstemmelse med virkeligheden –: »Nej, børn, han var en from mand; men pietist var han ikke.« De vidste ogsaa, at hendes søster, deres farmor havde været noget kritisk indstillet og holdt paa, at det ikke var meningen, at Gud havde lagt straffen for vore synder paa Jesus.

Pastor Michael Koch havde i sin tid plantet et egetræ i Døstrup præstegaardshave. Det var vokset op og blevet stort. Ved efterretningen om freden i Wien lod provst Gabriel Koch det fælde.

I de fleste huse i Døstrup fandtes endnu 1864 »Troens rare klenodie«, som brugtes meget ved »udsyngning af lig« – utvivlsomt med tilslutning fra præsterne.

I løbet af Christians barndom kom modsætningen mellem dansk og tysk stadig stærkere paa bane. Han havde oplevet et eller andet sted – sikkert ikke i Døstrup – at høre selskabet synge: »Gott wolle uns behüten, dass wir nicht werden Jüten.« Det kunde være modsætning blot til Nørrejylland, men maaske dog mere. I Døstrup var alle danske, og præsterne havde alle været kongens tro mænd. Det var ikke noget at takke dem for, da sognet hørte til de kongerigske enklaver; men det var altsaa en kendsgerning. Og den danske følelse var stærk. Med tilfredshed hørte man fortælle, at da en embedsmand i en sydslesvigsk by havde tiltalt Frederik VI som hertug og kaldt ham »Durchlaucht«, havde kongen vredt og bydende tilraabt ham: »Majestæt!«

I efteraaret 1837 oplevede Døstrup en særegen kirkefest. Gabriel Koch havde med vanlig energi faaet kirken smukt istandsat, og derefter kom biskop *Tage Müller* ud og holdt visitats. Det var tillige en mindefest for ansættelsen af den første lutherske præst 300 aar før, og det blev fremhævet, at han og alle hans efterfølgere var af én og samme familie. »En mængde mennesker havde samlet sig i kirken, og mange præster var til stede,« fortæller Christian; »8 musici med horninstrumenter (fra Løgumkloster) ledede sangen i kirken og spillede om morgenen tidlig under provst Brorsons kastanietræer. Min broder

*Michael,* som kort før var kommen i Ribe Latinskole, havde hjemforlov i den anledning. Jeg selv, som var 10 aar gammel, fandt at kirketjenesten varede lovlig længe, da biskoppen holdt en lang visitats.«

Livet i præstegaarden var hyggeligt. Familien var musikalsk; Christian selv spillede fløjte. Der blev læst højt, særlig Oehlenschläger. Provst Kochs søster, »*Tante Hanne*«, boede der, til hun i en ret sen alder blev gift. Hun var elsket. Flere forældreløse børn af familien var der i perioder paa mange aar, en søsterdatter af provstinde Koch i over 30 aar helt som datter i huset; hun hed *Marie Louise Farrer* og blev gift med den ansete læge Krüger, broder til *Hans Krüger* i Bevtoft.

I sin bog om Døstrup skriver Koch: »Efter at Lø og Møgeltønder herreder tillige med Slesvig og Holsten var afstaaet ved freden i Wien i efteraaret 1864 søgte min fader straks afsked hos den danske regering, men blev henvist til den preussiske regering, dog saaledes, at hvis den preussiske regering aldeles afslog hans begæring, skulde han paa ny henvende sig til København. Han nægtede at aflægge ed til den preussiske konge. ... I sommerferien 1865 prædikede jeg hver anden søndag i Døstrup og min fader hver anden. Ved min bortrejse til Ribe stod han alene og vilde kun vende sig til den stormagt, som raader i himlen. Dagen efter blev han syg, laa i nogle uger, kom sig vel af sygdommen, men kunde ikke komme til kræfter ... og døde 16. oktober 1865. ... Jeg var hjemme hos ham, som jeg havde været det hver eller hver anden søndag. Han sov stille hen.«

Ogsaa svigerdatteren besøgte den gamle provst paa dødslejet. Da hun kom ind til ham, udbrød han: »Staa fast, min sjæl, staa fast i Herrens krige.« Sønnen skriver til sin moder (18. okt 1865): »Det var dog et dejligt udtryk, der gik hen over faders ansigt i hans dødsøjeblik, saadan en mildhed og forundring, som han var bleven overrasket ved et dejligt syn.« Den 23. oktober blev han begravet i familiegravstedet paa Døstrup kirkegaard, fulgt af et stort følge fra nær og fjern. Stiftamtmand *Nielsen* fra Ribe og biskop *Daugaard* var mødt.

Efter L. J. Koch: Under Præstegaardens Tag 1948, s 21—26. Her opgives desuden flg kilder om Slægtens sønderjydske Hjem Døstrup: Først et haandskrevet hefte i familiearkivet, dateret 29. aug 1766, forfattet af sognepræst J. P. Brorson (29 sider i kvart). Det indeholder beretning om præsterne i Døstrup efter reformationen samt om kirken og sognet og er besvarelse af en række spørgsmaal, som var stillet af biskop Jørgen Karstens Bloch i Ribe. Heftet betegnes paa bagsiden som »Originalen«, : Beretningen i den først udarbejdede form. I det kongelige bibliotek findes det derefter skrevne eksemplar (Additamenta 334 i kvart), som har været indsendt til biskop Bloch. Af dette manuskript findes udførlige citater i Fred P. Blidstrup, En gammel Præsteslægt (Sønderjydske Aarbøger, 1923, s 206 flg). — Den næste kilde er C. F. Kochs utrykte bog: Optegnelser om Døstrup sogns Præster og deres Familie samt om Sognets Kirke, Skoler og Fattigvæsen, 1863—64 (145 tætskrevne sider i kvart). Ved nogle tilføjelser paa de sidste sider føres beretningen om familiens forhold til Døstrup ned til udgangen af 1865.

Lige fra de pietistiske præsters tid kom brødremghds emissærer her og holdt gudelige forsamlinger ogsaa i Kochs tid. Menigheden ønskede Gabriel Kochs søn, C. F. Koch, der blev stiftsprovst i Ribe, men han ville ikke aflægge ed til tyskerne.

### Tiden 1865–1920

Tysklands brutale erobring af Sønderjylland betød ikke blot, at den mere end 300-aarige tradition med præster af samme slægt i Døstrup blev brudt, men fra 1866 fik sognet tyske og tyskuddannede præster. Disse præster var indtil 1917 nærmest højkirkelige, kirkegangen vedblev at være god, den brorson'ske pietisme gik i arv gennem slægterne, og man bevarede forbindelsen med Christiansfeld, hvorfra emissærer stadigt kom og holdt gudelige forsamlinger.

Pastor *Johan Preben Sutor Wernich* (1866–73) var den første sp, som flyttede herfra. Han var født i Sønderborg og flyttede til Nordborg.
Pastor *Sønke Jessen* (1873–84) var født i Læk og flyttede til Sottrup.
Pastor *Theodor Emil Jørgensen* (1884–1917) var født paa Samsø og havde været sp i Løgumkloster. Frimenigheden i Skærbæk og den grundtvigske bevægelse begyndte at gøre sig gældende ogsaa her, baade folkeligt og kirkeligt. En af D sogns førende mænd, gdjr *J. P. Jensen,* Lovrup, († 1923) var med til at stifte Sønderjysk skoleforening 1892 og øvede indflydelse der som dansk forkæmper. Der blev bygget fh, og det blev en central i det danske arbejde.
Pastor *Hans Wind* (1917–35) var nøje kendt med egnen, en solid, noget tung og alvorlig mand, dansksindet, præget af tysk respekt for embedet og nedarvet fromhed. Da der skulle være afstemning dec 1920, kneb det lidt for W at forlige sig med tanken om, at han skulle vælges paany. Han mente, at han een gang var »retteligt kaldet« (rite vocatus), men som spørgsmaalet var formet, gik han dog efter nogen tøven med til det. En stor del af befolkningen havde sluttet op om hans forkyndelse, som var afgjort præget af IM. Der var ogsaa nogen stemning imod ham, især fra dem, der havde forbindelse med frimenigheden i Skærbæk. Ved afstemningen blev der afgivet 146 st for at beholde ham, medens 105 stemte for præsteskifte. Derefter blev W her (Erik C, s 32) se iøvr ndf.

### Tiden 1920 flg

Pastor *Wind* skriver 1935: Gnsnitl 73 voksne i kirke alm søndage, 60–65 til børnegudstj, det kirk liv præget af IM, 2 IM kredse, Blaa kors, DMS, KFUM og K, hørelyst, kreds af KS, gr ungdomsf.
Pastor *Hans Ebbesen* (1936–66) grundtvigsk skriver 1963: Kkg 5 pct, god kirkelig interesse, velvilligt samarbejde, fælles ungdomsm i pgd, mghmøder i pgd og i 2 skoler, kirkeblad, spejdere, IM smf, 2 DMS, KFUM og K, kr af KS, DdU (190). Pastor E fortsatte pastor J. L. Jørgensens grundtvigske virksomhed i Skærbæk og omegn. 1967: som 1963.
Pastor *N. J. Tobiesen* har virket her siden 1967.

**Blandt lægfolk:**

Sognefoged, gdjr, amtsrevisor *Oluf Olsen,* en af Vestslesvigs betydeligste kirkelige lægfolk, medlem af provstiudvalget, hvor provst *Erik Christensen* satte stor pris paa ham.

Im: Gdjr *M. Winther,* Lovrup, gdjr *M. Jakobsen,* D, igennem mange aar sogneraadsformand og den sidste i Døstrup sogn, var medlem af Tønder amtsraad, postbud *Høegh,* D.

Luthersk MF: Gdjr *H. Winther,* Lovdrup. KS: Gdjr *H. M. Jepsen,* D, gdjr *O. Christensen,* D.

I menighedsraadet: gdjr *Aulvig Nielsen,* formand.

**Skolen**

Om den gl skole fra 1693 (det første skolehus paa landet) se ovf, skole opført 1913.

Centralskole 1963. Leder førstelærer *Hjortskov Larsen,* fmd for fh og børnehave, kirkesanger, kirkeværge og kasserer.

*Verdenskrigen* 1914–18: 28 faldne fra sognet. Krigsfangelejr i sognet.

1927 oplyses: Gennemsnitlig 100 voksne i kirke, 2 IM kr, sdsk, osv. KS (42) KFUM (20) hørelyst. Gode forhold. – 1939: Gennemsnitlig 91 i kirke, god kirkelig interesse, velvilje, bibellæsn i 2 skoler, 2 IM smf, KS, DdU, KFUM og K. 1951: Kkg 7 pct, god kirkelig interesse, velbesøgte fælles ungdomsm, 2 mdl børnegudstj, DMS, KFUM og K, KS, DdU (268). 1967: Se ovf.

**Døstrup kirke.** Valgmenighedspræst Carl Koch skriver i »Mod livets land« om et besøg i Døstrup: »Nu er der snart kun een eneste ting tilbage, som er ens og gammelkendt. Det er kirken. Den peger opad med sit høje, spidse spir. Det er bygget saadan, at det hælder lidt mod vest. Det er for at kunne holde ud mod vestenstormene. Men det peger alligevel opad... ja, gennem slægter har ogsaa Døstrup kirke været det samlende midtpunkt i sognets liv.« At kirken har faaet sin plads i sognets vestligste udkant, skyldes, at den blev lagt, hvor den tidligere hedenske helligdom laa. I sin bog »Chronich des Kirchspiels Døstrup« fremsætter pastor **Th. E. Jørgensen,** den formodning, at, en høj, der laa udfor kirketaarnet og sløjfedes 1837, har været brugt til ofring, og at den kæmpesten, der laa i kirkegaardsdiget ved indgangen til præstegaardshaven har været en blotsten, overliggeren til det hedenske alter. Efter sagnet skal trolden fra Gasse høje have kastet denne sten mod kirken, da den blev bygget, og hans fingeraftryk skulle kunne ses paa den. Naar man spøgende spurgte provst G. Koch om at se dette fingeraftryk, svarede han, at det sad paa undersiden. Man skulle bare vende stenen om! Den mægtige sten staar nu som genforeningssten over for præstegaarden.

Kirken (Sct Laurentius) bestaar af senromansk apsis, kor og skib, der er opført i flere afsnit, apsis og kor af ret uregelmæssigt tilhugne kvadre paa skraakantsokkel. Skibet, der falder i 2 afsnit, er overv opført af munkesten, paa nordmurens ældste del er der 3 store, noget uregelmæssige murblændinger, der hver omslutter et rundbuevindue. Skibets yngre del, hvor dørene sidder, har ikke haft nogen blændinger, men et savskifte m m. Norddøren er den rigeste, udvendigt af kvartrunde formsten. Sengotisk hvælv i koret fra ca 1425, samtidige er de fladbuede stik over vinduerne. Sengotisk taarn, har fra første færd haft en nu genaabnet dør mod vest med spærrebom, taarnrummet har krydshvælv. Det anselige taarn har haft spir af Tørninglentypen ml 4 gavle, yngre trappehus ved nordsiden. Stor tilbygning ved nordsiden af koret og skibets østlige del, opf 1734 af teglsten paa granitsokkel. To sakristier er revet ned og vaabenhuset blev revet ned 1857. Skibet har bjælkeloft, blytag. Hovedrestaur 1955—56 (Arkit Hardie-Fischer), da murenes cementpuds fjernedes. Rester af sengot kalkmalerier. – Inventaret er ret rigt (rest 1956–67 af P. Kr. Andersen), i de gl farver. Alterbordet (med helgengrav) dækkes af en smuk forside fra 1572 i overgangsstil ml gotik og renæssance. Senrenæssance-altertavle fra 1643 med 4 søjler og topstykke m brudt gavl og kartoucheagtige vinger. Malerierne Gethmane (efter Corregio), nadveren, korsfæstelsen, fra ca 1800. Sidefelterne med tro og haab. En sengotisk skabstavle er fjernet til Gottorp musæum. Kalk med barok fod fra 1683, resten fra 1764. Sengotiske stager (to sæt), det ene nyere, messehagel med reliefbroderier, omtalt 1649, fornyet 1715, Romansk granitfont af arkadetype. Løgformet fontehimmel fra ca 1625, genophængt 1957. To gode korbuekrucifixer, det ene fra ca 1250 (som i Oksbøl) og med »himmelbue« (som Ø Tørslev), det andet sengotisk, fra ca 1450. Anselig prædikestol med stor himmel fra 1601, af Tøndertypen, karnapforspring og relieffer af Jesu historie. Stoleværket overv fra ca 1750. Jernbunden kiste fra ca 1650. Pulpitur fra 1693 med malerier fra 1708. I tilbygningen mindetavle fra 1837, da Døstrup menighed havde haft præster i 300 aar af een familie. Klokke fra 1723 og genforeningsklokke. Epitafier, gravsten. Til brug ved vielser fik kirken 1933 et smukt, hjemmevævet brudetæppe, udført og skænket af frk Christine Lorenzen, lærerdt herfra. Fra koret er gennem en pille opgang til prædikestolen. 1763 fik pastor Joh. P. Brorson her anbragt en dør med et vers af H. A. Brorson:

Styrk dem, som os frembærer din søde naades bud.
Lad hvem, som andre lærer selv være lært af Gud.
For Jesu Kristi blod lad mørkheds magt beskæmmes
og ordets magt fornemmes i alles hjerterod.

3 smukke 18-armede lysekroner (de to skænket af H. P. Bjerrum, den 3. af smedem Thor Sørensen, Lovrup), frk Ausine Hansen, Nr Vollum, gav 1930 et legat paa 5000 kr til kirkens udsmykning. 270 sd. Orgel fra 1882.

Danm kirker, XXI, Tønder a, s 1502—22.

Folketal. 1860: 936; 1910: 942; 1925: 1023; 1965: 1004.
Altergæster: 1922: 730; 1934: 612; 1953: 712; 1962: 520; 1966: 530.
Menighedsraad: 1922: 2 IM, 5 u p, 1934: 3 IM, 1 gr, 3 u p, 1942: 2 IM, 1 gr, 3 u p, 1953: 2 IM, 2 gr, 3 u p, 1965: do.

## Sognepræst

Indt: 1907: 5680 Rm, 1922: 3 kl, 1958: 12 kl. Pgd opført 1867. Avling 31 ha.

10. 18. dec 1821–16. okt 65 (hjpr her 21. juni 20): **Provst Gabriel Koch,** * 3. aug 92 her. Forældre: Sp her Michael K og Barbara Agnete Brorson af Døstrup. Stud Ribe 14, c juli 19 (1), provst her 31. aug 32–3. sept 59, r af Dbg 40, Dbm 60, † 16. okt 65. ~ 30. april 22 Petronella (NELLY) Lind, * 11. maj 96 Kbhvn, † 18. juni 73 i Vildbjerg, hvor hun boede hos sin søn. Forældre: Isenkræmmer Christian Frederik L (forkert angivet i Wiberg I, 290 og Sdj mdskr 1929–30, 88) og Anna Marie Nimb. – Søn: Stiftsprovst, Ribe, sønnesønner: Biskop Gabriel K, Ribe, Carl K, valgmgh, Ubberup, og Laurids K, Diakonissestiftelsen. Stamt 50 B.

Amtsraadsmedlem 42. Om provst K, se ovf.

**Hjælpepræst hos provst Koch**

1856–58: T. A. V. Rasmussen, se Rørby.
1859–61: J. T. Clausen, se Øde Førslev-S.

11. 1866–73 (sp Rinkenæs 50): **Johann Preben Sutor Wernich,** fl t Nordborg, se der.

12. 1873–84 (sp Højrup 67): **Sønke Jessen,** fl t Sottrup, se der.

13. 1884–1917 (sp Løgumkloster 77): **Theodor Emil Jørgensen,** * 23. okt 47 Samsø. Forældre: Styrmand Niels Jørgen J og Maria Helene. Stud Haderslev 68, c 76, † 28. dec 31. ~ 25. april 80 Christine Hørlyck, * Løgumklo-

ster 25. nov 52, † 4. febr 38. Forældre: Urmager Jens Christian H og Mette Cathrine, Sønderborg.
Claus Eskildsen har i Sdj mdskr 1929–30 meddelt adskilligt om D efter et manuskript af pastor Jørgensen, der mindes som en fin personlighed, udpræget gammelkirkelig, kyndig lokalhistoriker, skrev: »Chronich des Kirchspiels Døstrup«.

14. 26. juli 1917–4. sept 35 (sp Arrild 11): **Hans Petersen Wind,** * 23. juni 84 Nr Løgum. Forældre: Gdjr Jens W og Kirstine Marie W. Stud Haderslev 05, c Preetz og Kiel 11, afsk 4. sept 45, † 21. dec 44. ~ 4. nov 19 Gyda Elisabeth Refslund, * 27. aug 82 Toftlund, †
. Forældre: Gdjr Henrik Jessen R og Anna Marie Riis. – Søn Horsens.

Tillige sp Højrup 15–17. Repræs Præsteforeningen.

Oversat A. Fibiger: Guds lam til tysk 29, udg 32: Jesu fodtrin i det Gl test, prædikensamling, oversat 32: A. Fischle: 16 maaneder i kinesisk fangenskab. Skr i Ribe St aarb 1940: Nordslesvigske præsters uddannelse før verdenskrigen. 1946: Lidt om sønderjysk kirkeliv før 1928.

Pastor Hans Wind er ætling af en udbredt bondeslægt i Nr Løgum nord for Løgumkloster. Han er i virkeligheden et typisk stykke slesvigsk præstehistorie. Hans far synes at have været en veloplyst gaardejer, der kom med i Tonnesens indremissionske vækkelse i Nordslesvig. I 1897 fik han sin kvikke søn sendt paa Haderslev latinskole – for at læse til præst i hjemstavnen. Da havde drengen lært det tyske sprog i landsbyskolen af en lærer, der ikke selv kunne dansk. Men han kunne nu heller ikke selv skrive et dansk brev til sit hjem. Paa skolen lærte han dog i frivillige dansk-timer ogsaa at behandle sit danske modersmaal. Efter en pæn studentereksamen i 1905 tog han saa paa tyske universiteter sydpaa til Bonn, Tübingen og Berlin for at ende i Kiel, hvor præsteeksamen skulle aflægges. Han nød det frie tyske studenterliv ved den smilende Rhin, men gav sig saa ogsaa alvorligt i lag med studierne paa et bredt teologisk-filosofisk-litterært grundlag. Den saakaldte liberale teologi i opposition til den overleverede konservative var paa mode. Men den videbegærlige slesvigske student hørte begge parter og gav nok den frie kritiske bibelforskning dens relative ret, som de moderne-positive teologer jo ogsaa gjorde det. Hans beundrede professor, *O. Baumgarten* i Kiel, sagde om sig selv, at han var pietist i hjertet, men rationalist i hjernen. Da han blev spurgt af eleven *Wind,* om dette ikke var inkonsekvent, svarede han, at han netop levede paa denne inkonsekvens. Og det tog eleven sig til hjerte. Menneskelivet er jo i sig selv inkonsekvent, »absurd« siger man i dag.

Efter første eksamen og to aars præsteseminar i Preetz og i Haderslev, her under den kendte dygtige forstander pastor *Prahl* i Gl Haderslev – med en maaneds studieophold i København, for at lære dansk kirkeliv at kende – udnævntes den unge kandidat efter generalsuperintendent dr *Kaftans* kloge anvisning i 1911 til Arrild. Ordinationen og embedseden fandt sted i Slesvig domkirke den 12. november. Den unge præst kastede sig med iver ind i sognearbejdet, der var præget af en indremissionsk vækkelse omkring aarhundredskiftet, som han nu som én af Tonnesens »unge præster« søgte at pleje og fortsætte. Hans lidt skrappe mund lod ham ogsaa komme ud for en del sammenstød, men han modnedes selv herved i gerningen, var en dygtig prædikant og flittig sjælesørger i sognets hjem. Da landraad dr *Dryander,* Haderslev, spurgte ham, hvad han syntes om O Ricards Ungdomsliv, og han gav et positivt svar, blev han straks sat fra bestillingen som lokal skoleinspektør.

I 1917 flyttede Wind til Døstrup, hvor han afløste den gammelkirkelige, Th. Jørgensen, der havde virket her siden 1884. Sognet var pietistisk præget helt fra Brorsons dage. Men snart kom verdenskrigen, og præsten meldte sig til tjeneste som sygepasser og »feltpræst« ved fronten i Frankrig. Han kom dog snart hjem igen og var nu ogsaa lige saa haardt tiltrængt hjemme under krigens i voksende grad tyngende kaar. Dens afslutning i 1918 og den følgende genforening var ogsaa for ham en befrielse. I 1919 giftede han sig med sygeplejerske *Gyda Refslund* af en bevidst dansk nordslesvigsk bondeslægt. Han havde siden Københavnsopholdet haft forbindelse med pastor *Fibiger* og lod sig vie af ham i Elias-kirken. Hans tyskprægede embedsindstilling lod ham opponere mod, at han nu skulle »vælges paany« som sognets præst, naar han dog én gang var blevet »rettelig kaldet«. Men han kunne naturligvis heller ikke tænke sig at flytte sydpaa og bøjede sig derfor og blev da ogsaa genvalgt.

Sin sognegerning fortsatte han som hidtil, men han havde lidt svært ved at forlige sig med den danske indstilling, at det folkelige ogsaa hører med i præstegerningen. Naar han i tysk tid som luthersk pietist under de givne fremmedkaar havde vist en vis tilbageholdenhed overfor det nationale, maatte det samme gælde ogsaa nu under danske forhold. Des mere lagde han vægt paa en bibelsk funderet vækkende forkyndelse. Og sammenligningen mellem det blomstrende sognekirkeliv før 1920 og det noget stillestaaende nu var ham en stadig bekymring, ja præstelig pine.

I præstekredsens konventer paa egnen var Wind en særdeles aktiv deltager, baade som foredragsholder og diskussionspartner. Han havde altid noget særpræget at sige. En indtraadt rygmarvslidelse hindrede ham mere og mere i at tage ud, som han gerne ville, de sidste aar ogsaa i at gaa op paa prædikestolen. Til gengæld arbejdede han saare flittigt i sit studerekammer. Fra de unge præsteaar havde han leveret velskrevne bidrag til Tonnesens »Sædekornet« og til »Præsteforeningens blad« og til det nordslesvigske »Kom og se«, hvis redaktion han siden 1941 (red af H. C. Larsen sp Hellevad 1935–41) overtog til sin død. Han oversatte A. Schweitzers skrift »Kulturens forfald og genrejsning« til dansk og A. Fibigers »Guds lam« til tysk. Selv udgav han en aargang prædikener over gammeltestamentlige tekster med titlen »I Jesu fod-

trin i gl test« (1932), en betydelig bog, der vil blive staaende som et historisk eksempel paa nordslesvigsk forkyndelse i en bevæget overgangstid.

I 1935 maatte Wind af helbredsgrunde nødtvungent søge sin afsked. Han flyttede til Haderslev og fortsatte sin opbyggelige skribentvirksomhed. Her døde han, tilsidst helt lammet, i den anden verdenskrigs tunge aar, kun 60 aar gammel. – Med mund og pen trættedes han ikke i at forkynde Kristi naade og efterfølgelse (Jens Fr. Holdt).

Pastor W var i en aarrække repræsentant i Den danske præsteforening for Tønder amt, han var interesseret og kyndig i præsters praktiske forhold. Ved første møde med ham kunne han synes noget tung af natur, men han havde et rigt lune, var ivrig efter at diskutere, og det var berigende at tale med ham, ogsaa om emner, hvor man ikke var enige. Han var til det sidste stødt over, at provst Erik Christensen før præstevalgene 1921 kørte forbi hans præstegaard lige til Mjolden. Og W smilte, naar hans venner sagde: De er maaske provsten for overlegen i argumentationen! Hans nærmeste ven blandt præsterne var provst, dr J. Fr. Holdt, som var den eneste præst, der var tilstede ved hans begravelse i Haderslev 2. juledag, og der var heller ingen fra Døstrup, tilføjede provst H, men det var jo i julen og midt under krigen.

15. 3. jan 1936–30. sept 66 (sp Obbekær 1. aug 29): **Hans Ebbesen,** * 18. sept 00 Sdr Hygum. Forældre: Gdjr Ebbe Hansen E og Hansine Andrea Hansen. Stud Ribe 22, leder af ungdomsf, Sct Stefans sogn, Kbhvn 25–27, c 29-2 ($h_2$). Afsk 30. sept 66. ~ 17. april 47 Anne Nielsen, * 19. jan 99 Strellev. Faderen: Gdjr

Medl hovedbestyrelsen for DdU 40–47, kredsfmd DdU 41–58, fmd Højer ungdomssk 61. Holder 2 mdl gudstj i Skærbæk frimenighedskirke og betjener frimgh der.

16. 20. april 1967 (sp Strøby 5. nov 51): **Niels Jørgen Tobiesen,** * 6. sept 14 Taps. Forældre: Gdjr Mathias T og Johanne Holm. Stud Rønde 38, c 51-1 (h-67). ~ 13. dec 42 sygeplejerske Anna Nielsine Madsen, * 17. okt 18 Tarm. Forældre: Skomager Iver M og Petrea Madsen.

---

Litt: foruden ovenn: Vider og vedt, III, 34 f, jvf Sdj aarb 1897, 237 f, Hejselbj P s 102, Hj og tr VI, 13.

---

## MJOLDEN

Saa godt som hele sognet har fra middelalderen hørt til de kongerigske enklaver. Sognet har altid haft dansk præg, og der har altid været dansk gudstjeneste, har 1810–35 og fra 1907 haft det lille Randerup sogn som anneks. Den første lutherske præst skal have været hr *Morten Iversen,* derefter *Hans Nielsen,* som flyttede til Gram. (1561). Derefter kom *Ogge Hansen Husum,* som levede i 61 aar i ægteskab med sin kone, Kiersten, præstedatter fra Roager. Der staar paa en tavle, at hun hensov 1620, 7. maj. Hun var da enke. Meget var sket her i hr Ogges lange præstetid, han blev ogsaa provst. Den lutherske lære blev befæstet. Paa et gravbræt i kirken fra 1599 staar: »Sæt din lid til Gud, da bliver du salig evindeligt«. Og paa det udskaarne alterpanel fra samme tid staar paa latin »Vort hjerte er Guds alter, hvori Jesu Kristi kærlighed altid skal bo.« *Ogge Husum* nævnes 1610 som deputeret til hyldningen af den udvalgte prins Christian. Han døde vist 1612. 1574 maatte han paa Ribe byting stifte forlig med en mand fra Faverholt, som han havde stukket med kniv (Jy saml I, 258).

Efter en tid med aandelig og materiel opgang kommer vi ind i det voldsomme 17. aarhundrede med den store stormflod 1634, de store krige og ulykker (pest, kvægpest osv.). De flg 3 præster hed alle *Peder,* (var alle gift med *Else Peders,* bondedatter fra Mjolden), og de omkom alle paa voldsom maade. *Peder Hansen Rybjerg* skal være død af næseblod i skriftestolen, *Peder Andersen Ribe* omkom i aaen og druknede, da han kørte fra Hybjerg ude i engene og foer vild i et snefog, *Peder Pedersen Hjortlund* døde paa Rømø af stensmerter, da svenskerne huserede paa egnen. Han led ligesom sognet stor skade ved stormfloden 1634, da »klokken ringede over 57 (andre kilder siger 32) mennesker, som omkom. (J. Br 54). Den ædle biskop *Jens Dinesen Jersin,* som talte saa opbyggeligt til menigmand, kom ved visitatsen 1634 i trætte med en mand fra Mjolden, som gav biskoppen én paa øret. Biskoppens fjender meldte sagen til kongen. For at retfærdiggøre sig rejste biskoppen til Kbhvn, men døde undervejs i Nyborg (C. P 91). Svenskekrigene bragte ny ulykker til sognet. Hjortlund efterfulgtes af sin søn, *Niels Pedersen Hjortlund* (1659–99). I hans tid fik kirken sin alterkalk 1663. Kirkespiret brændte 1692, og taarnet fik senere sit sadeltag.

Det 18. aarhundrede blev aandeligt præget af pietismen og herrnhutismen. Efter *Peder Mortensen Stauning* (1699–1725), bondesøn fra Stauning, kom den præst, hvis navn huskes mest, den næstældste af det »rare kløverblad« fra Randerup, *Broder Brodersen Brorson* (1725–36), han havde været rektor i Lemvig, blev 1736 stiftsprovst i Ribe og senere biskop i Aalborg. Han var jævnaldrende med *Peder J. Hygum* og *Otto Riese,* Agerskov, havde været huslærer hos biskop *Thura,* Ribe, som satte ham højt. Som sp i Mjolden blev han nabo til sin broder, *Hans Adolph* i Randerup, og kunne se lige over til Randerup kirke. Ligesom sine brødre sluttede han sig til pietismen. Da Chr VI havde hørt ham prædike 1736, blev han udnævnt til embedet i Ribe og aaret efter til biskop i Aalborg. Kongen skrev om ham: »Han er et udvalgt redskab i Guds haand, og det er næsten skade m h t hans prædiken, at han skal være biskop, thi saa har han ingen nytte af den gave han besidder til at prædike« (John Hansen: H. A. Brorson og hans brødre, 1894, Khst saml 5 r IV, 621 f). Der blev smaa samfund af vakte baade i

Mjolden, Ottersbøl og Forballum. De var navnlig i de to første byer pietistisk sindede, hvilket forstærkedes, da *H. A. Brorsons* svoger, *Johan H. N. Clausen* blev sp (1736–54), idet han »trællede under loven, saa han derved var staa.gt fuld af uro og angst« (J. Brodersen, Fra gl d, s 249).

Dette er nu nok en herrnhutisk bedømmelse i modsætning til deres syn paa pietismens lovtrækkeri. Men sognet blev saa præget af krd, at man i Skærbæk talte om »at blive lige saa religiøse som dem i Mjolden« (smst s 252). Biskop *H. A. Brorson,* der var saa nøje knyttet til disse sogne, skrev ved vis 1743, at *Clausen* var »en retsindig, vel begavet og særdeles flittig sjælesørger, han fremstillede af evg (Mt, 8, 1f) troens forhindringer meget grundigt og udførligt. Børnene svarede til fornøjelse, og mgh var i særdeles bevægelse.« (Vis s 9). 1752 prædikede Clausen »meget opbyggeligt« over Lk 15, 22, »Kristi retfærdighed som de troendes dejligste klædning«. »C underviser baade med lærdom og levnet eftertrykkeligt og uafladeligt« (s 79).

Clausen byttede 1754 embede med pastor *Hans Jacobsen Schou,* Visby (1754–58) Schou var søn af en kbmd og østershandler i Højer, havde studeret i Halle, Brorson skriver 1757, at *Schou* prædikede »opbyggeligt om barmhjertighed, dens art og frugt. Der har i denne menighed været en smuk opvækkelse, som endnu er i god stand. Intet blev klaget.« (Vis 117).

1758–59 var *Broder Hansen Brorson,* søn af biskop *Hans Ad. Brorson* sp her, han flyttede til sp V Frelsers k, Kbhvn, og blev 1766 stiftsprovst i Ribe (»God prædikant og forretningsmand,« W II, 601).

Pastor *Gotthard Hansen* (1759–1815) (den sidste sp her af Brorsonslægten) var bondesøn fra Kogsbøl v Tønder, en søn blev sp i Bording, ved vis, 1763 prædikede han »opbyggeligt om Guds forbarmende naade ud fra Jh 3, 16. Intet blev klaget, ungd svarede vel« (Vis 163). *Gotthard Hansen* var nevø af Brorson. Kirken blev 1763 restaureret i rokokostil. Paa *G. Hansens* gravsten staar: »Kommer eders vejledere ihu, der haver sagt eder det Guds ord.« (Hebr 13, 7).

1810 blev *Gabriel Koch* sp i Randerup, han blev tillige kst sp i Mjolden, til 1835, da Mjolden og Randerup atter fik hver sin sp. Randerup pgd brændte 1829, og dermed udslettedes mange Brorson-minder. Efter branden flyttede præstefamilien til Mjolden pgd, hvis pgd brændte samme aar, efter sigende ved ildspaasættelse af tjenestepigen. *Gabriel Koch* flyttede 1835 til Jerne-S (maa ikke forveksles med Gabriel Koch, Døstrup). Han var rationalist.

Efter den tørre rationalistiske tid oprandt en ny frisk aandens epoke.

Sognet fik en række unge, levende grundtvigske præster efter 1835, og de kom sm m *Kr. Kold* til at præge gennem flere slægtled. Først kom den unge, ildfulde prædikant *Ludvig Daniel Hass* (1835–40) * 08 i Ringsted, søn af toldbetjent, den første grundtvigske præst i Sønderjylland. *J. Brodersen* omtaler ham (s 258) som »den sande og nidkære Jesu tjener, som var til stor velsignelse for hele egnen« *Carsten Petersen* nævner ham ikke. *Hass* var udpræget frihedsmand, havde jævnlige sammenstød med myndighederne p gr a sin skrivemaade og noget egenraadige adfærd (Bj. Kornerup i DBL, IX, 416), han kæmpede uforfærdet for aandsfrihed. Særlig betydning fik han ved, at han fik *Kr. Kold* opfordret til at komme hertil som huslærer hos de to storbønder *Knud L. Knudsen,* Forballum (senere Trøjborg) og *Niels Andersen Hansen,* Forballum, der en tid var rigsdagsmd for enklaverne.

*Kold* var blevet kristeligt vakt, især ved at høre *P. Larsen Skræppenborg,* og han havde taget en smuk lærereksamen paa Snedsted seminarium, hvor *P. K. Algreen* betød meget for ham. *Kold* havde været huslærer hos den kendte provst *Joseph Sørensen* i Solbjerg paa Mors (se her V 808 f) og forgæves søgt lærerembedet i V Jølby, hvor alle beboerne ønskede ham, men myndighederne ville ikke ansætte ham, fordi han deltog i de gudelige forsamlinger paa Mors (»sværmeri«), og dermed »spærrede de vejen til folkeskolen for aarhundredets betydeligste skolemand« (Fr. Nørgaard). Fra maj 1838 var han nu huslærer i Forballum i 3½ aar, og her var det Kold gjorde sin mageløse opdagelse om den levende fortællemaade. Paavirket af *L. C. Müller,* som da var præst i Ribe, lærte han børnene at fortælle i stedet for at lade dem lære udenad og remse op (f eks af Balles lærebog), »Bogen i Munden op!« var hans motto, og han banede derved vej for den friere undervisning i børneskolen: Det kunne ikke være Guds mening, at børnene skulle pines ved udenadslæren for at komme til at elske Gud! *Kold* og *Hass* fik meget med hinanden at gøre, de havde samme grundtvigske frihedssyn, og Kold befandt sig godt paa denne stille egn, læste Ingemanns romaner og meget andet. Han samlede de unge karle om aftenerne og fortalte dem Danmarkshistorie, han fik stiftet et »Dansk samfund« i sognet, sang, læste op, fortalte, og *Jens Lassen Knudsen* (der blev sp i Lejrskov-J), broder til *Knud L. Knudsen,* blev vakt (Jens L. Knudsens søn, *Jakob Knudsen* har i »To slægter« smukt fortalt om *Knud L. Knudsen* og *Niels Andersen* under navnene Jes Børgesen og Drees Dinesen). En broder til *Niels Andersen, Jens Andersen Hansen,* Randerup, var en begavet mand og havde sæde i Viborg stænderforsamling. *Hass* og *Kold* fik vakt røre i det lille sogn. De unge blev »beaandede« ved møderne, og her lagdes ogsaa grunden til Kolds højskolemetoder, *L. C. Müller* hjalp ham, bl a ved de smukke majfester; arbejdet i den lille private skole gik godt. Men provst *Koch* var meget utilfreds med, at *Balles* lærebog ikke blev lært ordentligt udenad og skrev i protokollen, at *Kold* ikke ville lade børnene lære udenad. Han indberettede det til biskop *Tage Müller,* Ribe, der udbad sig en erklæring fra pastor *Hass. Kold* forsvarede frimodigt sit princip med »fri fortælling« i modsætning til, tankeløs udenadlæren: Religionstimerne skulle være til glæde for børnene! Han skrev i »Dannevirke« mod »den gamle sædvane og uovervindelige dumhed og præstemyndighed« og krævede frihed. Pastor *Hass* støttede ham helt og fuldt. *Kold* talte med

biskoppen, og kancelliet forlangte, at den autoriserede lærebog skulle læres. Provsten indskærpede ham dette, men Kold svarede, at han tilsigtede en dybere indtrængen i krd hos børnene. Saa blev der ikke talt mere om den sag, og *Kold* fortsatte som hidtil. Da *Knud Knudsen* mente, at *Kold* burde følge provstens raad, flyttede *Kold* skolen til *Niels Andersen*. *Kold* karakteriserer i øvrigt befolkningen i M saaledes: »Der er 3 ting man taler om: De stude man har, de stude man har haft, og de stude man skal have.« *Kold* søgte forgæves lærerembede. Han tænkte paa at rejse til USA, tog en tid ophold i København. Da kom det som lyn fra klar himmel, at pastor *Hass* søgte afsked for at drage som missionær til Smyrna, grebet af de missionstanker, som rørte sig i vakte grundtvigske kredse. *Hass* drog til Smyrna, og *Kr. Kold* tog med ham som hans »tjener«. Missionsvirksomheden blev uden større resultater, og *Hass* drog hjem 1847, blev sp i Hals 47 og i Nibe 58. Han tog som friheds-mand del i det politiske liv, blev folketingsmd, landstingsmand, medlem af rigsraadet. Især huskedes han for sin homøopatiske lægevirk-somhed, der medførte baade bøder og fængs-elsstraf for ham (se her V 158 og 180) *Sigfr. Ley* efterfulgte Kold som huslærer og fortsat-te i hans spor.

Klaus Berntsen fortæller i sine erindringer, 1921, s 71 f om Kr. Kold i Forballum:

Da Kold var bleven seminarist, søgte han det mindste embede, der fandtes paa Mors, men skole-direktionen med undtagelse af provsten vilde ikke kalde ham, da han ansaas for en »sværmer«. Saa drog han til Sønderjylland, hvor han blev huslærer **hos den rige Knud Knudsen i Forballum.** Her gik det op for ham, hvorledes man skal holde skole for børn. Her læste han første gang »Valdemar den Store og hans Mænd«, og de ord: »Hvad Danmark var, kan det atter blive, thi endnu er fædrenes aand i live«, gjorde et saa stærkt indtryk paa ham, at han maatte være med i arbejdet for at faa Danmark til at blive, hvad det engang havde været. Men ved hvilket middel skulde disse opgaver løses?

Mellem eleverne hos Knudsen var der en lille pige ved navn **Maren.** Hun var det elskeligste barn, man kunde tænke sig, men det var hende umuligt at lære sine lektier udenad, selv om hun læste nok saa meget. Derfor græd hun, naar hun skulde høres. Det pinte Kold, og han tænkte, om det dog var meningen, at børn for at lære Gud at kende skulde pines med at lære en bog udenad. Saa faldt det Kold ind, at han kunde prøve paa at fortælle børnene bogens indhold. Naar han fortalte et æventyr, kunde Maren jo gengive det dagen efter, — hvor-for skulde hun saa ikke ogsaa kunne huske, hvad han fortalte af den bibelske historie? Og saa prøvede han med historien om Josef og hans brødre, og den kunde lille Maren huske næsten ordret næste dag. En anden gang fortalte Kold om patriarken Abraham og dvælede ved hans tro paa alt, hvad Gud sagde til ham, og om det besøg, han en dag fik af Vorherre og to engle, hvor det blev lovet ham, at Sara, hans hustru, skulle blive moder til en søn, skønt hun den gang var omtrent 90 aar. Vorherre holdt sit ord, og Kold skildrede paa sin barnlige maade den store glæde, der blev i Abrahams hjem, da den lille dreng, som blev kaldt Isak, kom til ver-den, og om, hvor god en dreng han blev under sin opvækst ved den udmærkede opdragelse, han fik af sine forældre. Det greb børnene dybt, da de hørte, at en dag forlangte Gud, at Abraham skulde give sønnen tilbage og ofre ham paa et bjærg. Her slut-tede Kold sin fortælling med løfte om at fortsætte næste dag. Han gik derefter ud i haven og satte sig i lysthuset. Lidt efter saa' han en af drengene kom-me inde fra skolestuen og stille gaa hen under et stort træ, der stod midt i haven, drengen foldede sine hænder, saa' op mod Himlen og sagde: »Hør, lille Abraham, du skal ikke være bange for at gaa hen og ofre din søn, Vorherre giver dig ham med hjem igen, det ved jeg sikkert, for jeg har læst vi-dere i bogen.« Da Kold blev vidne hertil, var han vis i sin sag, og han tog det forsæt, at fra nu af skulde ingen magt faa ham bort fra denne under-visningsmaade. Det var netop den metode, der til-trængtes. Man skulde tale saaledes til børnene, at de selv fik lyst til at læse videre.

Men det varede ikke længe, før rygtet om den ny fremgangsmaade kom provst Koch for øre, og i føl-ge med præsten tog han hurtigst muligt til Forbal-lum for at erfare, hvad der var paa færde. Han prøvede børnene frem og tilbage, op og ned, og de svarede meget godt, men efter en pause sagde han til den største af pigerne: »Kan du læse det første stykke i tredie kapitel?« — »Maa jeg spørge i hvil-ken bog?« — »I Balles lærebog«, svarede provsten. Pigen sagde da med en glad mine: »Ja, men den lærer vi ikke her.« Nu var hundrede og ét ude. »Hvad,« udbrød provsten, henvendende sig til Kold, »lader De ikke børnene læse Balles lærebog?« »Nej,« svarede Kold, »det er synd at lade børnene lære den udenad; det er altfor besværligt og ingen nytte til.« — »Jeg spørger ikke, om det er til nytte eller ej,« svarede provsten, »men jeg spørger kun: Vil De, eller vil De ikke lade børnene læse Balles lære-bog?« — »Da jeg hører,« svarede Kold, »det er overladt til mig, saa siger jeg naturligvis, at jeg vil ikke.« — »Godt,« — og provsten vendte sig til præ-sten —: »Skriv i protokollen, at han vil ikke.«

Kold fik nu snart at mærke, at han levede under enevoldsmagten, hvor der hverken var tale- eller trosfrihed, ej heller ret til at undervise udenfor de foreskrevne regler. Faa dage efter kom der ordre fra biskop **Tage Müller** i Ribe til Kold om at møde hos ham snarest. Da han lystrede ordren, bad bi-skoppen ham forklare, hvilken undervisningsmaa-de han brugte. Kold svarede, at hans virksomhed gik ud paa at bekæmpe remseriet, og at han til-stræbte en mere levende undervisning i kristendom. Biskoppen saa' forundret paa ham og sagde: »Ja, jeg vil tro, at De er et begavet og haabefuldt ungt menneske, og at **De** kan undervise børn forsvarligt i religion, men hvordan skal det gaa med alle de andre skolemestre? Undervisningen skal være ens overalt.« — »Det er dog forskrækkeligt, at det skal gøres gældende,« udbrød Kold. »Sæt nu, at der er ni skomagere i denne by, som alle laver daarlige støv-ler, saa skal den tiende, der syer støvler »med gang i«, ikke have lov dertil, men ogsaa lave daar-ligt fodtøj, for at arbejdet kan blive ens.« Bispen trak paa skuldrene og sagde: »Herre Gud, loven er jo over os alle.« Samtalen endte dog med, at Hans Højærværdighed lovede at gøre indstilling til kan-celliet for at erfare, om der ikke kunde gives tilla-delse til en smule frihed i det mindste for Kolds vedkommende. Nogen tid efter kom der en skrivel-se fra kancelliet, hvori det hed, at vel skulde Balles lærebog kunnes udenad, men udenadlæsnin-gen maatte ikke staa den højere religionsunder-visning i vejen. Hermed var Kold foreløbig beroliget, men en dag kom provsten og spurgte ham, om han havde forstaaet, at lærebogen skulde læres udenad. Hertil svarede Kold, at han havde opfattet det mod-satte, da det var den højere religionsundervisning, som man vilde fremme, og at udenadlæsningen ikke maatte staa den i vejen.

Da gamle **Knudsen** erfarede, at baade bisp, provst og præst var utilfredse med undervisningen, og at Kold vilde lægge sig ud med autoriteterne, gav han ham sin afsked. Det var herefter umuligt for Kold at faa noget embede, hverken nord eller syd for Kongeaaen, da rygtet om hans selvstændige menin-ger fulgte ham i hælene. Han maatte altsaa slaa ind paa en ny bane, og da han erfarede, at pastor Hass vilde rejse til Lilleasien som missionær, bad han om lov til at følge med som hans tjener. Forin-den havde han dog lært bogbinderhaandværket. Ef-ter ankomsten til Smyrna skiltes han fra pastor Hass og ernærede sig ved sin profession. I fem aar opholdt han sig i Lilleasien, hvor han efter lang tids kamp med fattigdom tjente sig 500 rigsdaler. Her i det fremmede, fjernt fra sit fædreland, mod-nedes han lidt efter lidt til den gerning, der vente-de ham. Greben af stærk hjemve sejlede han med en skipper til Triest, hvor han købte sig en tohjulet trækkevogn, og paa den lagde han sit bogbinder-værktøj; trækkende vognen efter sig gik han paa sin fod de hundreder af mil fra Triest til Thisted. Han kom hjem 1847, men med den tanke senere at rejse til Amerika. Da krigen i foraaret 1848 brød ud, meldte han sig som frivillig for at erfare, hvad krig var for noget. Stærkt grebet af den store fæd-relandskærlighed og den aand, som da besjælede det danske folk, fik han lyst til at blive i Danmark og tjene det. Saa kom grundloven af 5te juni 1849,

hvorved der endelig aabnedes vej for frihed i kirke og skole.

Snart stiftede han bekendtskab med Grundtvigs verdenshistorie, og deri fandt han sit haab udtrykt, at menneskeslægten skal ende med sejr over død og mørke. I andre skrifter af Grundtvig læste han om den folkelige højskole, og denne ide greb ham saa stærkt, at han følte det som sin opgave at medvirke til at føre tanken ud i livet.

Jeg har dvælet saa længe ved minderne om Kold, fordi hans ord har haft større indflydelse paa mig, end hvad jeg i mit liv har hørt og læst af andre mennesker. Hvis nogen af mine læsere kunde faa lyst til at vide endnu mere om denne mærkelige mand, vil jeg henvise til de bøger, der er skrevet om ham. Selv udgav Kold ingen skrifter, men hans dagbogsoptegnelser fra Smyrna-rejsen og en afhandling om »børneskolen«, som fandtes efter hans død i 1872, blev senere udgivet af folketingsmand Harald Holm.

Naar nogen spørger mig, hvilken betydning Kold har haft for det danske folk, svarer jeg:

Kold blev, hvad Grundtvig kaldte ham, »den folkelige oplysnings hovedmand« i Danmark. Det faldt i hans lykkelige lod, først af alle, at bringe Grundtvigs geniale tanke om en skole for den voksne ungdom til udførelse, ikke som Grundtvig oprindelig havde tænkt sig, en statsskole i Sorø, men som en fri og selvstændig ungdomsskole, uafhængig af myndighedernes indflydelse saavel paa valget af forstander og lærere som paa undervisningsfag og udformning. Han var ogsaa den første, som aabnede adgangen for kvinder, og snart fulgte andre hans eksempel. Grundtvig knæsatte straks den koldske højskole og saa' i ham den rette mand til at bære sagen frem. Ved »Vennemødet« i Kjøbenhavn 1865, hvor talen fra flere sider kom til at dreje sig om en »Skole for livet« i modsætning til den aandelige død, der rugede over de offentlige skoler, sluttede Grundtvig sit foredrag med disse ord: »Det har undret mig, ja næsten bedrøvet mig, at her, hvor der tales om skolen for livet og dens fremskridt hos os, ikke er nævnet en mand, som har arbejdet og **arbejder** med kraft og held for denne sag, thi en hovedmand for friskolen i Nordens aand hos os, det er Kold i Fyn, ja ham er det!«

De sidste ord: »Ja, ham er det!« blev af Grundtvig udtalt med stor kraft, saa de lød som en dadel mod de mange af Grundtvigs akademiske venner, særlig blandt præsterne, der ikke kunde forsone sig med en bondehøvding i vadmels kofte. Der er ogsaa i vore dage højskolemænd, der burde mindes Grundtvigs ord om Kold. Hans livsgerning har haft gennemgribende betydning for store dele af vort folk.

Pastor *Laurits Chr. Hagen* (1840–50) havde som ung jævnligt hørt Grundtvig og deltaget i Grundtvigs arbejde med salmerne. Han var noget tung, grundtvigsk, fortsatte paa Hass-Kolds frihedslinie, virkede meget for danskheden, og var virksom ved Rødding højskoles oprettelse. Han flyttede herfra til Stepping-F, se der, hvor han blev afsat p gr a edsnægtelse, og blev 1868 valgmenighedspræst i Kerteminde (se her III, 130 f).

Pastor *Otto Harald Benedict Boisen* (1851–60) søn af biskop B, Lolland-F broder til Budstikke-Boisen i Stege og svoger til biskop *P. C. Kierkegaard* var gr, kom, som den ærlige mand, han var, i betryk under Søren Kierkegaard-stormen, men fandt sit faste stade i det grundtvigske livs- og kirkesyn, dog uden at blive skarp partimand. Han var en from, mild og elskelig personlighed, stærk i sin tro og forkyndelse, en nidkær præst. Han blev meget paaskønnet (se her IV 159). Boisen og hans kvikke, varmhjertede hustru, Hanne, f. Lindeschou, var meget afholdte her. De levede sammen med befolkningen som én stor familie, skrev deres datter, som havde kontakt med Mjolden endnu efter genforeningen. Pastor *H. J. Helms* har i Vestslesvigs tidende (Flensborg avis), maj 1927, skrevet om Boisen og omtalt en strid han havde med en ung lærer *Smidt,* der var ivrig pietist og havde nogle tilhængere i sognet. Han angreb Bs daabssyn, saa de to trak hver i sin retning. Ved et møde mellem dem kom det til et afgørende brud. Smidt blev baptist og leder af flere baptistiske kredse paa egnen. Boisen blev gennem denne strid, der føltes som en selvprøvelsens stund, knyttet fastere til sine venner her. – Kirken blev (noget haardhændet) restaureret 1856–57.

Pastor *Caspar David Vilhelm Munthe Fog* (1860–67) broder til biskop *B. J. Fog,* Kbhvn, en fin og trofast natur, varm fædrelandsven, Danmarks nød laa ham dybt paa sinde. Tidligt mistede han sin fader, der var tungsindig, men med et eget lune. Moderen var 6 aar ældre end faderen, datter af kammerherre stiftamtmand Caspar von Munthe af Morgenstjerne, og skønt opdraget i et rigt hjem, klagede hun ikke over de smaa kaar i sit hjem (manden var fhv kpt, landmd, og til sidst stadsvejermester ved vejerboden ved Gammelstrand, Kbhvn). Hun havde et opladt øje for alt smukt i naturen, digtningens og kunstens verden, et glad sind og hun var en alvorlig kristen. Pastor *Fog* tog disse egenskaber i arv fra sine forældre, men han var ikke stærk, og begivenhederne 1864 var med til at nedbryde hans kræfter (C. P 159). Han er begravet i M.

**Tiden 1867–1920**

Tiden efter 1864 kom til at ligge tungt over Sdj, ikke mindst over Enklave-sognene, som Mjolden-Randerup hørte til. De havde i verdslig henseende staaet under Viborg landsting, valgt til det danske folketing og hørte kirkeligt til Ribe stift. Alle præster hidtil havde været danske, og der havde baade været pietistisk og grundtvigsk røre. Den klare grundtvigske bevægelse i 30 aar, gav beboerne kræfter til at bære fremmedherredømmet. De tyskuddannede sognepræster var næsten alle sønderjyder, der gennemgaaende stod sig godt med befolkningen uden at være udæskende. Embedssproget var tysk, prædikensproget og dagligsproget var dansk eller den sønderjyske dialekt.

1867–73 var pastor *Wernich,* Døstrup kst sp her. Han var tysksindet, og mange i M var ikke glade for ham. De flg præster var mere eller mindre tysksindede, men ret ansete i sognet. Den levende kristelige og folkelige danske bevægelse, der havde været her siden pastor *Hass'* tid, blev til frimenigheden i Forballum (fælles for Mjolden og Randerup) i udlændighedsaarene. Men i den gamle sognekirke samledes dog de fleste af beboerne ogsaa under tysksindede præster. Der har dog aldrig været holdt fast tysk gudstjeneste i Mjolden.

Pastor *Hans Schlaikier Prahl* (1873–76) af Ø Løgum, var en betydelig præst, han var senere (i Møgeltønder) medudgiver af den nordslesvigske salmebog og koralbog, blev dr theol, og som sp i Gl Haderslev leder af det nordslesvigske pastoralseminarium i Haderslev. Han hørte til den kreds, der sluttede op sm m IM om Kirkeligt søndagsblad. (Se Gl Haderslev og C. P 221 og 224).

*Johs. Amalius Schmidt* (1877–84) var født i

Bylderup (se Egen). Den grundtvigske kreds i Forballum, hvis leder var *Knud L. Knudsen,* sluttede sig til Bovlund frimenighed. Pastor *L. B. Poulsen* kom her regelmæssigt, *Cornelius Appel* kom et par gange om aaret, og 1877 blev der dannet frimenighed. Der blev bygget en kirkesal til *Knud Knudsens* gaard, og her samledes ca 50 mennesker til frimenighedsgudstjeneste (Thade Petersen: De sdj frimgh, 1924, Gr fri- og valgmgh, 1944, s 249). 1879 modtog *L. B. Poulsen* sit kaldsbrev som frimenighedspræst fra Bovlund, Randerup og Forballum.

Frimenighedskredsen i Forballum blev senere betjent af pastor *J. L. Jørgensen,* Skærbæk, og 1922 ophævedes den.

Pastor *Hans Nissenius Schmidt* (1885–91) var født i Aabenraa, (se Bevtoft-T), han var tysksindet, ville maaske regere lidt for meget over lærerne, meget vel bevandret i kirkelig administration, en elskværdig mand, men kkg var ringe. (Se J. Gøtzsche, Livserindr, 158).

Pastor *Andreas Nissen* (1891–94), (se Broager), var født i Aabenraa. Pastor *Jørgen Michaelsen* (kst 1895–99) var en af de gode danskindstillede præster i udlændighedstiden. Han havde været sp i Uge, Bjolderup og Rødding (se der), og i Rødding havde han lidt under tyske chikanerier og overgreb mod hjemmets helligdom, saa han følte sig træt og 1895 søgte afsked, 65 aar gl. Biskop *Kaftan* opfordrede ham til at blive kst sp i Mjolden ude ved Brede-aadalen. Her var der som i Rødding et frimenighedsspørgsmaal at tage stilling til, og myndighederne fandt aabenbart den gamle pastor *Michaelsen* egnet til at tage opgaverne op der. Han var meget afholdt her.

Pastor *Olaf Frederik Nissen* (1899–1903) født i Asserballe, flyttede til Bjolderup, var vistnok dansk orienteret, en anset præst. Hans kone var fra Hamborg og blev næppe hjemme i M. Pastor *Peter Nikolay Jacobsen* (1903–21) (se Ubjerg) var født i Humptrup. Han var en hensynsfuld og loyal mand, godt lidt og respekteret p gr a sin noble optræden og taalmodighed over for sin svage hustru, der led af en smertefuld sygdom. Kirkeligt kunne han ikke slutte sig til IM, betegnedes som KC. Krigen 1914–18 bragte et vendepunkt. 8 fra det lille sogn faldt. Pastor J var gift ind i en tysk familie, var selv præget deraf og tog (mod kirkeforstanderskabets ønske) krigslaan af kirkekassen. Pastor J skriver hertil: »Sognet var præget af gammeldags krd og meget kirkesøgende i 1903, ca 10 familier hørte til frimgh i Forballum. De første aar holdt jeg hver onsdag i fastetiden katekisation med børnene i kirken, men under krigen hørte det op. Sporene fra Hass-Kold tiden mærkedes endnu. Sognene var afsides og længe præget af gl overtro«. Stillingen blev vanskelig for pastor J. Ved afstemningen 13. jan 1921 var der i M 149 stemmer for præsteskifte (92 nej) i Randerup 47 ja, og 32 nej. Derefter skulle der vælges ny præst.

(Erik Christensen: Fra min virks i Tønder, 1939, 34).

Det var svært for pastor J at blive stemt ned, men han kom saa til Ubjerg, hvor han passede bedre. Og Mjolden trængte nu til at faa en dansk præst igen. Jacobsen kom flere gange tilbage til Mjolden, og ved en gudstjeneste nogle aar efter udtalte han forstaaende og forsonlige ord. (H. J. Helms).

### Sognepræst

Indtægt: 1859: a) 10 rug, 21 byg, 88 havre, 6 boghvede, b) 17 lpd ost 17 lpd smør, 10 lam m m, d) 250 rdl, e) 65 td l god marskeng, pgd fra 1830, ret god, haven beskyttet af diger, 1907: 3236 rm.

15. 10. dec 1840–26. dec 50 (adjunkt Sorø 37): **L. C. Hagen,** fl t Stepping-F, se valgmgh Kerteminde.

16. 1. april 1851–3. april 60 (insp Dronningens asylskole, Kbhvn): **O. H. B. Boisen,** fl t Vigsnæs, se Sakskøbing.

17. 25. juni 60–27. marts 67 (sp Venø 12. nov 53): **Caspar David Vilhelm Munthe Fog,** * 22. febr 15 Stege. Forældre: Kpt, stadsvejermester i Kbhvn Laurits F og Christiane Bothilde Birgitte von Munthe af Morgenstierne. Stud priv 35, c jan 44 (h), lærer Helsingør realsk, † 27. marts 67. ~ 17. dec 53 Anna Cathrine Bondo, * 13. okt 21 Svendborg. Forældre: Kbmd Gumme Christian B og Anne Susanne Jantzen. – Søn: Majbølle, datter ~ Petersen, Trinitatis k, Kbhvn, dattersønner: Fog-Petersen, Odense, og Fog-Petersen, Aarhus, søster ~ Bondo, Vallensbæk, søstersønner: Bondo, Skelskør og domprovst, Roskilde. Broder: Biskop Kbhvn, og provst Bogense-S, brodersøn: Fog, Uggerslev-NH, broderdatter ~ Møller, Karleby-H. Stamt 31. Om F, se ovf.

1867–73 var sp Wernich, Døstrup, kst).

18. 1873–76: **H. S. Prahl,** fl t Møgeltønder, se Gl Haderslev.

19. 1877–84 (sp Hjerpsted 72): **J. A. Schmidt,** fl t Brede, se Egen.

20. 1885–91 (sp Brarup 79): **H. N. Schmidt,** fl t Bevtoft-T, se der.

21. 1891–94: **A. Nissen,** fl t Agerskov, se Broager.

kst 1895–99: **J. Michaelsen,** se Rødding.

22. 1899–1903: **O. F. Nissen,** fl t Bylderup, se der.

23. 1903–21: **P. N. Jacobsen,** fl t Ubjerg, se der.

## RANDERUP

Randerup sogn hørte ligesom Mjolden til de kongerigske enklaver og har altid været dansk. De ældste præstetavler har noget at fortælle: »Anno 1553 blev hr *Truels Jacobsen,* som var munk, reformirt og var luthersk præst her udi 13 aar«, en ejendommelig oplysning. De flg præster ved vi ikke meget om: Hr *Thyge Bentzon,* † ca 1595, *Iver Mortensen,* † 1600, *Ole Hansen,* † 1603 *Laur. Sørensen,* † 1646, oplevede stormfloden 1634. I pgd, som den gang laa lige øst for kirken, gik vandet helt op til loftet; skolen og degneboligen blev skyllet bort (J. Br 304). *Steen Christiansen* blev forflyttet eller døde 1648.

Først 1648 bliver præsterækken rigtig interessant.

Fra 1648 til 1763 sad samme slægt i R pgd, den navnkundigste præsteslægt i Sdj, slægten *Brorson.* En hvid laage i kirkegaardsmuren minder om Brorsons sti ind til kirken, og nogle murbrokker kan minde om præstegaarden, der brændte, hvorefter den blev genopført sydligt i byen. *(Aage Dahl* har i Præstehist saml 1933, 197 f, *Laur. Koch* har i Salmedigteren Brorson, s 13 f, og *H. J. Helms* har i Præstehist Saml 1929 s 110 f og Ribe st aarb 1936, s 26 f fortalt om det fattige præstehjem i Randerup).

Pastor *Broder Pedersen* (1648–85) var bondesøn fra Drengsted, Døstrup s (Epitafium), hans hustru var fra nabobyen Harris, Brede s. De bavde 9 børn, hvoraf en søn blev sp paa Amrum, en anden i Ballum, den tredie blev sin faders efterfølger her: *Broder Brodersen* (1685–1704). Han var gift med en datter af den kendte pietistiske godsforvalter Clausen paa Trøjborg (se Visby), og deres 3 sønner var *det berømte kløverblad fra Randerup: Nic. Brorson, som blev sp Sct Nicolai k, Kbhvn, Broder B, som blev biskop i Aalborg, og salmedigteren Hans Adolph Brorson, som blev sp her og senere biskop i Ribe.* Hjemmet var fattigt og tynget af gæld, men alt blev sat ind paa at give sønnerne en god uddannelse. Der blev holdt huslærer til dem, og et haardt slag var det, da pastor Broder B døde 1704, kun 40 aar gl. Alle udsigter syntes lukkede, faderen efterlod ikke sønnerne en skilling, men de fortrøstede sig til, at »Gud han lever dog endnu«. Moderen giftede sig med huslæreren, *Oluf Holbech,* som blev sp her (1704–21) og med hende fik en datter, som blev gift med *Jens Hygum,* som var sp her 1729–63. *Holbech* fik sin helsot ved at maatte flygte ud af præstegaarden om vinteren under en stormflod.

Vi kaster et blik ind i Randerup omkr 1700 og tiden derefter (H. J. Helms i Ribe st aarb, 1936, 26 f):

»Det allermeste af jorden i Randerup hørte under Trøjborg, og i kirkelig henseende var det helt lagt til Ribe stift. Fire kirker paa egnen hørte til Trøjborg, nemlig Randerup, Mjolden, Døstrup og Visby og andre til Schackenborg. Dette forhold har i tidens løb haft meget stor national betydning, som mærkes den dag i dag. Skønt enklaverne laa i hertugdømmet Slesvig, gik her alle forbindelserne nord paa. Saaledes fik præsterne deres uddannelse i kongeriget. Brødrene **Brorson** gik i Ribe latinskole, og senere studerede de ved Københavns universitet. Men efter disse aar vendte de tilbage til deres hjemegn.

Og egnen og dens natur har præget dem. Det særprægede ved den er de vide udsyn, som man den dag i dag har, naar man staar ved Randerup kirke. I det store, aabne land, der breder sig for ens blik, ser man de sammenbyggede landsbyer ligge spredt mellem milevide marker og enge. Kun mod nord ved Skærbæk lukker Gassehøjene, og mod øst ved Løgumkloster spærrer Vognshøj for udsynet. Og de forskellige aarstider giver landskabet sin afveksling. I foraar og forsommer ser man det mægtige grønne tæppe udover engene med de utallige blomster. Det har sikkert været i en saadan tid, den uforglemmelige lovsang til Guds skaberværk »Op al den ting —« er skænket Brorson. Vi mærker heri, hvor han har elsket sin egns natur, levet i den og fundet det ægte digterværks enfoldige og dog storslaaede udtryk. Alle sider af hjemstavnens natur, naar stilheden og freden hviler over den, kommer her frem. Græsset, der her breder sig frodigt, blomsterne i enge, fuglesangen, havet, der saas som en stribe ude mod vest, »det blanke solens rige«, der gør alt saa klart paa den aabne slette, og den blinkende stjerneflok om natten. Alt har stemt hans sind til undren og tilbedelse af Guds storhed. — »Barsk og fattigt« kan det flade, skovløse land synes den fremmede, som Egnens moderne hjemstavnssang (af **A. Egeberg-Jensen**) udtrykker det, men dens »Børn tilsmiler den mildt«, og vi synger med kærlighed:

»Skønt er landet; ingen hindring
standser blikket, naar det vanker
over vidderne og henter
fred og ro for sind og tanker.«

Efter sommerens travlhed, naar engenes utallige høstakke er kørt hjem, ser man de store mængder løsgaaende kreaturer derude, og i efteraars- og vintertiden staar tit store strækninger under vand. Men som en præstekone, der levede her nogle aar og kom til at elske egnen, engang udtrykte det, det er ikke blot dens »ensomme tungsind, dens fredelige alvor og smilende ynde, der gaar op for én efterhaanden, men ogsaa den truende uvejrsstemning, naar jævndøgnsstormene uhindret fejer ind over enge og marker«. Her er begge sider af billedet med. Havet, der gavmildt har skænket den fede marsk, og tidligere tit har baaret skibene, der bragte velstand hjem til kysten, har ogsaa været den graadige nabo, **Brorson** har kendt begge dele. Han har set solen fredeligt gaa ned i havet, men ogsaa oplevet voldsomme stormfloder, der bragte død og ødelæggelse. Gaarde og huse var derfor bygget paa forhøjninger (værfter), og er det tildels endnu. Nu ligger hele Bredeaadalen skærmet bag et solidt dige, men dengang havde havet aaben adgang. De gamle paa Brorsons tid har endnu levet i mindet om den værste stormflod (1634), der med eet slag forandrede en hel velstands- og kulturperiode og skabte en frygtelig fattigdom. I Randerup sogn var der den nat druknet 23 mennesker. Degnehuset blev skyllet helt bort, og i præstegaarden naaede vandet til bjælkerne under loftet. Nytaarsnat 1720 maatte præstefamilien flygte ud af hjemmet, og Brorsons stedfar forvandt ikke de lidelser, han da maatte udstaa, men døde nogle maaneder efter.

I Lø herreds provsteprotokol hvor skiftet er indført, omtales baade familien Brorsons ringe ejendele og faa kostbarheder samt den store gæld. Men der gives ogsaa en beskrivelse af præstegaarden i aaret 1704, og hvad der rummedes i den. Der er opført, at præstegaarden bestod af: a) 4 fag stuehus (»Dørns« og **køkken**), (men den maa sikkert have været større, da der i stuehuset fandtes: Dørns, »pissel« (»den »store« stue), køkken, skole og vesterstue), dernæst b) 13 fag udhuse (nemlig 2 fag framgulv, 3 fag lo og 8 fag baas), c) 13 fag lade med port, d) 6 fag tørvhus og e) 3½ fag bryg- og baghus. Fagene har været af forskellig størrelse og værdi. Og det vilde være meget interessant at kunne rekonstruere hele den gamle præstegaard. Men da vi ikke ved, hvor stort stuehuset egentlig har været, og hvordan de forskellige bygninger laa for hinanden, er det umuligt at give et nøjagtigt billede, men vi maa nøjes med at tage fantasien til hjælp og se præstegaarden med sit stuehus vendt med alle vinduer mod syd (som alle gamle bygninger her paa egnen har det) og med kirken liggende vest for, saa have og kirkegaard støder op til hinanden. Hvor stor besætningen var i Brorsons barndomshjem fortæller Lø herreds provsteprotokol os ogsaa: 7 heste, 10 køer, 27 ungkreaturer (det er en marskegn med rigelig græsning), 10 faar og 1 vædder, 3 svin og 8 spæde grise. — Med en karl og en eller to piger ser det ud til, de har faaet arbejdet gjort. Og drengene har sikkert tidligt været fortrolige med landlivets kaar.«

Hans Adolph Brorson blev 1721 kaldet til embedet i sit fødesogn. Hans ungdoms vandreaar blev afsluttet, og 1722 blev han og hans broder ordineret sammen i Ribe. **Broder Brorson** blev præst i nabosognet Mjolden, og de to brødre har da sikkert tit besøgt hinanden. Hans Adolph holdt bryllup med sin 16-aarige kusine **Cathrine Steenbek Clausen** (dt af den kendte pietist, amtsforvalter C Løgumkloster). Ved sin indsættelse i Randerup kirke prædikede **Hans Adolph** over dagens evangelium (Johs. 16, 16—22) og »forestillede menigheden den liden stund de havde at arbejde i med hverandre paa deres salighed«. Sin præstegerning tog han op med stor alvor. Det var en ny aandelig bevægelse, pietismen, der havde grebet ham, hans brødre og en del andre unge præster paa den tid. De to brødre i hinandens nærhed var begge aandeligt bevægede mennesker, der elskede sang

og musik. De digtede og spillede luth. »Sangens tid er kommen, og turtelduens røst er hørt i vort land«, med disse ord af højsangens bog, som H. A. Brorson elskede og tit tog motiver fra i sin digtning kan vi betegne disse første manddomsaar for de to brødre. I Randerup præstegaard, hvor ogsaa Brorsons mor og søster blev boende, har der været baade glæder og sorger i disse aar. 6 børn fødtes, og de 3 af dem har de maattet bære paa kirkegaarden. 1728 var Brorson paa valg som dansk andenpræst i Aabenraa, et mærkeligt valg hvor B prædikede for en ganske lille kreds paa amtshuset. Han fik kun 53 stemmer og kom ikke til Aabenraa (se der), men 1729 fik salmedigteren, pastor **Schrader** ham ansat som 3. præst i Tønder (se der). Her var han blandt sine egne i vesteregnen, og her først begyndte han at udgive sine salmer. Med pastor, dr theol **K. Hejselbjerg Paulsens** doktordisputats 1962 om sønderjysk salmedigtning er der givet et noget ændret billede end det traditionelle: H. P mener, at mange af salmerne er skrevet i Randerup, og den »elskelige menighed« (julesalmen 1732) er Randerup og ikke Tønder. Vi kender ham i hvert fald som digter ved svigerindens begravelse i Bedsted 1721. – (C. P. 99).

Men hvor vidt omkring han har rejst i sine bispeaar, har han dog ikke glemt sit lille fødesogn, hvis navn er uadskilleligt knyttet til hans. I Randerup kirke hænger en tavle til minde om ham, og paa kirkegaarden har efterslægten i 1913 rejst en sten med hans navn.

H. A. Brorson blev efterfulgt af sin stedsøsters mand, *Jens Jacobsen Hygum* (1729–63) af Hygum, pietist, en flittig præst. *H. A. Brorson* holdt flere gange visitats i sit fødesogn. 1743 hedder det: »Efterdi jeg ikke har haft lejlighed til at tale offentlig i R kirke, siden jeg rejste derfra ved advent 1729, saa skete det nu med des større affect og bevægelse til opvækkelse og fornøjelse paa begge sider. Pastor *Hygum* forestillede af evg (Jh. 2,1 f) grundigt ægtefolks pligt i henseende til Gud, sig selv og deres børn. Han er en retsindig og ustraffelig mand og gør sig stor flid med ungdommens undervisning, og det fattes ikke i menigheden paa tilstrækkelig kundskab og ustraffeligt levnet hos de fleste baade af gamle og unge« (Vis 9). 1753 hedder det: »Hygum forestillede af evg (Lk 2,22 f) grundigt og bevægeligt Guds børns salige tilstand i tid og evighed. Hos en del af tilhørerne var særdeles bevægelse, ligesom der i mgh, fra for mange aar siden har været en køn opvækkelse. Ungd gjorde godt rede for sig. Intet blev klaget« (Vis 81). 1763 hedder det: »Sognepræsten, hr Hygum, er ved døden bortkaldet, om hvis utrættelige arbejde og flid især med at undervise ungdommen man fik et godt indtryk af ved deres grundige og muntre svar«. (Vis 163).

Det rare kløverblad fra Randerup er alle 3 smukke repræsentanter for pietismen, og man har talt om »Den vestslesvigske periode i Danmarks kirkehistorie«. Randerup dukker frem i tankerne, hvorsomhelst man synger Brorsons salmer. Mange præster paa egnen stammer fra Brorson-Clausen-slægten.

Med Hygums død sluttede *Brorson-perioden i Randerup*. Brorsons bedstefader, bondesønnen fra Døstrup, blev stamfader til en række betydelige pietistiske præster i Vestslesvig (Ballum, Bedsted, Tønder, Gram, Emmerlev, Husum,, Randerup osv). Det rare trekløver fra Randerup vakte uro paa egnen til inderlighed, »efter at *Enevold Ewald* i Højst havde givet tonen an.« Og der var smaa pietistiske samfund, (de fleste i forb med Brødremgh) i mange sogne.

En anden tidsaand rykkede ind i den minderige Randerup pgd med pastor *Caspar Hansen* (1763–97); han havde været kinapræst, var haard modstander af pietismen og de vakte. Hans fader var norsk postmester. 1791 brændte R pgd, og mange Brorson-minder forsvandt. Kirkebøger og arkiv gik tabt. De troende sluttede sig til smf i Ballum (J. Br 312). De to flg sp var ogsaa rationalister: *Johs. Peter Køhke* (1798–1810) født i Ribe, og *Gabriel Koch* (1810–35), søn af kbmd i Ribe der vist var gift med en datter af *Mich. Koch,* sp Døstrup. 1815–35 var Randerup lagt sm m Mjolden. Synsprotokollerne oplyser, at pgd brændte atter 1829, og pgd i Mjolden brændte ogsaa 1829. Først 1834 var byggeriet af R pgd færdig med 7 fag stuehus. G. Koch flyttede 1835 til Jerne-S. 1825 var der frygtelig stormflod.

Pastor *Jørgen Ploug Sparrewohn* (1835–50) flyttede til Sneum-T. Han var gift med en datter af forgængeren, G. Koch. 1843 brændte den 9 aar gamle pgd ved lynnedslag, og pastor S ansøgte da om at flytte R pgd ca 2200 alen syd for den gl pgd, hvor den ikke var udsat for oversvømmelser. Denne pgd var saa pgd, indtil R sammenlagdes med Mjolden. Kirken og skolen ligger alene ved hinandens side. S's prædikener bestod mest af skriftsteder og salmevers.

Pastor *Hans Ludvig Ammentorp* (1850–57) var en god dansk mand, pastor *Joachim Vilhelm Krøyer* (1857–67) blev afsat af tyskerne p gr a edsnægtelse. Han var ogsaa en god dansk mand, men ejendommelig. Rs. Nielsen antydede, at »han havde uddannet sig efter Bastholms talekunst«, han var forsigtig, gik ikke ud uden paraply, selv i solskin, det kunne jo blive regn, en fin og nobel forsigtig karakter, nærmest højkirkelig. (Se her III, 235).

**Tiden 1864–1920**

Tiden efter 1864 blev tung for Randerup som for de andre enklavesogne. Da de prøjsiske myndigheder 1870 forbød de lejlighedsvise danske gudstjenester ved kongerigske præster, fik man frimenighedspræsterne *Cornelius Appel* og *L. B. Poulsen* til at komme her, og der dannedes 1877 en frimenighedskreds i R, som var med til at underskrive *L. B. Poulsens* kaldsbrev til præst i Bovlund. Fra 1867–72 var sp i Ballum *C. F. Dau* konstitueret. Pastor *Hans Christian Thiessen* (1872–74) * i Muspøt, se Nybøl) var tysksindet, men pastor *Georg Gottlieb Jacobsen* (1874–82) * i Haderslev, var dansk og flyttede 1882 til dansk sognekald, i Buderup-G, (se Bregninge-B). Han blev ansat efter anbefaling af biskop *Godt,* havde kun danske gudstjenester, var medstifter af Nordslesvigsk asyl, virkede for plejehjemssagen, skrev i Kirk søndagsblad, Dannevirke og Flensborg avis, men da hans navn 1881 blev strøget paa præsentationslisten til Varnæs (som han søgte) af nationale og politiske grunde, søgte han til Danmark (se her II, 316). – Pastor *Thomas Peter Christiansen* (1882–89), * i Højst, flyttede til Aastrup (se der). *Broder Jacob Friederichsen* (1889–98) flyttede til Ø Løgum, se der. Han var født paa Før. – *Max Friedrich Gustav Kirchmann* (1898–1907), født i Schwartau ved Lybeck,

fl t Daler, var begejstret slesvig-holstener. Skolen fik en prøjsisk fane med den forhadte sorte ørn foræret (af regeringen). Den skulle flage paa alle borgerlige og kirkelige festdage og raabe: »Dette land er tysk, og det skal vedblive at være tysk!« (C. P 215). K omtales som »en mærkelig, særpræget mand«.

De grundtvigske sluttede trofast op om frimenigheden, først betjent af *L. B. Poulsen,* Bovlund, senere af pastor *J. L. Jørgensen,* Skærbæk, i nær tilslutning til kredsen i Forballum.

Fra 1907 har R været anneks til Mjolden.

Blandt dem, der i aarene 1864–1914 betød særligt her, skal nævnes:

*Andreas Tyssen Hansen* (* 1834 Forballum, † 1914 i Randerup), var søn af gdjr og folketingsmd for enklaverne *Niels Andersen H* († 1879). Han voksede op i det landsbysmf, hvor grundtvigianismen først slog rod i Nordslesvig. Han fik sin første skolegang hos *Kr. Kold,* blev stærkt paavirket af præsterne *Hass, Hagen* (som konfirmerede ham) og *Boisen,* tillige af den mærkelige stud theol *Sigfred Ley,* der var huslærer paa Trøjborg. H kom paa Rødding højsk, overtog forpagtningen af sin moders fødegaard i Randerup 1855, som han blev ejer af. Han blev tidligt en fører og tillidsmand paa egnen, medlem af herredsraadet i 20 aar, i 24 aar i kredsdagen for Tønder kreds, hvor han trods forbud stædigt talte dansk, i over 30 aar var han sogneraadsfmd. Han deltog i »Klosterbrødrenes« opposition mod sprogreskripterne før 1864, og var 1867 blandt »de 47«, der rejste til Berlin i anledning af § 5. Det var dog først i 1899 han kom i forgrunden blandt de danske førere, idet han dette aar, da Køllerpolitikkens haarde vaaben var rettet mod de danske foreninger, valgtes til den ansvarsfulde post som fmd for skoleforeningen. Han beholdt denne post til 1910, da sygdom medførte hans afgang. Han var en af den grundtvigske bevægelses førere i Vestslesvig. I over 40 aar var han fmd for foredragsforeningen i Forballum, der fortsatte det i 1842 oprettede »Danske samfund«, og som blev kærnen i frimenighedsdannelsen paa disse egne. *Nic. Svendsen* skriver: »Skal man pege paa en skikkelse, der var typisk repræsentant for den danske befolkning i Vestslesvig i tiden 1864–1914, ville der nok hos alle, der har kendt ham, blive enighed om at vælge denne sindige, støtte og begavede mand med den dybe alvor og det bløde, barnlige sind, følsomt og rigt paa lune.«

(J. Jørgensen i Haabets mænd, 1923, 239 f, M. C. Mathiesen i Sdj mdskr febr 1930, Morten Eskesen i Højskolebl 1904, sp 1065 f, Nic. Svendsen: En vestslesvigsk egn (i festskr til H. P. Hanssen, 1932), Hans Lund i DBL IX, 101.

Paa *Niels Andersen Hansens* gravsten paa R kirkegaard staar en indskrift, der smukt udtrykker det grundtvigske livssyn:

Hans øje var lyst, hans hjerte var blødt,
han var folkets og frihedens ven.
Gudsordet paa fædrenes maal var ham født,
i tro paa det sov han hen.

Omkring 1900 var der en vækkelse i R sogn ved Luthersk Mf og den nordslesvigske IM. Den greb mange, var stærkt følelsesbetonet, udpræget pietistisk, og den delte det lille sogn i to skarpt adskilte fløje. 1912 byggedes der mh »Brorsonsminde«.

Missionær *Carl Carlsen,* * 72 i Emmerske, gdjr i Randerup, var følelsesfuld og stærk i sit vidnesbyrd, og tysk indstillet. Han fulgte »de 12« under splittelsen (IM tid, 106 aarg, s 123).

**Sognepræst**

1835–50: **Jørgen Ploug Sparrewohn,** fl t Sneum-T, se der.

1850–57: **Hans Ludvig Ammentorp,** * 3. maj 11 Hostrup ved Fredericia. Forældre: Ldmd Niels Ancher A og Ane Sophie Ehler. Stud Horsens 32, c juli 37 (h), † 10. sept 57. ~[1] 1. nov 45 Cecilie Achen, * 12. jan 14 Gimlinge, separeret. Forældre: Major Peter Henrik von A og Anna Cathrine Meyer. Fru Ammentorp ~[2] overlæge Theodor Fred. Bricka. ~[2] 30. maj 55 Ane Margrethe Elisabeth Termansen, * 25. dec 20.

1857–67 (hjpr Søndersø 55): **Joachim Vilhelm Krøyer,** fl t Nordby, Samsø se Særslev.

(1867–72 sp Dau, Ballum, Kst).

1872–74: **Hans Christian Thiessen,** fl t Nybøl, se der.

1874–82 (sp Rømø 72): **Georg Gottlieb Jacobsen,** fl t Buderup-G, se Bregninge-B.

1882–89: **Thomas Peter Christiansen,** fl t Aastrup v Had, se der.

1889–98: **Broder Jacob Friederichsen,** fl t Øster Løgum, se der.

1898–1906: **Max Friedrich Gustav Kirchmann,** fl t Daler, se der.

Fra 1907 forenet med Mjolden, men R er anerkendt som selvstændigt sogn med egen præstelønningskasse og præstegaard fra 1844, 23 ha jord. (77 ha i 1920).

---

## MJOLDEN-RANDERUP

*Mjolden sogn,* 1732 ha, har en ejendommelig beliggenhed, som ikke straks falder i øjnene. Det er ved Brede aar delt i en nordlig og en sydlig del. Den nordlige del er en ø, som begrænses mod nord og vest af Røgelstrømmen til Skærbæk sogn, mod øst af en bæk fra strømmen til Brede aa. Den sydlige del med marskbyen Forballum. Sognets hoveddel er altsaa afsondret som en ø, landskabet er fladt, man har kaldt Mjolden »de 13 ejlandes by«, fordi gaarde og huse i det lave, flade land laa paa forhøjninger (Værfter). Enge og græsmarker giver det lave land et grønt skær, M skov er en lille plantage; ude mod vest ligger gaarden Hybjerg paa en holm. Marskomraaderne er folketomme. Marsken er frodig, men gesten er sandet. Byerne ligger paa de højeste rygge. Byer: M med skole fra 1863 og fh, Forballum, Ottersbøl.

Ingen oldtidshøje. Enkelte mindre plantager.
Mindesten ved Hybjerg for de 8 mennesker, der druknede i Brede aa ved en menighedsudflugt fra Skærbæk frimenighed (se der), genforeningssten i Forballum, rejst af gdjr **Broder Johansen** smst. Mindesten ved skolen med portrætmedaillon af **Kr. Kold**, rejst 1935. Mindeplade paa **K. Knudsens** gaard i Forballum, hvor **Kold** var huslærer og frimenighedens møder blev holdt. Mindetavle i kirken for de 8, der faldt i verdenskrigen.
Ottersbøl domæne købtes 1900 af den tyske stat, forpagtningen udløb 1936. Under den tyske administration var sognet 2 kommuner: M og Ottersbøl.
Afstemninger: 1877: M og Døstrup: 213 dsk, 4 ty, folkeafstemningen 1920: M alene: 227 dsk, 7 ty (62 tilrejsende fra Danm, 5 fra Tyskld), 1964: 174 dsk, 1 tysk.

*Randerup sogn,* 1031 ha, et lille sogn syd for M, klemt inde ml Ballum, Skast og Brede sogne, omfatter to lave sandede gestflader, omgivet af enge og kær, ved Brede aa, der er kanaliseret 1957–60 hvorved udbyttet af jorden er øget stærkt i den nordlige del af sognet, ligesom Mjolden meget fladt, sandmuldet jord: Byen R med mh fra 1912, fh fra 1921, mergelleje. – Bebyggelser: Lunde, Spindborg.

Ingen oldtidsminder. Sognet var i tysk tid kun een kommune.
Paa kirkegaarden mindesten for H. A. Brorson, rejst 1913. Genforeningssten i R by.
Afstemninger: 1877: R samt Hjerpsted og Skast: 138 dsk, 1 ty.
Folkeafstemningen 1920: R alene: 130 dsk, 8 ty (25 tilrejs fra Danm, 3 fra Tyskld), 1964: 96 dsk, 2 ty.

**Tiden efter 1921**

Det var en glæde, at man atter fik en dansk præst og dansk tilsyn og atter kom under Ribe stift. Frimenigheden i Forballum ophævedes, og dens tilhængere sluttede sig med glæde til deres gamle sognekirke. Kirke og folk havde atter fundet hinanden, og det viste sig især i besættelsestiden. Mjolden sogn er ikke retningspræget, men viser fra gl tid et gr ansigt. Et par familier til Lt Mf. Det aandelige arbejde udgaar fra kirken, hvor der samles en lille, trofast kreds. Ellers er det ikke de store syners tid. I Randerup vandt Lt Mf og IM hver en lille kreds, der slutter op om missionshuset fra 1912. Trods alle ligheder har de to sogne deres meget forskellige ansigter.

Pastor *Hans Jacob Helms* (1921–58) af Borris-F blev enstemmigt valgt til sp i begge sogne 1921. Han skriver hertil: »Jeg kom hertil en skøn sensommerdag og blev betaget af egnen med engene og de vide udsigter.

Efter prøveprædiken i august og indstilling af kirkeforstanderskabet blev jeg indsat i M af provst *Erik Christensen* 1. s i advent 27. nov 1921. Randerup kirke, der havde været meget forfalden, var endnu ikke helt færdigrestaureret. Præstegaarden., bygget i egnens smukke, enkle stil, passer godt sm m kirken, var helt gjort i stand. Vi fik en hjertelig modtagelse, kom hurtigt i gang med gudstjenesten, kirk handlinger, husbesøg og møder med kirkeforstanderskabet. Hos de fleste var der stor aabenhed over for det danske. Dansk gudstjenesteordning blev indført samt det i hast udarbejdede lille tillæg til den nordslesvigske salmebog, og vi holdt hvert aar julefest i pgd for de ældre.

De to sogne var meget forskellige. I begyndelsen var der en del af frimenigheden i Forballum, som straks sluttede sig til sognemenigheden og blev væsentlige støtter i det kirkelige arbejde i begge sogne, frimenighedspræst *J. L. Jørgensen* kom her af og til, og vi havde venlig forbindelse med ham. M sogn var mest gr præget, selvom kun et faatal havde hørt til frimgh. Der var ingen skarpe skel. Man gik mest i flok, og der var ingen væ - sentlig standsforskel. Begge sogne var udpræget landsogne.

I *Randerup* var der ikke blot ret stærke religiøse skel, men ogsaa sociale og selskabelige skel. Men ved sorg og begravelse kunne alle samles. I menighedsraadet sad 2 gr, 2 IM (eller Lt Mf) og 2 u p. IM havde været meget mørk og tysk præget. Føreren, gdjr *Carl Carlsen* havde været ansat som missionær af IM, indtil bruddet i IM 1912, og han hørte udpræget til »Det gamle budskab«. Han havde sine venner i Det gl budskabs kredse, de kom til møderne i mh (»Brorsons minde«), hvor der hvert aar holdtes missionsuger m m med stærkt aandeligt pres. Kredsen i R sogn var meget lille, men ved møderne kom flere fra nabosogne. De danske præster med deres daabsforkyndelse blev ikke regnet, og der var flere vanskeligheder i mange aar. Der var dog ogsaa en lille kreds, der følte sig som danske og var glade for danske præster og missionærer. De skilte sig fra »Det gl budskabs folk« og havde godt samarbejde med os, til trods for afvigende anskuelser. Det ledende ægtepar her var gdjr *Ingvard Andresen* og hans hjertevarme hustru, *Margrethe,* aandelige mennesker, vore gode støtter. Saa var der nogle Lt Mf familier, og de holdt sammen med de danske IMs folk. Den største del af bef kunne aldrig tænke sig at sætte deres ben i mh. Der var faktisk ingen tyske, men enkelte »blakkede« eller nationalt indifferente i R sogn.

I M sogn var der en ungdomsforening, der omfattede baade unge og ældre. De holdt møder, dilettantforestillinger, baller o lign paa den gl kro »Mjolden færgegaard« ved aaen. De nationale fester, afstemningsdagen 10 febr, kongens fødselsdag, genforeningsdagen fejredes troligt, og mange gode folkelige eller kristelige foredrag sørgede ungdomsforeningen for. Det var ikke velset, hvis præstens ikke tog del deri, hvad vi ogsaa gjorde med glæde. Jeg holdt bibellæsninger, mest i kirkerne de første aar, og i pgd samlede vi de unge med god tilslutning.

I det hele var de første aar en grødetid, men der var ogsaa skuffelser. Vi præster oprettede det *Vestslesvigske Genforeningskonvent* (se Ribe st aarb 1947–48), og vi havde en aarlig præstestudiekreds med møde i Tønder, hvor ogsaa fruerne deltog. (Det første aar talte *Vald. Ammundsen).* I nogle aar havde vi en fælles kirkelig foredragsrække for flere sogne. Randerup nød godt af sin store søn, *H. A. Brorson,* og 1922 havde vi en Brorson-fest med næsten større tilslutning end kirken kunne rumme. Her talte *Vald. Ammundsen* og seminarieforst *E. Albeck.*

I slutningen af 1920'erne forandredes ved læsning og ved samvær med mine kolleger efterhaanden mit kirkelige syn. Tidehvervsbevæ-

gelsens pionerer var tildels mine ungdomsvenner. Jeg deltog i nogle af deres første møder, og baade min kone og jeg blev stærkt præget deraf. Det var mere forkyndelsen end arbejdsmaaden det mærkedes paa. Ved vore konventer kunne bølgerne gaa højt i disse aar, og flere af præsterne paa egnen var præget af de ny tanker. Og det gjorde os mere frie over for vore missionsfolk. Selvom vi ikke helt lod os sluge af disse tanker, virkede de befriende paa os.

Aaret 1929 blev en svær og skæbnesvanger tid. Vinteren var meget streng, og der døde 11 kvinder i det lille Mjolden sogn, nogle af TB, andre af svære lungesygdomme. Læreren i M maatte tage afsked p gr a TB, vor udmærkede lærerinde, *Marie Torbensen,* som var en god støtte i mgh, maatte paa sanatorium og senere paa ventepenge. Sognet var grebet af al den sygdom og af de svære dødsfald, bl a ogsaa blandt børn. Ogsaa min hustru, der var min fuldtro hjælp i alt, *Christine,* f *Petersen,* rigt begavet og meget levende, maatte bukke under for en haard lungebetændelse. Det var et svært tab for mig, mine 5 børn, for sognet og i præstefamilierne. Min moder, enkeprovstinde *Mathilde Helms,* kom og overtog husførelsen og blev en god hjælp i sognet.

1930'erne blev paa mange maader forskellig fra 20'erne. Der savnedes noget af friskheden fra de første aar. Efter en pause genoptog min moder og jeg kvindemøderne for Santalmissionen og ungdomsmøderne i pgd. I øvrigt fortsattes som hidtil. 1930 holdt M pgd 100 aars jubilæum. Det fejredes ved en festlig gudstjeneste ved biskop *Westergaard* og ved kaffebord i den ny gymnastiksal, hvor jeg fortalte om præsterækken, og fotografier af præsterne siden 1815 blev hængt op i præstegaardens forstue. Den gamle »Færgegaard« var brændt 1926, og den nyopførte blev en kort tid brugt til møder, men da gymnastiksalen ved skolen blev opført 1930, blev den sognets samlingssted. At vort lille jumbekøretøj 1931 blev afløst af en bil betød længere ture. 1933 stiftedes »Det unge grænseværn«, efter at tyske trusler havde rejst sig ved grænsen, da Hitler overtog magten i Tyskland. Som før vaagnede man op, en stærk national vækkelse gik over sognene, og vi deltog i flere af de store stævner. Paa stipendium var jeg to gange i Tyskland for at studere kirkeforhold, og vi fulgte ved flere besøg den tyske bekendelseskirke. Den nationale og kirkelige spænding mærkedes overalt. – I Mjolden havde vi faaet et dygtigt ungt lærerpar, *K. og J. Kristensen;* de ledede ungdomsforeningen i mange aar paa den traditionelle maade. Vor gode støtte, lærer *H. Hansen,* Randerup, flyttede 1936; i stedet kom den unge alsinger, *Jørgen Eriksen,* en vaagen mand, med hvem vi fik godt samarbejde. – IMs leder, *Ingvert Andresens,* flyttede fra Randerup 1934, og derved mistede vi den kontakt vi havde haft med IM, der nu gik sm m Lt Mf og mere og mere blev præget deraf. Vi bevarede et venligt forhold til dem. – Mine bedste støtter i M var gdjr, sognefoged *Jakob Petersen* og hustru, *Laura.* De og hele deres familie havde tilhørt frimenigheden, var i alle aarene trofaste kirkegængere og øvede paa deres stilfærdige maade en stærk indflydelse i sognet. Han var en ægte vestslesviger, af sognets gamle grundtvigske slægter, en gennemdansk mand, bramfri, vennesæl, med et stille lune og af en meget fast linie, hans kone var en begavet, varmhjertet kvinde. 1935 rejste vi mindesmærket for *Kr. Kold* ved en fest, hvor der var gudstjeneste og et skuespil af forfatteren *Demuth* skrevet til dagen. Indskriften paa stenen er forfattet af ftm *Erik Appel.* Og 1938 afsløredes i forb med DdU mindepladen paa den Knudsenske gaard i Forballum, ogsaa den fest begyndte med gudstjeneste. 1937 blev M kirke grundigt restaureret, undtagen inventaret.

9. april 1940 satte punktum for en hel epoke, og den dag gjorde et rystende indtryk paa os. Morgenen med de utallige fly og deres uhyggelige summen, radioens ustandselige propaganda, synet af de endeløse kolonner af tyskere paa landevejen faa km fra pgd, nej, det glemmes aldrig! Modsætningerne skærpedes, det danske fællesskab uddybedes stærkt i disse tunge besættelsesaar. I vore smaa sogne, der ligger lidt fra alfarvej, var vi ikke mest udsat, men dønningerne kunne gaa stærkt imellem os. Det blev tit en hjælp at komme ud i sognene og mærke, at der var et arbejde, der skulle gøres. Bilen blev klodset op, cyklen kom i brug i al slags vejr i de strenge vintre. Vi kom med i præsternes modstandsbevægelse (PUF), holdt kontakt og deltog mere eller mindre i illegalt arbejde, protester mod jødeforfølgelserne blev læst op paa prædikestolene, en spændende og tit lidt enerverende tid. Vi lærte vore venner at kende. Vi havde ogsaa vore skuffelser, der var folk, der svigtede, gik med strømmen eller lod sig lokke af de fortjenester tyskerne tilbød, men som helhed holdt sognefolket sig godt. Arbejdet i sognene fortsattes. 1940 blev Randerup kirke grundigt restaureret og genindviet af biskop *Scharling.* 1941 begyndte vi og et par lægfolk en søndagsskole i Mjolden, hveranden søndag i kirken. I Randerup har der gennem mange aar været noldt sdsk i »Brorsonsminde« eller i private hjem, en tid ledet af sogneraadsfmd, købmand *Otto Schmidt,* der af og til rejste til møder for Lt Mf eller IM. – 250 aars dagen for *Brorsons* fødsel 20. juni 1944 holdtes en smuk Brorson-fest, hvor biskopperne *Scharling* og *Noack* talte, og der blev samlet ind til et orgel til R kirke. – De tunge aar gik til ende, og vi jublede ved Danmarks befrielse 4. maj 1945. Vi kunne atter køre i bil og komme længere ud. 1945 var der menighedsraadsvalg. I Randerup gik det glat, men i Mjolden oplevede jeg for første gang kampvalg med 2 lister. Det var dønninger efter besættelsestiden. Pgd blev hovedrestaureret, og okt 1945 indgik jeg nyt ægteskab, mødte overvældende forstaaelse i sognene, og min kone blev en god og trofast hjælp, gik ind i arbejdet ved alle møderne, stiftede en sømandskreds i hvert sogn, en tid ogsaa en Santalbørnekreds, og vi holdt Ungehjem-møder i pgd en gang aarligt. Min moder blev ved med at deltage i arbejdet, saa længe kræfterne slog til. Pinsedag 1946 blev »Brorson-orgelet« i R kirke indviet.

De flg aar fortsattes arbejdet som hidtil. Der var nogen træthed og ligegyldighed at spore, en del aandelig famlen. Mange, der havde baaret byrderne gennem et langt liv, var nu borte, og hverken kirkeligt eller folkeligt syntes det let at erstatte dem. Kirkegangen tog noget af gennem aarene, men en trofast flok samles stadigt i begge kirker. Kirken staar trods alt fast forankret i den brede befolkning. Blandt vore gode støtter var sognefoged *Fedder Matthiesen,* R, den solide og afholdte kasserer i menighedsraadet *Peter Markussen,* M, den dygtige, besindige gdjr *Peter Hansen,* M. – 4 generationer, hver for sig typiske, af ægte vestslesvigsk særpræg, bør nævnes særligt: Gdjr *Niels Andersen Hansen,* Forballum, senere Randerup (Kr. Kolds vært, betød meget 1848–64) hans søn og efterfølger paa gaarden i Randerup, *A. Tyssen Hansen* (* 1834, † 1914), en lederskikkelse i frimenigheden og det folkelige liv 1864–1914, hans søn og efterfølger paa gaarden: *Sigfred Hansen* (* 1881, † 1958), hvis hovedgerning faldt efter 1920. Han kom, trods store farer, godt hjem fra verdenskrigen, var i 27 aar i menighedsraadet, de sidste aar fmd, han og hans udmærkede kone, begge udgaaet af frimgh, var meget trofaste kirkegængere, stille, bramfri, sagtmodige, han var en fredens mand højt agtet i sit tit noget splittede hjemsogn. Hans søn, *Graves Hansen* (* 1914) fik slægtsgaarden efter ham og efterfulgte ham i menighedsraadet, blev dets fmd, tog smukt fædrenes arv op. – Hvert aar arrangerer menighedsraadene udflugter for de ældre til smukke steder, og hver Sct Hans aften er der møde i pgd med foredrag og baal. Fra 1954 samlede vi en læsekreds i pgd og i hjem i R. 1954 indførtes Den danske salmebog. 28. sept 1958 holdt jeg afskedsgudstjeneste i begge kirker, som nu var smukt istandsat, og der blev holdt smukke afskedsfester i begge sogne. Med stærke minder, men ogsaa med stor vemod drog vi fra Mjolden og tog bolig i Haderslev.« -H.J.H.)

Pastor *Aage Jæger* (1959–62) blev her kun i 3 aar. Han skriver 1959: Kkg 7 og 9 pct, velvilje, en lille, trofast kirkesøgende kr i begge sogne uden særligt partipræg. I M er der fra ældre tid gr præg, tidl frimgh har sat sit præg, i R mere uensartet, smaa kr af Lt Mf og IM, privat mh, 2 sdsk, Dsk Smf, kirkeblad, forskellige kredse for sømandsmiss osv. Pastor Jæger mindes som en dygtig prædikant, retlinet, virksom. Han var gr og fortsatte godt i forgængerens spor. Meget musikalsk, interesseret havemand. Pastor *Karl Magnus Laursen* (siden 1962) har fortsat paa forgængernes linie, men deltager mere i IMs og Lt Mfs arbejde. Pgd er blevet restaureret, og straataget er afløst af eternit. Han skriver 1967: Kkg 8 og 9 pct, almindelige, folkekirkelige forhold, velvilje, en del trofaste kirkesøgende, i M fra ældre tid gr præg, mere uensartet i R. Menighedsmøder, 2 sdsk, ungdomsm, i M og R i hjemmene, bibeltimer, sømandskredse, privat mh i R, smaa IM-kredse, Lt Mf, 2 DdU, kirkeblad. Jævne forhold, udpræget dansk befolkning. 1971: Modsætningen mellem IM og Lt Mf svækkes fortsat, efterhaanden som de mere stridbare uddør, men samtidigt er den kirk interesse aftagende.

Om ledende lægfolk er fortalt ovf. Kbmd *O. H. Schmidt,* R er fmd for mh, i menighedsraadet er gdjr *K. Fedder Aabling,* Ottersbøl, og gdjr *Graves Hansen,* R, næstfmd.

**Skolen**

De større børn gaar til Døstrup eller Ballum centralskoler. Pastor *Helms* skriver, at sognene har haft dygtige lærere, og nævner: *Jens Grønbjerg,* Mj, *Holger Thøgersen,* Mj, fru *Christina Johansen,* senere gift Pedersen, mangeaarig organist, hun lever stærkt med i sognets liv. I Randerup nævnes lærer *Alfred Nielsen.* Den gl skole, der laa ved siden af kirken, og gymnastiksalen (der brændte 1947) er solgt, og ny skole med lærerbolig er opført centralt i sognet 1958. Her er ogsaa en sal, der bliver stærkt benyttet til møder og selskaber.

**Verdenskrigen 1914—18** var en haard tid. 8 fra Mj og 2 fra R faldt. Mange kom hjem, mærkede af krigen. Russiske krigsfanger arbejdede paa gaardene, og tyske straffefanger blev haardt behandlet, de byggede fæstningsværker og en stor kanonstilling i Mj. Den strenge rationering blev stadigt overtraadt og gav mange samvittighedskvaler. I overgangstiden var der stadig knaphed og smuglerier, og overgangen fra mark til kroner havde virkning længe.

**Besættelsestiden 1940—45** var præget af tyskernes fæstningsanlæg i Vestslesvig. To unge gendarmer blev slæbt i koncentrationslejr, men kom tilbage. Der var megen budtjeneste mellem de danske, ogsaa kirkelig, med illegale blade osv. Der var en skjult modstandsbevægelse. Mod slutningen var tyske flygtninge indkvarteret i M fh og R mh.

1927 oplyses: Kkg 20 og 15 pct, i mange henseender en taknemmelig arbejdsmark, hørelyst, offervilje, især blandt en mindre, men trofast kreds u p, ikke meget bevidst trosliv, i R en del splittelse, mh, IM og Lt Mf, DdU (75). Udpræget dansk. 1939: Kkg 9 og 10 pct, velvilje, det aandelige liv tildels præget af en tidligere dsk frimgh, ellers u p i Mj, mere uensartet i R, med kredse af IM og Lt Mf, 2 kommunale gymnastiksale bruges til møder, en trofast kirkesøgende kr i Mj og R, kvindekr for Santalmiss, velbesøgt ungdomsm, kirk ungdoms- og foredragsf, kirkeblad. 1951: Kkg 9 og 12 pct lille trofast, kirkesøgende kreds u p, i begge sogne, i Mj lidt grundtv præg, i R mere uensartet, den tidligere frimgh har sat sit præg, smaa kredse af IM og Lt Mf i R, 2 sdsk, ungdomsm (sp), DdU, Dansk samfund. 1963 og 1967 se ovf.

**Mjolden kirke** (Sct Mauritius) ligger ret ensomt ved siden af præstegaarden i den grønne lund, hvor træerne lider for vestenvinden. Pgd og kirke klæder hinanden smukt, ligger paa en forhøjning og er begge typiske for egnen. Kirken har romansk apsis, kor og skib, fra ca 1200, opført af kvadre og munkesten paa skraasokkel. Blytag. I nogle kvadre paa sydsiden er indhugget en hulstav, maaske angivelse af vandstanden ved stormfloden 1634. Et enkelt oprind vindue ses i koret, den tilmurede dør mod syd har rundbuet stik med prydskifte, norddøren ogsaa tilmuret. Rund korbue med profilerede kragsten. Kor og apsis hvælvet, skibet har fladt loft. Taarnet havde spir til 1692, nu sadeltag, taarnrummet hvælvet nu, vaabenhus. Trappehus mod NØ med spindeltrappe. Vaabenhus mod nord. Inventaret er rest 1957 af P. Kr. Andersen og de gl farver draget frem. Alterbordet, med helgengrav, har fyrretræspanel fra ca 1600 med smaafigurer i arkadefelter. Ret pompøs altertavle fra 1616 med 4

søjler og delvis overmalede malerier af korsfæstelsen, Jesu daab og Golgata. Fra tidligere sidealtre to unggotiske figurer fra ca 1275: Maria med barnet og Sct Mauritius. Kalk med fod fra ca 1600 og bæger fra 1663. To sæt stager fra 1649 og 1786. Romansk font af arkadetype, har paa foden hjørnehoveder og pudsige smaafigurer. Sydtysk daabsfad fra ca 1575 med bebudelsen, skænket til kirken 1845. Fontehimmel fra 1626 af baldakintype. Ret godt korbuekrucifix fra ca 1375. Prædikestol fra 1609 af Tøndertypen med relieffer fra Jesu historie. Stoleværk fra 1937 med enkelte ældre dele. Degnestolen er fjernet til Flensborg musæum. Dørfløj til vaabenhuset fra ca 1600. Dommedagsmaleri fra 1735, portræt af pastor Hass. Klokke fra 1621. Flere gravsten. Kirken rest 1957, 160 sd. Orgel fra 1876. Mindetavle for sognets 8 faldne 1914—18.

Nyt orgel byggedes 1970. Ved samme lejlighed afstivedes korets hvælvinger, hvis understøttelse i sin tid (hvornaar kan desværre ikke oplyses) var blevet svækket ved gennembrud af den krydsformede hvælvings ene støttepille, hvilket var sket for at skabe en opgang til prædikestolen, der ved samme lejlighed maa være flyttet. Det kan ses paa udsmykningen, at den tidligere har været fritstaaende. Nu opbyggedes støttepillen paany, og ny opgang til prædikestolen fremskaffedes udenom.

Danm kirker, XXI, Tønder a, 1957, s 1443—58, Mack D 306, 310.

**Randerup kirke** (Sct Laurentius) ligger ensomt og forblæst ved siden af skolen. Kirken er hvidkalket, skib og kor er romanske, kor og triumfmur af tuf, skibet af kvadre og taggavle af raa kamp. Skibet opført i 2 tempi. Begge med hulkantsokkel. Spor af oprind vinduer anes. Syddøren er i brug med rundbuet kilestik om tympanon, hvorpaa et latinsk kors. Norddøren er tilmuret. Bjælkeloft med oprind bjælker. Gotiske tilbygninger er vaabenhuset mod syd og taarnet med sadeltag. Taarnrummet har meget høj rundbue mod skibet og er hvælvet. Murene skalmuret 1964. Vaabenhuset har i gavltrekanten tre smaa spidsbuede blændinger. Kor og skib har blytag, vaabenhuset tegl, taarnet eternit. Kirken og inventaret rest 1940 (arkitekt Arne Finsen). Alterpanel af udskaarne dele af et indgangspanel fra ca 1575. Ganske smuk altertavle fra 1651 med 4 søjler evangelistfigurer, i stor- og topfelt malerier af nadveren og korsfæstelsen. En sengotisk altertavle fjernet til Kiel musæum. Kalk fra 1763, stager fra ca 1625, samt et par træstager. Romansk granitfont af arkadetypen med to menneskehoveder. Højgotisk korbuekrucifix fra ca 1325 (som i Gram). Prædikestol fra 1611 af Tøndertype, med relieffer af Jesu historie, og samtidig himmel. Stoleværk fra 1940 med bevarede renæssancepaneler ved indgangen. Pengebøsse fra ca 1800. Lysekrone fra 1786. Klokke fra 1889. Epitafium for pastor Broder Brodersen, mindetavle fra 1894 over H. A. Brorson, mindesten over Brorson paa kirkegaarden. Ved genforeningen var kirken meget forfalden, en lille bevilling paa 10.000 kr fik sat den i sømmelig stand, men først 1940 blev den rigtigt restaureret. Ved indsamling lykkedes det at skaffe et orgel (Brorson-orgelet), indviet pinsedag 1946. 80 sd.

Og saa forlader vi den beskedne, minderige kirke og mindes det vers, som en gl præst, der besøgte kirken, skrev:

Hvor H. A. Brorson sang
paa Sønderjyllands vang,
der ligger klart i solen
jo Randerup og Mjolden...

Danm kirker XXI, Tønder a, 1957, 1459—70, Mack D 306.

Folketal: 1860: 442 og 259; 1921: 348 og 203; 1965: 326 og 191.

Altergæster: 1922: 263 og 204; 1934: 124 og 94; 1942: 118 og 61; 1954: 140 og 80; 1962: 118 og 120.

Menighedsraad: 1922: 4 gr, 1 IM, 7 u p, 1934: 1 gr, 2 IM, resten u p, 1945: 4 gr, 2 IM, 6 u p valg i M, 1953: 4 gr, 2 Lt Mf, 6 u p, 1965: 9 n gr,3Lt Mf.

### Sognepræst

1922: 3 kl, 1958: 12 kl, pgd opf 1830.

24. 30. okt 1921–30. sept 58 (rkp Sct Nicolai k, Vejle 4. juni 20): **Hans Jacob Helms,** * 9. sept 89 Møborg. Faderen: Provst, Borris-F, † 24 (af Skellerup-E). Stud Ribe 08, c 14-2 (1), hjpr Sct Nicolai k, Vejle 23. sept 16, r af Dbg 51, afsk 30. sept 58. ~[1] 12. sept 17 Christine Petersen, * 27. marts 90 Bredstrup, † 17. marts 29. Faderen: Sp Bredstrup, † 24, se der. ~[2] 10. okt 45 Bodil Hansen, * 21. aug 12 Kærby, Agedrup. Forældre: Gdjr Hans Peter H og Karen Hansine Hansen. – Farbroder: Viskinde-A, stamt 42, 1. hustrus broder: Nørup.

Kredsfmd Præsteforeningen 30—58, fmd Kr foren f børneforsorg i Tønder amt 34—58, fmd Det vestslesvigske præstekonvent 41—58, red Vestslesvigsk kirkeblad 51—58, kredsfmd Santalmiss t 58.

25. 21. jan 1959–26. marts 62 (sp Flade-G 1. febr 47): **Aage Jæger,** fl t Mariager, se der.

26. 16. juli 1962 (sp Nyord 18. juli 49): **Karl Magnus Laursen,** * 4. marts 13 Bryrup. Forældre: Boelsmd Albert L og Stine Knudsen. Stud Aarhus 39, c 45-2 (1-77). Lærer Søbysøgaard ungdomsfængsel 45. ~ 8. nov 45 Mary Larsen, * 10. okt 17 Grædstrup. Forældre: Gdjr Niels Jensen L og Kristine Nielsen.

---

Litt: foruden ovenn: Sdj aarb 1910, 158 f (præsteindberetn), Højskolebl 1904, sp 1065 f (om A. Tyssen Hansen), John Hansen: H. A. Brorson, 1895, L. J. Koch: H. A. Brorson, 1924, Aage Dahl. Et fattigt præstehjem, Præstehist saml, 1930, 197 f. H. J. Helms: Fra to vestslesv præstegaarde, smst 1929, 110 f, samme: Fra Brorsons gl pgd, Ribe st aarbog 1936, 26 f, samme: Kirkelivet i R og Brorson-minder, Slesv kvinders julebog, 1941. J. Brodersen: Fra gl dage, 1912, Carsten Petersen: Slesv præster, 1938, K og s 1953, 56 f. Vider og vedt III, 41 f, jvf Sdj aarb, 238 f, Hejselbj P, s 116 f.

---

# *Højer herred*

## HØJER

*Højer flække og landsogn* var to selvstændige kommuner, men eet pastorat. Flækken havde byraad og borgmester, landsognet sogneraad. Men menighedsraadet er valgt i fællesskab af begge kommuner, og den kirkelige administration er en enhed, fælles om kirken og præsten.

*Højer flække,* 1450 indb, 964 ha er en blanding af en lille købstad og en stor landsby med gader og veje, butikker osv og brede marskgaarde, vestslesvigsk og moderne bebyggelse. Sygehuset er nedlagt, stor tæppefabrik, ungdomsskole fra 51. Højerhus fh, Centralskole, Digeskolen fra 64, tysk privatskole fra 51, gymnastiksalen bruges som tysk fh, Højer søskendehjem, fra 39, 16 pl især for søskende

(børnehjem), Dsk børnehave fra 52, egen bygn, tysk børnehave fra 62, egen bygn, bibliotek paa Digeskolen (3700 bd), alderdomshjemmet »Digegaarden«, fra 57, H. Fritidshjem, der 57 overtog det danske fh fra 25, salen benyttes stadigt som dsk fh, Stadion, sportspl, biograf, flere hoteller.

Mindesten sydligt i byen m tysk indskrift om kong Fr. VIs besøg her 1825 efter den store stormflod. Flere smukke gamle huse og gamle bypartier. *Tæppefabrikken* ved *AR* og *Johs. Kjærby)*, var 1878–1919 et lille uldspinderi og væveri, 1919 overtog *AR Kjærby* virksomheden, der kom i stærk vækst, har nu ca 200 funktionærer og arbejdere, fremstiller gulvtæpper, især Wiltontæpper. (Jubilæumsskr v Claus Eskildsen, 1928). Desuden flere mindre industrier: Bonevoksfabrik, møbelfabrik, mm. Blaamuslingefangst drives siden 1960 fra Højer sluse ved Limfjords-østerskompagniet.

Byen Højer var fra gl tid selvstændigt birk.

Højer er byen nær havet, marskens, digernes og storkenes by. Den hørte i middelalderen under kronen, var kun en landsby, men steg i betydning, da Tønder ved inddigningen ophørte at være søstad. 1613 var der 19 bondegaarde og 69 kaadnersteder, kaadnerne var daglejere og mindre landbrugere. Der var en del handel, til Holland udførtes kvæg (3400 stude 1638) og korn, 1736 fik byen markedsret. Fra 1743 kaldtes byen flække. 1757 var der svære brande, og stor skade led byen, da hollænderne omkr 1770 lukkede for import af stude. 1799 anlagdes Højer kanal gn vadehavet, og skønt byen døjede meget under krigen 1807–1814, var der ret betydelig skibsfart. En ladeplads oprettedes i 1840'erne ved Vidaaen. Kanalen sandede til, og østershandelen ophørte. Ved siden af landbrug og handel, var der en del knipling og kniplingshandel. 1892 anlagdes Højer sluse, hvorved byen fik jernbaneforbindelse til Tønder, nedlagt 1935 og erstattet af rutebilen. Højers udseende har forandret sig de senere aar, nye kvarterer er opført, den toppede brolægning er afløst af asfalt og den store tæppefabrik har gjort byen til en industriby.

Da kong Fr. VI 1825 besøgte byen, var stemningen paa det tidspunkt endnu stærkt kongetro i Højer, skønt det hørte under den gottorpske hertug og var under kraftig tysk paavirkning. Men i 1840'erne vandt de slesvig-holstenske synspunkter stærkt indpas og blev fra nu af fremherskende. Efter 1864 fik tyskheden gode vækstbetingelser. 1920 havde tyskerne stort flertal. Først 1946 fik danskerne flertal i byraadet og kunne besætte borgmesterposten, først med dir *A. V. Mathiasen,* senere *J. K. Jensen,* fra 1966 overbetjent *Gregers Jørgensen.* Der er 7 danske og 4 tyske i byraadet.

Talesproget har altid været dansk, men det har ikke svaret til beboernes sindelag. Ligesom Tønder sluttede Højer sig 1848 til den provisoriske regering, og 1867 afgaves 186 tyske st, men kun 71 danske.

Folkeafstemningen 1920: 581 tyske st, (164 tilrejs) mod 219 danske st (42 tilrejs). Folketingsvalget 1926: 279 tyske, 109 dsk, 115 soc, 1946 afgaves ved byraadsvalget 334 dsk stemmer og 252 tyske, og siden har de danske haft flertal i byraad og menighedsraad, 1964: 553 dsk, 258 tyske.

*Højer landsogn,* 2911 ha, omfatter det store flade marskland ml Højer flække, Møgeltønder og langs grænsen (Aventoft sogn) fra grænsepæl 237 til 279, vestgrænsen langs vadehavet. Grænsen gaar fra Rudbøl sø til Rosenkrans, hvor den c 100 m. følger vejens midtlinje, saaledes at den del af Rosenkrans, der ligger vest for vejen hører til Danmark, medens resten af byen hører til Tyskland. Derefter følger grænsen digerne langs sydkanten af Rudbøl kog og Gl Frederikskog til Siltoft, hvor den skærer havdiget og løber ud over forlandet til grænsepæl 279, hvorfra der udgaar en nyanlagt laaning i Vadehavet. Hele sognet bestaar af marsk; Gl Frederikskog, Rudbøl kog og Ny Frederikskog. Fra reguleringsbassinet Rudbøl sø løber Vidaaen mod NV ud til Højer sluse. Pumpestation ved Nørremølle. Vidaaen dækkes paa begge sider af diger. Diget Højer-Rudbøl er anlagt c 1555, fra Højer til Hjørnekro et havdige fra 1861, øverst paa diget gaar landevejen med vid udsigt. Digevejens vejbane er bygget af kantstillede, haardtbrændte klinker, og ved siden gaar en klæg- og sandvej til kvægdrift. Kørebanen er nu udvidet og moderne beklædt, men ved indkørslen til gaardene og i Rudbøl ses rester af den gamle klinkevejbane. Et gl system ses ved værftsbebyggelsen og dige-bebyggelsen. Ny ejendomme ses stedvis paa marskfladen. 1799 gravedes en kanal gn vaderne til den dav ladeplads syd for Højer. Efter digebygningen 1861 indrettedes en anlægsplads paa Vidaaens nordside inden for diget og en anden uden for slusen. Sejlløbet er flere gange udvidet. Ved inddigning er skabt gode enge og ny landvinding.

Byen Rudbøl med skole fra 1923, bibl, fh vandrerhjem, kro, toldst, grænsen gaar midt gn byen. Bebyggelser: Nørremølle, Ved gaden, Gl og Ny Frederikskog, Slusekroen, Hjørnekroen. Rudbølgaard domæne, i flere slægtled ejet af slægten Carstensen, nu under Statens jordlovsudvalg, Den Dethlefsenske gaard i Ved gaden, 76 ha, har siden c 1800 tilhørt slægten Dethlefsen. Efter inddigningen 1861 delte lodsejerne i Gl Frederikskog de nyvundne arealer mellem sig. Lige syd for slusen oprettedes gaarden *Hohenwarte,* der ejedes af den kendte, dansksindede, velhavende slægt *Angel,* og en statelig hovedbygning opførtes som kopi af Kiels universitet. Fra 1908 ejet af prøjsisk landdagsmand, brygger, dr *Schifferer,* Kiel, hvis søn overtog den (148 ha) 1923. 1949 købt af statens Planteavlsudvalg, nu ombygget til ukendelighed, bruges som forsøgsstation. Af større gaarde nævnes: Husumtoftmark, Poppenbøl med anseligt stuehus.

Pastor *Rühmann* skriver: »Højer sogn hører til de mest ejendommelige og særprægede. Ved Højer begynder digerne, skrev den gamle ditmarske præst Neocorus. Kampen mod havet og sejladsen paa havet har sat sit præg paa landskabet og befolkningen. Mellem diget og havet ligger en bred stribe forland, land, som havet ved tilslikning under ebbe og flod giver tilbage, og som efterhaanden bliver egnet til dyrkning.« (Hejselbj. P. 109f).

Ingen oldtidshøje. Rudbøl, Poppenbøl og Ved gaden dannede tidligere kirkesognet **Anflod** med kirke lidt nord for Rudbøl. Sognet gik tilgrunde ved den »store menneskedrukning« 16. jan 1362 (eller 1. nov 1436), da kirken stod alene tilbage i den frygtelige oversvømmelse. Hertug Frederik ledede personligt den store digebygning 1553–55. 1861 slutte-

des endeligt diget om havbugten. Rosenkrans forblev under Aventoft til 1920, da det lagdes under Højer. Flere store legatjorder.

Afstemninger: 1920: (folkeafst): 74 dsk, 119 ty (7 tilrejs fra Danm, 22 fra Tyskld), 1926: 44 dsk, 88 ty, 43 soc, 1943: 40 dsk, 105 ty, 45 soc, 1964: 138 dsk, 83 ty. Under tysk administration bestod sognet af 3 kommuner, Rudbøl, Rudbøl kog, Frederikskog.

Landskabet er storladent, med fri udsigt over eng og hav og med vide horisonter. Det præger marskboens sind, giver ligevægt, storsyn, ro. For en fremmed kan egnen synes noget barsk og befolkningen noget indesluttet. Det er en egn, som har været præget af kamp. 1) Kamp mod havet, saa man maatte bygge diger og vinde nyt land. 2) National kamp. Her mødes baade dansk, tysk og frisisk kultur og sprog. Et udpræget grænsesogn. Da Sdj vaagnede i 1840'erne, blev befolkningen delt nationalt, selvom sproget vedblev at være dansk i dagliglivet. Især den besiddende del af befolkningen gik til tysk side, medens smaakaarsfolkene vedblev at være danske. Denne skillelinie mærkes endnu. Efter 1864 voksede tyskheden stærkt, 1912 blev der kun afgivet 4 danske stemmer mod 200 tyske, saa mange mente, at danskheden i Højer var uddød. Senere valg viste noget andet, og nu er der dansk flertal. Hverdagssproget er dansk, men ved højtidelige lejligheder bruger de tysksindede det tyske sprog. – Gamle skikke er bevaret, mindesmærker med dansk og tysk sprog fortæller om en grænsebefolkning, der har kæmpet i fred og i krig. I 1864 stred den gamle apoteker **Nagel** en tapper kamp for Danmark, sønnen, den berømte læge, prof **Wilh. Nagel**, Berlin, fortsatte i samme spor. Og nu hviler de paa Højer kirkegaard.

Siden slusen blev aabnet 1862 har fader og søn af slægten **Pørksen** i 4 generationer afløst hinanden som slusemestre, fra 1965: **Thomas Pørksen.**

### Af den ældre præstehistorie

To aar efter pastor *C. Rolf's* død (1924) udsendtes hans bog: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer, med en del oplysn om Højers præstehistorie.

Den første luth sp skal have været hr *Søren* (eller *Sven*) *Jensen* († 1554) (Rolfs., s 83). Derefter: *Hans Christensen* († antagelig 1608, 90 aar gammel, med de to efterfølgende som hjælpere), *Sven Hansen,* (1588–92), *Peter Brodersen* (1593–1637), hvis fader var sp i Klægsbøl. Han giftede sig med fmd's enke, havde studeret i Rostock og Leipzig (Rolfs, 86 f, 374, note 3). Han kom slemt i knibe for sin søns skyld. Sønnen havde i foraaret 1628 ladet nogle stude indskibe til Holland, men 10. maj mødte en korporal med 2 soldater, som tog præsten med til Tønder og satte ham i arrest. Der blev ingen gudstjeneste i Højer den flg søndag. Han slap ikke ud, før han havde betalt 80 rdl samt 23 mk, som han maatte udlægge til kost, øl, osv. De kejserlige tropper gik haardt frem (CP. 335). *Peder Hansen* (1638-50) havde studeret i Rostock og Königsberg, var gift med et barnebarn af Sven Hansen. *Paul Petræus* (1650–98) var købmandssøn fra Sønderborg, havde studeret i Greifswald, Königsberg og Rostock, hans søn blev sp i Svenstrup. *Caspar Petræus* (1698–1742) med tilnavnet *Finke,* var købmandssøn fra Tønder og havde studeret i Königsberg, Leipzig og Kbhvn, hvor han blev cand theol. Han giftede sig med en dt af fmd, og af hans sønner blev een sp i Hjerpsted, en anden søn efterfulgte ham her: *Peter Petræus* (1742-63), han havde studeret i Wittenberg og Kbhvn. (Rolfs 97 f). I nabosognet mod syd, Aventoft, var der noget pietistisk røre, og hertil sluttede sig nogle vakte i Rudbøl og Poppenbøl (J. Br. 432). Pastor *Hans Schou* (1763-1800) var søn af østersforpagter Johan S her i Højer, studerede i Halle og blev c th i Kbhvn, giftede sig med en dt af fmd, og da hun døde giftede han sig med en dt af pastor Nic. Fabricius, Emsbøl, (Rolfs, s 100). Ogsaa i disse aar var der lidt pietisme, men denne gang i forbindelse med Visby. 6 personer fra Højer sluttede sig dertil (J Br. 423). – Pastor *Chr. Petersen* (1800-1818) var landmandssøn fra Tinglev, cand fra Gottorp, havde været diakon i Tønder, udg en andagtsbog paa dansk, en søn blev sp i Ullerup (Carstens: Die Stadt Tondern, s 141, Rolfs, s 102). *Georg Lorenz Nissen* (1819-1830) var toldforvaltersøn fra Tønder, cand fra Gottorp, havde været sp i Skast, *Jürgen Frederik Sønnichsen* (1831-1844) var landmandssøn fra Arrild, cand Gottorp studerede i Halle, var sp i Ensted 1824–31. Kkg meget ringe i hans tid (C.P.) *Johan Ludvig Momsen* (1845–71) provstesøn fra Sønderborg, c Gottorp, diakon Læk 31. blev siddende i embedet baade 1850 og 1864. – *Lorentz Schmidt* (1871–1892) var født i Læk, flyttede til Sørup i Angel. Dr theol *Claus Chr. Rolfs* (1893–1924, se ndf).

### Tiden efter 1920

Pastor *Martin Hansen,* da i Visby (se Ulkebøl) skriver:

Højer er hverken købstad eller landsby, men en flække, dog helt anderledes end sine nordslesvigske søskende. Beskyttet af sine havdiger, ligger den ude i marsken i Danmarks sydvestlige hjørne, omgivet af flade enge og ligner en stor, velhavende, frisisk landsby, karakteristisk ved sine meget smukke røde bønder- og købmandsgaarde og sine mange storkereder. Præstegaarden alene havde fem.

Sp i Højer ved genforeningen var *C. C. Rolfs.* Han var dr teol, en jævn og venlig mand, som var afholdt af alle baade danske og tyske; men han nærmede sig aldersgrænsen, og det er muligt, at det ikke har været helt let for ham at indstille sig over for alt det nye. Personlig var han meget forhandlingsvenlig og imødekommende. Nogen tilknytning til Danmark havde han haft gennem sin hustru, der var dansk præstedatter, f Sparrevohn. Hendes fader havde i aarene 1835-50 været præst i Randerup og blev saa forflyttet til Sneum-Tjæreborg. Ved afstemningen om nyvalg i Højer d. 6. jan 1921 blev der afgivet 92 ja for præsteskifte, men 487 nej. Pastor Rolfs kunne altsaa roligt fortsætte.

Hvad kirkesproget angaar, var det i tysk tid overalt paa landet *dansk,* men adskillige steder blev der i aarenes løb indført nogle tyske gudstjenester. Det var naturligt, at de blev holdt af sognepræsterne, som jo var tyskuddannede, men ofte født i landsdelen. Nu ville de danske myndigheder gerne fortsætte paa samme maade, hvor der fra menighedens side blev fremsat ønske om det. Det faldt naturligt i de sogne, hvor de tyskuddannede præster blev siddende. Noget anderledes stillede det sig, hvor der kom nye præster nordfra. En stor del af disse ønskede – af forskellige grunde – ikke at overtage de tyske gudstjenester, som saa besørgedes paa anden maade, som regel af en tyskuddannet nabopræst.

I Højer var forholdet helt modsat. Her var kirkesproget *tysk,* dog med én dansk gudstjeneste om maaneden samt paa andenhelligda-

gene og paa Skærtorsdag. De danske gudstjenester betjentes af sognepræsten. Her kom der efter genforeningen en særlig – midlertidig – ordning. Hovedgrunden var nok den, at der var temmelig mange tilflyttere nordfra. Det var jo en slags tjenestemandsby med postmester, stationsforstander med deres folk og desuden en skare toldembedsmænd og grænsegendarmer. De havde svært ved at forstaa pastor *Rolfs* formodentlig noget ubehjælpsomme dansk, og desuden mente de, at de dannede et saa stort element i byen, at der burde tages hensyn til, at de var kommet nordfra og vant til dansk gudstjeneste ved en dansk præst, medens de dansksprogede gudstjenester, som fandt sted ved sognepræsten virkede noget fremmed for dem. Bag om dem stillede saa de fleste danske beboere op. Efter en del forhandlinger indførtes saa den ordning, at seminarieforstander, pastor *E. Albeck,* Tønder, holdt een dansk højmesse om maaneden og sognepræst *N. A. Jensen* een dansk eftermiddagstjeneste maanedlig. Da pastor *Rolfs* ogsaa fortsatte med de sædvanlige danske gudstjenester, maa man jo sige, at de to sprog var omtrent ligestillede.

Ordningen virkede aabenbart tilfredsstillende. Efter nogen tids forløb ønskede pastor *Jensen* imidlertid ikke at fortsætte, provst *Christensen* bad da mig, som dengang var præst i Visby træde i hans sted, hvad jeg efter nogen overvejelse ogsaa gjorde.

Det var en broget kreds, som samledes om disse gudstjenester. De nordfra kom fra alle egne af landet, men saa var der jo ogsaa sønderjyderne. Jeg opdagede hurtigt, at her faldt sproggrænsen ikke sammen med den nationale grænse og heller ikke med den kirkelige. En dag mødte jeg paa Højer gade en snaksom gammel mand. I samtalens løb sagde han: »Æ ska' seje Dem, hr pastor, a er no dansk, men a religion er æ tysk.« Han bad sit fadervor paa tysk. Jeg skulle altsaa ikke vente ham til mine gudstjenester.

Om vinteren holdt jeg nogle bibellæsninger i Rudbøl skole. Salmesang, læsning og tale foregik jo paa dansk, men jeg lagde mærke til, at der kom nogen usikkerhed over forsamlingen, naar jeg bekendtgjorde salmenumrene. Saa fandt jeg paa at nævne dem paa tysk. Det hjalp. Det forstod de. Tælle kunne de kun paa tysk.

I de halvandet aar, jeg gjorde tjeneste, var der saa godt som ingen kirkelige handlinger. Jeg husker i grunden kun et bryllup. Husbesøg gjorde jeg, hvor det faldt naturligt. Der var noget foreløbigt og pioneragtigt over arbejdet.

I 1924 tog pastor *Rolfs* sin afsked. Pastor *Albeck* og jeg fortsatte til maj 25. Det var myndighedernes mening, at den nye præst skulle være »helsognspræst« og alene bestride baade de tyske og danske gudstjenester. Menighedsraadet indstillede sognepræst *Jürgen Braren,* Aastrup ved Haderslev til embedet. Han var kendt og respekteret i sine gamle menigheder som en dygtig og retlinet præst. Han var tysk friser. Hans noget ældre hustru var dansk præstedatter, født Mynster. Hendes fader var den sidste danske præst i Ladelund i Sydslesvig. Han og hans familie maatte bogstavelig flygte nordpaa i 1864 paa en temmelig dramatisk maade. Det var pastor Brarens plejedatter, som kong Christian d. 10 tog op paa sin hvide hest, da han ved genforeningen i 1920 red over den gamle grænse.

Det var jo de tysksindede i menighedsraadet, som havde indstillet pastor *Braren,* der ogsaa selv var tysksindet. Nu ønskede myndighederne først at se, hvordan de danske ville finde sig til rette med ham, inden man helt ophævede den gældende ordning. De henstillede derfor til *Albeck* og mig at fortsætte med de danske gudstjenester foreløbig et aar, saa man kunne se, om de danske kunne finde vej til pastor *Brarens* dansksprogede gudstjenester. Dertil svarede jeg, at jeg var villig til at fortsætte som hidtil, men hvis det var meningen, at det kun skulle være midlertidigt, saa ønskede jeg at holde op nu. Det forekom mig besynderligt at skulle »prædike en menighed over til en anden.« Desuden mente jeg, at pastor *Braren* skulle have mulighed for lige fra begyndelsen at komme i forbindelse med alle i sognet. Det standpunkt respekterede baade *Albeck* og myndighederne, og i april indsattes pastor Braren som sognepræst i Højer med forpligtelse til at holde alle gudstjenesterne, tyske som danske. Dette forhold bestod indtil 1935. (Martin Hansen).

– Skønt Højer beholdt sin tyske præst rejste »Schleswigscher Wählerverein« i febr 21 krav om ansættelse af særlige tyske præster i Højer, (Løgumkloster, Ubjerg, Tinglev og Tavsted), og ftm pastor *Johs. Schmidt* fremførte en hel plan sm m. *Jes Jessen* om ansættelse af tyske gudstjenester, der kaldte kravene frem. Da det ikke lod sig gennemføre, dannede »Nordschleswigsche Gemeinde der schlesw.-holst Lan deskirche« de tyske frimenigheder, hvad baade biskop *Ammundsen,* provst *Erik Christensen* o fl beklagede, ja ogsaa fra folkekirkelig tysk side, (f eks pastor Braren) beklagedes dette forsøg fra tysk side paa at isolere sig.

*Fra Højer skrives i øvrigt*

Da dr *Rolfs* tog afsked 1924, stod man i Højer over for et præsteskifte, der rørte ved et ømt punkt. Det drejede sig om at skaffe en tilfredsstillende kirkelig betjening baade for det tyske flertal og det danske mindretal. Fra tysk side var der først ønske om at faa embedet besat med en præst sydfra (med en svigersøn af provst *Steffen,* Tønder, pastor *Roager,* som var sønderjyde, men havde søgt embede sydpaa), men det lod sig ikke gennemføre. Saa kom pastor *Jürgen Braren,* Aastrup, paa tale. Han havde et godt navn baade i danske og tyske kredse, havde som præst i Bylderup virket til velsignelse og vundet venner blandt danske og tyske. Man kunne tænke sig, at han havde gode betingelser for at kunne betjene begge kredse i Højer. (jvf hans artikel senere i »Kirke og folk« 30, s 193 f). Han indgav ansøgning, og sm m ham søgte c th *Jens Fr. Holdt,* der var sønderjyde, havde deltaget i verdenskrigen og taget teol embedseksamen i Kbhvn. *Braren* fik flest stemmer og blev udnævnt.

Pastor *J. C. A. Braren* (1926-43) gjorde straks det fejlgreb at møde i tysk præstedragt ved den danske gudstjeneste paa sin indsættelsesdag, skønt han i Aastrup havde brugt dansk præstekjole. Han mente ikke at kunne bruge

dansk præstekjole i Højer af hensyn til tyskerne, med mindre han fik paalæg derom. Baade biskop *Olesen* og provst *Erik Christensen* var tilstede ved indsættelsen. De mente ikke, at dansk kirkelovgivning gav grundlag for et saadant paalæg, men raadede indtrængende Braren til at bruge dansk præstekjole. Braren blev imidlertid ved sit, og det fremkaldte fra begyndelsen en vis modvilje imod ham i de danske kredse, og denne uvilje voksede med aarene. *Braren* gik ellers med megen alvor i gang med baade at være præst for danske og tyske. Efter hans ønske bortfaldt (foreløbig for et aar) de danske gudstjenester ved semforst *E. Albeck* og pastor *Martin Hansen,* og *Braren* holdt skiftevis dansk og tysk gudstjeneste. Han bestræbte sig for at give danske menighedsmøder, ofte med tilkaldte danske talere mm. Men der var stadigt en del, der ikke kunne glemme den tyske præstekjole, og som savnede, at faa *en særlig dansk præst.* Fra de sogne, hvor der var blevet siddende tyske præster, kom samtidigt krav om dansk præstelig betjening. Men det maa ikke glemmes, at de tyske præster, som blev, var fuldtud loyale og gjorde sig umage for at øve deres præstegerning saa samvittighedsfuldt som muligt ogsaa over for de danske. De var derved med til at formidle overgangen. Men det havde selvfølgeligt sine begrænsninger og vanskeligheder. Deres tyske uddannelse havde sat sit præg paa dem, og de var væsentligt kendt med tysk kirkeliv. De gjorde sig al umage for at faa forbindelse med dansk kirkeliv. Efterhaanden samlede der sig et stærkt krav om at faa ansat en dansk præst i Højer. 1934 var pastor *C. F. Bruhn* blevet særligt ansat af folkekirken som præst for de tyske mindretal, og 30. maj 35 indsendte det store flertal af danske i Højer ansøgning om at faa ansat *en dansk præst i Højer,* og han skulle tillige betjene nabosogne med tyskuddannet sp. Ansøgningen fik tilslutning fra kredse i Hostrup, Burkal og Daler. Det var en fordel, at der stod virkelige menighedskredse bag andragendet, men de tyske sognepræster følte det som indgreb i deres stilling som »sp for hele sognet«, og selv om der var risiko for at optrække ny skarpe skillelinjer i sognene, endte det efter lange og alsidige forhandlinger med, at der 4. sept 35 blev oprettet *et embede som rkp for Højer* med forpligtelse til at betjene andre grænsesogne. Der indkom 7 ansøgninger, og 1. novbr 35 blev pastor *N. P. Nielsen,* Vedsted, udnævnt til rkp i Højer (Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder, 39, s 14, 33, 40, 85, 97, 101).

Pastor *N. P. Nielsen* virkede som rkp til 1943, da pastor *Braren* tog sin afsked, hvorefter *N. P. Nielsen* udnævntes til sognepræst for den danske mgh i Højer, og samtidig oprettedes et embede som tysk sp i Højer, med pastor *A. G. Schau* som sp (1943–46). *Schau* blev interneret i Faarhuslejren 1945 og blev afskediget. Da det tyske frimenighedsarbejde blev genoptaget 1949, vaagnede ønsket om en tysk frimenighed i Højer, og 1951 blev *A. G. Schau* ansat som frimenighedspræst for de tyske. Pastor *N. P. Nielsen* virkede her i 17 aar, til han tog afsked 1952, og hans gerning satte varige spor, baade kirkeligt og folkeligt.

Han fortæller selv om sin gerning i »Højer ungdomsskoles aarsskrift« 60 og i »Præst ved grænsen,« 61, hvorfra citeres flg:

»Den kirkelige nyordning efter genforeningen i 1920 havde i en del sogne langs grænsen medført, at flertallet af befolkningen havde stemt for at beholde de hidtilværende sognepræster. Man ville ikke være med til at gøre dem brødløse, sagde mange. I Højer fik pastor Rolfs saaledes 487 stemmer og kun 92 stemte for at faa en ny præst. I Burkal var stemmetallene 418 for pastor Schwarz, 136 imod. I Hostrup 280 for pastor Hansen, 143 imod. I Daler 190 for pastor Rühmann og 19 imod. Disse præster forblev derfor med fuld ret i deres embeder efter genforeningen. Men der var jo i alle sognene et mindretal, som havde ønsket en dansk uddannet og dansksindet præst allerede i 1920. Men dette mindretal blev der ikke taget hensyn til. Ville de høre en dansk præst, maatte de selv sørge for det. Mange følte denne ordning som en uretfærdighed. Det var især de mest vaagne danske i grænsesognene, der savnede et dansk menighedsliv og kirkeliv. Nogle steder, f eks i Højer, tilkaldte man danske præster fra nabolaget: Seminarieforst pastor Albeck, Tønder, pastor Hansen, Visby og N. A. Jensen, Møgeltønder. Men det følte alligevel kun at være en nødhjælp.

Nu vækker trykket sydfra befolkningen op og kalder dem frem til handling paa den kirkelige front. Det danske folkeliv og menneskeliv skal styrkes og gøres rigere paa alle omraader – ogsaa paa det kirkelige. – –

Da kravet var rejst, stod den danske grænsebefolkning fast. Og det blev folket selv og de folkevalgte repræsentanter, der gennemførte sagen, trods den modstand, der rejste sig. – – Men hvordan spørgsmaalet skulle løses, stod endnu hen i det uvisse. *Erik Appel* foreslog en valgmenighedsordning. – – Den danske menighed i Højer rejste kravet om at faa en sognepræst i lighed med de sønderjydske købstæder, hvor der baade er en dansk og en tysk sognepræst. – – Landstingsmand *H. Jefsen Christensen* virkede stærkt for at faa gennemført sagen i kirkeministeriet. Fra sin barndom i Visby kendte han forholdene i Højer og som formand for Sønderjydsk Skoleforening kendte han ogsaa grundigt de nationale forhold og brydningerne i de andre grænsesogne. – – Det var et rimeligt krav, at danske mennesker fik evangeliet forkyndt af en dansk præst. – – Senere kom der ogsaa et andragende fra en menighedskreds i Burkal og Hostrup sogne. Og selv om H. Jefsen Christensen maa siges at være den ledende drivkraft, bør det ogsaa nævnes, at den socialdemokratiske folketingsmand fra Dynt, *I. P. Nielsen,* gik varmt ind for at faa en god løsning. – – Med disse to mænd som fortalere og med *H. P. Hanssens* varme støtte lod sagen sig ikke standse, selv om den mødte modstand – baade skjult og aabenlyst.«

*I sønderjyske dagblade fandt der 1948 et betydningsfuldt ordskifte sted om de kirkelige forhold:*

Den nyordning af den kirkelige betjening af de tyske menigheder i de sønderjyske landsdele, som blev indført ved kgl resolution af 26. april 1948, hvorved de tyske sognepræsteembeder i de fire købstæder opretholdtes for in-

dehavernes embedstid, medens al tysk kirkelig betjening uden for købstæderne overlades til vedkommende kreds' eget initiativ under henvisning til vore kirkelige frihedslove, har vakt en del opmærksomhed, og navnlig har pastor *J. Braren,* fhv sp i Højer, i forskellige bladartikler udtalt sin beklagelse af nyordningen, ikke mindst over nedlæggelsen af det tyske sognepræsteembede i Højer.

Biskop, Dr *C. I. Scharling,* Ribe, sendte de sønderjyske blade en artikel, der former sig som et svar til pastor *Braren.* I denne artikel, skriver biskoppen blandt andet:

– Pastor *Braren* mener, at der i de kirkelige forhold ikke i de sidste aar har fundet nogen ændring sted, som kunne berettige den nyordning, som nu er indført.

Jeg maa heroverfor fremhæve, at der i den periode, hvor jeg har været biskop (siden 1939), er foregaaet en væsentlig udvikling af forholdene i grænselandet, som efter min mening har gjort en nyordning ikke blot rimelig men nødvendig. Dette gælder især paa to punkter.

Først: Det har vist sig umuligt for de folkekirkelige myndigheder at fremskaffe de nødvendige præster til den folkekirkelige tyske betjening i det hidtil gældende omfang. Ved min tiltræden fandtes der endnu tvesprogede sognepræster, som forrettede gudstjenester baade paa dansk og tysk, i Burkal, Hostrup og Nr. Løgum; da disse afgik p gr a alder oprettedes de to residerende kapellanier til tysk betjening i disse og omliggende sogne.

Under disse forhold maatte det efterhaanden anses for urimeligt, at de folkekirkelige myndigheder fortsat skulle have ansvaret for fremskaffelsen af de omhandlede præster, hvorfor den nye kgl anordning har overladt dette til de paagældende mgh-kredse. I Ravsted maatte de tyske folkekirkelige gudstjenester indstilles p gr a manglende tilslutning, andre steder kom der kun ganske faa.

Jeg overser ikke, at der kan være andre grunde til at ønske tysk kirkelig betjening end de rent sproglige, og at det derfor bør staa de mennesker, der ønsker det, frit for at benytte vore gamle kirker til gudstjenester og kirkelige handlinger paa det tyske sprog (hvad den nye kgl anordning jo ogsaa giver fuld adgang til), men det vil af ovennævnte grunde være rimeligt, at dette ikke sker ved offentlig foranstaltning, men paa vedkommendes eget initiativ og bekostning, hvilket jo er princippet i hele vor kirkelige frihedslovgivning.

Men valgmenigheden vælger selv sin præst og maa selv udrede udgiften til præstens løn og menighedens drift. Nu mener pastor Braren, at en tysk valgmenighed derved ville komme til at bære dobbelte udgifter: baade til den danske kirkeskat og til valgmenighedens drift. Men dette beror paa en misforstaaelse. Loven siger nemlig udtrykkelig, at medlemmer af valgmenigheden fra den almindelige kirkeskat kan fradrage det beløb, de betaler til valgmenighedens drift (bortset fra kirkens belysning).

Pastor *M. S. Barfod* (siden 1952) skriver 67: Kkg 5 pct, jævnt gode kirkelige forhold, en mindre, grundtvigsk kr, KS-møder fælles med flere sogne, ingen IM. Den kirkelige interesse ikke særligt stor. Velvilje. Væsentligt uden retningspræg. Stærke nationale modsætninger, den danske bef præges noget af arbejderstanden, den tyske af jordbrugere, 391 til den tyske frimgh (pastor A. G. Schau). DdU (200), 2 fh, nogle til nyapostolisk sekt fra Tønder. Dansk flertal i begge kommunalbestyrelser og i menighedsraadet. 37 pct tyske st ved sidste folketingsvalg. Den gamle pgd blev 1953 solgt til kommunekontor, hvorefter mghr overtog den danske præstebolig fra 1936 som pgd for sp.

**Skoleforhold**

Dansk centralskole 1964, Digeskolen, skoleinsp Folmer Drejby Christiansen, * 13. Skolens indvielse 10. aug 64 var en smuk fest (Folkeskolen, 64, s 1595). Skolen er købstadsordnet med realafd, optager børnene fra Højer og Hjerpsted, samt de højere klasser fra H landsogn, Emmerlev og Daler sogne, ca 500 elever.

Tysk privatskole oprettet 1952, gymnastiksalen bruges som forsamlingssal.

1920-46 var der dansk og tysk kommuneskole i samme bygning fra 1906, 1945–51 var der ingen tysksproget skole her. Den gl skole solgt til tæppefabrikken.

*Højer ungdomsskole* blev indviet 23. 19. 51, med frk *Carla Schibler* som forstanderinde. Undervisningsminister, dr theol *Flemming Hvidberg* talte ved indvielsen: Skolen er bygget for at øve en positiv dansk indsats, men vi vil leve i fred og forstaaelse med vore naboer. Skolen har plads til c 40 elever og har øvet en betydelig indsats. Senere var *Hans Bogh* forstander. Skolen ledes nu af forstander *Marius Høier.* (Ungdomsskolens aarsskrift, Højskolebl 1951, 490f.)

*Carla Schibler*

I grænselandets historie gn hundreder af aar har kaarene skiftet for dets indb gn alle faser. Men gn stormfulde tider saavel som i »de stille dage« i sønderjydernes daglige liv har det folkelige arbejde betydet overordentligt meget for danskhedens besvarelse.

De folkelige foreninger har hver haft deres opgave. Kan der end let peges paa fejlgreb i opgavernes løsning, saa staar det alligevel fast: uden det ukuelige haab, der tændtes ved pionerers indsats og vedligeholdtes af utallige tusinder, unge saavel som gamle, og uden den sejge vilje, udvist af førende skikkelser, og som gennemsyrede hovedparten af sønderjyders sind gennem de folkelige ungdomsforeningers jævne og trofast udholdende arbejde, saa havde det set anderledes ud i grænselandet, end det nu gør.

Gymnastikkens, idrættens og folkedansens samlende og opdragende betydning er uomtvistelig. Dygtige og uselviske ledere har uden nogen form for vederlag sat unge mennesker i gang, saa at de ikke mere gik i staa.

Saadanne ledere er guld værd. Men grænselandet slider naadeløst paa sine sønner og døtre. Hernede i grænselandet, som ogsaa i det øvrige Danmark, har der næsten overalt været til stede en slumrende vilje til samarbejde. Den skulle blot lettelig vækkes og fast ledes. Ofte kunne nye lederes tilsynekomst i et sogn eller et lidt større omraade medføre en ungdomsforenings »spring-avancement«, og smaa for-

eninger med dygtige ledere kunne ved idrætsfester, ved foraarsopvisninger i gymnastik, ved sangstævner og gode amatørskuespil samt ved folkedanseaftener virke som »salt« i flere aar for større foreninger, der manglede nye lederes friske initiativ.

En saadan gudbenaadet leder var Carla Schibler. Hun var en af grænselandets ukuelige pioneraander. Hendes valgsprog var dette: God og glad skal følges ad! Hun var uselvisk som faa og fyldt af en enfoldig tro paa livets højeste værdier. Store og smaa begivenheder i vort folks liv gennem alle dets tilskikkelser genspejledes i Carla Schiblers fortælling under udfoldelsen af hendes trofaste livsgerning i grænselandets tjeneste og her er der ikke noget med at dele Sønderjylland! Hendes opofrende virksomhed gjaldt baade Nordslesvig og Sydslesvig.

God og glad gik hun op i sin gerning. Hun var ualmindelig dygtig som vejleder i syning, i folkedans, i gymnastik, i indøvning af skuespil i dramatisering af digte og sange, altid tilskyndende de unge til selvvirksomhed.

Under udfoldelse af sit rige sinds uudtømmelige skabertrang var hun direkte aarsag til mangen en sønderjysk forenings spring-avancement. Hun satte utallige mennesker i gang, og hendes arbejde i grænselandets tjeneste tog rigtig fart, da nazismens fremtrængen klart viste, at nu var der et fjendtligt vejr undervejs for at splintre og knuse, hvad vi i Danmark og hele Norden ansaa for gammel ret og billighed.

En vaagen ungdom satte sit staalhaarde *nej* op mod det fremmede og formede paa sin naturlige maade et varmt *ja* til alt, hvad der var ægte dansk.

»Det unge Grænseværn«s hjem i Kollund fik hende som sin første leder – det var i 1936. Derefter fulgte rige arbejdsaar i sognene langs grænsen: Rudbøl, Tinglev og Jyndevad; senere fulgte hendes arbejde i Tønning ved Ejderflodens munding.

I 1951 flyttede hun ind som forstanderinde paa Højer ungdomsskole, som hun ledede i 8 aar.

Alle steder satte hun utallige mennesker i gang, og mange unge kvinder og mænd er gennem hendes personlige arbejde med skuespilindøvning og folkedans som en festlig portal blevet draget ind i et frugtbringende arbejde i vore folkelige og idrætslige ungdomsorganisationer – og langt videre ud.

For sin trofaste indsats fik Carla Schibler tildelt ridderkorset. Hun døde den 4. november 1965, men hendes minde vil leve længe i grænsefolkets hjerter. *H. Østergaard Flint*

*Verdenskrigen* 1914-18: 47 faldne fra flækken og landsognet.

1927 oplyses: Kkg 16 pct ved tyske, 6 pct ved danske gudstj, intet særligt, enkelte Irvingianere. 1939: Kkg 10 pct, sp holder de tyske, rkp de danske gudstj. KS-arbejde, DdU. 1947: Kkg 10 pct, kun ringe kirkelig interesse. Det er mest de ældre, der gaar i kirke. DdU, spejdere, dansk og tysk mgh, dansk fh, KS. 1955: Kkg 5 pct, KS fælles for flere sogne, DdU, den kirkelige interesse ikke stor. 1967: se ovf. 1970–71: Kirkegangsprocent for folkekirken (c 1600 mdl) 4 pct, for den tyske frimenighed (c 300 mdl) 5 pct.

**Højer kirke** (Sct Peder), sydøstligt i byen, bestod oprindelig af romansk skib, kor og apsis, men de to sidste dele er afløst af et senromansk kor. Langmurene har haft 4 nu delvis ødelagte arkader. Kirken er opført af kvadre, tuf og munkesten. Nyere høje retkantede vinduer. Hvælvinger i kor og skib fra ca 1275, koret fik da 2 rundbuevinduer og otteribbet hvælv. Lavt munkestensvaabenhus mod syd, gavlen formet i 1700. Materialer fra den i 1362 ødelagte Anflod kirke er anvendt her og i de to sengotiske, korte korsarmskapeller fra ca 1400, med krydshvælv. Svært taarn fra samme tid, med sadeltag og høje vejrfløje paa gavlene, taarnrummet har rundbuet arkade til skibet og fladbuede blændinger i nord og syd. Sakristi med fladt loft ved korets nordside fra 1748 af smaa teglsten. Nogle kalkmalerier er overhvidtet, mens en gotisk bemaling fra ca 1500 ses i ndr korsarm. Kirken udvidedes betydeligt, da Anflod sogn indlemmedes i Højer sogn. Kirken er blytækt. 1781 var den meget brøstfældig og blev restaureret. Kirkens inventar er meget rigt. (Biskop Kaftan sagde ved en visitats her: Det man elsker, pynter man, og det man pynter, elsker man). Inventaret præges nu af hovedrestaurationen 1954–56). Hovedprydelsen er det gotiske Petrialter, som en lang tid var fjernet fra koret og stod i taarnrummet. Det stammer fra Lybeck, ca 1425, danner en stor rektangel i to fløje og 2 etager, skilt af et vandret baand! Marias himmelkroning øverst og Peters korsfæstelse nederst (med hovedet nedad) er flankeret af figurer i fløjene til begge sider. Paa tavlens bagside velholdte, værdifulde temperabilleder om Peters historie. 1862–1906 stod paa altret et Gethsemane-maleri (hænger nu ved korbuen). Kalk sammensat af dele fra forsk tider, disk fra ca 1775, oblatæske fra 1721, vinkande fra 1757, sygekalk fra 1714. 2 sæt alterstager, dels sengotiske fra ca 1575, dels glatte bordstager. Romansk døbefont af sort Namur-kalksten, af belgisk import, delt af 4 fremspringende, primitive mandehoveder. Barok fontehimmel, fra 1685, i lanternen en figurgruppe: Johannes døber Jesus. Senromansk korbuekrucifixgruppe fra ca 1250. Det skæmmes af en staffering fra 1904. Paa korets nordvæg et gotisk krucifix fra ca 1400. Paa pillen ind til ndr korsarm et processionskrucifix fra ca 1500. Moderne prædikestol, mens felterne, der erhvervedes fra Flensborg byusæum 1956, er fra den oprind prædikestol fra 1591. Ny himmel. Brystværnet foran orgelet har sikkert tilhørt det oprind pulpitur fra 1730. Ottekantet jernbunden pengeblok fra 1700 tallet. To klokker, fra 1897. Epitafium, mindetavler, gravsten, 3 lysekroner fra 1882. 350 sd. Orgel med delvis ændret, barok facade.

Danm kirker, XXI, Tønder a, s 101–25, Kaj Sievertz: En vestslesvigsk sømandskirke, Vestkysten, 26. marts 1965.

Folketal: 1860: 1041 og 499 (lands), 1910: 1249 og 386, 1965: 1439 og 403.
Altergæster: 1922: 370, 1934: 400, 1953: 320, 1962: 335, 1966: 445.
Menighedsraad: 1922: 5 ty, 2 dsk, 1934: do, 1942: 4 ty, 3 dsk, 1945: 4 dsk, 3 ty, 1953: 2 gr, 2 soc, 2 u p, 1 ty, 1 fra landsognet, 1965 do, valg (33 pct valgdeltagelse). Næstfmd: Tekstilarb **P. Johannsen**).

### Sognepræst

Indt: 1907: 4403 rm, 1922: 1 kl, 1958: 12 kl, pgd fra 1800 og 1862 solgt 1953, se ovf, præstebolig fra 1936.

13. 1845-71 (diakon Læk 31): **Johan Ludwig Momsen**, * 2. okt 03 Sønderborg. Forældre: Sp og provst i Sønderborg Alexander M., † 29, og Sofia Marsilia Prehn. Stud Kiel 24, c Gottorp 28, afsk 71, † 22. dec 1875. ~ Catharina Spang.

14. 1871-92 (Asserballe 67): **Lorenz August Ludwig Schmidt**, * 1. nov 41 Læk, Forældre: Nicolai S og Maria Friederiche Lorenzen. Stud. 62 (Flensborg) Cand Kiel 66 flt sp Sørup, Angel, provst Nr Angel provsti 92, afsk 98 fl t Højer, † 30. april 1905, ~ Dorothea Johanne Lusing.

15. 1893-24 (sp Sct Annen 83): Dr theol **Claus Christian Rolfs,** * 4. jan 56 Ostrohe, Ditmarsken. Forældre: Gdjr Claus Christian R og Margaretha Jürgens. Stud Flensborg 78 c Kiel 83, dr theol Kiel 17, afsk 14. juni 24, † 14. marts 26. ~ Caroline Sophie Christine Sparrewohn, * 2. aug 1852, † 17. febr 21. Faderen: Sp i Sneum-T, opt 73. Se ovf. Hustrus broder: – Hjp Skyum-H.

Udg 91: Geschichte der Gemeinde Sct Annen, Ditmarsken, 92: Die beiden Boie, ein beitrag zur Geschichte Ditmarskens, Urkundbuch zur Geschichte Ditmarskens im 16 jahrh, Gesch d kirchspiels und Fleckens Hoyer (1926) Skr flere khst afhandl især i Slesv tidsskr.

BM Schlesw-holst Pastorenvereins 09–20.

Pastor R blev dr theol h c ved det teol fakultet i Kiel p gr a sine betydelige historiske arbejder. Han tog efter sin afsked bolig i Højer, men døde kort efter ved et slagtilfælde. Se iøvr ovf.

16. 27. marts 1925-12. febr 43 (sp Aastrup 11): **Jürgen Carl Anton Braren,** * 8. nov 79 Før. Forældre: Lærer Bror Cornelius B og Anna Osina Lund. Stud Husum 99, c Kiel 06, sp Bylderup 07, afsk 12. febr 43, † 13. juli 64, ~ 29. april 12 Elisabeth Maria Mynster, * 10. marts 63 Ladelund, † 10. aug 57. Faderen: Sp, provst, Fuglse-K, † 80 (af Baarse-B) se der. – Hustrus farbroder: Hundborg-J, faster ~ Ipsen, Nr Broby. Stamt 59.

Om pastor B, se ovf.

17. 27. febr 1943-28. juli 52 (rkp her 1. nov 35): **Niels Peter Nielsen,** * 1. aug 85 Kidserup, Udby, Sjæll. Forældre: Gdjr Peter N og Juliane Marie Hansen. Landmd til 1910, stud i England, Skotland, Tyskland, Askov, stud. Wedels kurs 13, c 20-1 ($h_1$), højskolel Antvorskov 10 og 15-16, do Vallekilde 20 kst sp Vedsted, Sdj 4. aug 20, sp smst. 13. april 21 sp. Højer dsk mgh 43, sp hele mgh i Højer 48, r af Dbg 51, afsk 28. juli 52. ~ 23. juli 1920 Cecilie Hansen, * 27. nov 86 Broager. Forældre: Gdjr Hans H. og Marie Cecilie Andersen.

Red og udgiver Liselundbogen 14–45, BM og lærer Menighedsskolen Liselund t 55. – Fmd Frederiksborg højskoles elevf 07–15, fmd Studenterkredsen 15–16, BM Hovedbest KS 27–60, BM Hovedbest DdU 32–33, fmd ungdomsf i Had østeramt t 35, fmd Højer børnehjem og ungdomsskole 45–61, BM Dsk smf i grænseegnene, Idagaardfonden, Løgumkloster refugium.

Skrev talrige artikler i blade, tidsskr og aarbøger, bl a Breve fra grænsen (Liselundb 39) 35 aar i Sdj (smst) 40 aar som dsk præst i grænselandet (Vartovbogen 60), Præst ved grænsen (Højer ungdomsskoles aarsskr 60–61) om ungdomsskolen smst 54 og 55: Hvordan det begyndte, udg 54: Jens og Maren Sørensen, Valsbøl (Liselundb 57) med mere.

18. 20. nov 1952 (sp Voldum-R 24. marts 39): **Mogens Schack Barfod,** * 24. okt 11 Kbhvn. Faderen: Sp Moltrup-B, † 56, se der (af Skævinge-G) stud Haderslev 30, c 36-1 ($h_1$). Højskolel Hindholm 38, militærtj, løjtnant. ~ 29. aug 39 Rosa Agathe Karstoft, * 9. juli 12 Gamborg. Faderen: Sp Gamborg-U, † 53, se Aasted-S. Hustrus broder: Stouby-H. – Hustrus brodersøn: Sydslesvig.

Repræs Fængselshjælpen og Dsk forsorgsselsk, herredsrepr DKU, kompagnichef i Hjemmeværnet 49–52 BM Sdj menighedsraadsforening, Tønder amts grænseforening, Grundtvigsk konvent for Sdj, deltog som indkaldt løjtnant i kampen ved Haderslev 9. april 40, fmd Folkeligt smf f Højer-egnen, BM. Grænsesognenes arbejdsudv (Dsk kultursmf).

**Residerende kapellan**

(Oprettet 4. sept 1935 for den danske mgh i Højer med forpligtelse til at betjene danske mgh i grænseegnen, nedlagt 27. febr 43)

1. 1. nov 1935-27. febr 43 (sp Vedsted 13. april 21): **N. P. Nielsen,** sp. her.

**Sognepræst for den tyske mgh i Højer**

(Oprettet 27. febr 1943, nedlagt 26. april 1948).

1. 27. febr 1943--23. dec 46 (tysk frimenighedspræst Ravsted 41): **Andreas Georg Schau,** * 14. juni 11 Tønder. Forældre: Skotøjshdlr Georg Nicolaus S. og Adele Hansen. Stud Niebøl 30, klejnsmed, lærervikar Sønderborg, c Kiel 36, sp Lindholm, Sydslesvig 36, afsk 23. dec 46, maskinarbejder i Højer til 51, derefter tysk frimenighedspræst i Højer 51, ~ 8. nov 36 Ilse Henriette Louise Bachmann, * 22. maj 11 Nybøl. Forældre: Teglværksejer Heinrich Friederich B. og Marie Mathilde Hamkens.

1946-48 var pastor G. N. Rühmann, Tønder, tillige tysk sp i Højer.

**Tysk frimenighedspræst**

1. 1951: *Andreas Georg Schau,* se ovf.

———

Litt: H. Nagel: Erindringer i Nordslesv søndagsbl 1910, nr 47 flg W Nagel: Erindringer i Sdj aarb 1924, 137 f, Dr C. C. Rolfs ovenn arbejder, Kirke og sogn, 1953, s 42 f, Kr dbl 18. april 64: Grænsepræsten N. P. Nielsen fortæller (jvf smst 15. juli 55) Højskolebl 1955, 576 f. Højer ungdomsskoles aarsskrifter. Hejselbj P, s 108 f, Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sdj landsdele, s 76–80 (om H birk), Johan Hvidtfeldt i Sdj aarb 1941, 53–47.

---

## EMMERLEV

Emmerlev har, bortset fra 1864-1920, altid hørt under Ribe stift. Kirken var annekteret ærkedegneembedet i Ribe, fra 1652 havde biskoppen i Ribe kaldsretten, fra 1673 Hans Schack.

Før 1864 hørte ca 30 pct af sognet til de konge-rigske enklaver, og sognet har altid haft betydeligt dansk flertal.

**Af den ældre præstehistorie**

Den første luth sp *Hans Ditlevsen* (c 1536-c 1554) skal have været munk, men blev luthersk, skønt han havde været saa ivriv papist, at han havde sagt, at han »hellere ville lade sine tarme rive ud, end han ville forlade den papistiske tro.« (CP, 62). Hans dt blev gift med eftm, *Jens Jepsen* († ca 1566) og med den flg sp: Provst *Peder Andersen* (1566-97) se Cl. Rolfs, s 25, (1569-1620 var Hans Nielsen sognekapellan), Andersens dt blev gift med provst *Claus Poulsen* (1598-1650), hvis sønner *Jens Claudius* blev sp i Daler (provst) og *Paul Claudius* blev sp i Hostrup. En 3. søn *Claus Clausen Emmerlev* blev sp her (1650–91) blev provst c 1658. De døjede under stormfloder, kejserlige tropper og Svenskekrigene. En søn

*Claus Clausen* var adjungeret fra 1675, men døde 1685 inden faderens død 1691. Claus C's enke giftede sig med *Marcus Kiel,* som blev adjungeret her 1685, sp 1691, provst 1708. Han giftede sig 2. gang faa uger før han døde og efterfulgtes af sin stedsøn, mag *Johan Claudius* (1712-44), som blev magister i 1716 og var gift med en dt af provst Reimarus, Tønder. Slægten *Claudius,* som var her i flere slægtled betød meget. Matthias C var af denne slægt. Provst *Laur. Nielsen Gram* (1744-57) flyttede til Sorø, senere til Stege, han arbejdede paa en biografi af sin broder, prof *Hans Gram,* som aldrig blev trykt. I disse aar var der, som biskop *H. A. Brorson* skriver en »køn opvækkelse«, og der blev et samfund af vakte især nævnes *Johan Payssen (Petersen)* og hustru, og i Kærgaard familien *Richter,* en søn herfra blev prædikant i Brødremgh (J Br 321). Biskop *Brorson* skriver 1744: Provst G. »forestillede smukt de troendes værdige vandring efter evg (Fil, 1,27) ungd svarede vel; kapellanen, *Jens Clausen* var en »meget flittig og retsindig mand.« (Vis 20). 1751 prædikede provst G. »grundigt og tydeligt, han og kapellanen, *Jens Clausen* er meget flittige, især til at besøge syge. Ungd. svarede skikkeligt. I menigheden var der som ellers altid saadan en trængsel af folk, at jeg næppe kunne flytte en fod fra alteret, saa jeg ikke kunne komme til at eksaminere flere børn, end de faa, som kunne faa rum i det lille kor.« (Vis 67) Biskoppen havde kamp med kirkeejeren om udvidelse af kirken og det tilføjes, at udvidelsen nu var i arbejde. Om kampen for udvidelse vidner breve fra 1750-51. (»Saavel lærere som tilhørere sukker efter naadig bønhøring«). Sognet havde da c 600 menn, og der var da 500 sd i kirken, men den var alt for lille til kirkegangen. Endnu ved vis 1756 beklager *Brorson* den vanskelighed, at en stor del af mgh ikke kan faa rum i kirken. (Vis 111). Pastor *Hans Otto Sørensen Foss* (1758–69) søn af degnen i Gram, kom hertil fra rkp Køge-Ø. Vækkelsen fortsatte i hans tid. Et hjem, som betød meget, var kniplingshandler, gdjr. *Boy Hansen* († c 1790) og hustru *Geske Marie Outzen* († 1783). Deres søn var den senere biskop *P. O. Boisen,* Lolland-F. han blev født i Emmerlev 1762, og blev stærkt paavirket af sin fromme moder, men da hjemmet forarmedes, fik *P. O. Boisen* sin uddannelse hos pastor *Ulrik Pedersen,* Tinglev. En anset præsteslægt og en række dygtige folk i Vestslesvig nedstammer fra det Boisenske hjem (stamt 13). 1909 rejstes et mindesmærke i E for biskop Boisens forældre, især for hans moder, Geske.

1769-90 var biskop Hans Ad. Brorsons søn, *Hans Adolph Hansen Brorson* sp i E., ogsaa han var varm pietist, han havde været hjpr her, og i Fole og vicepastor i Jernved (CP 116).

Pastor *Brorson* var gift med en dt af postmester Brorson i Haderslev. (J. Br 342). 1739-1808 var der sognekapellan i E (vist tillige herredskapellan). 1739-59: den pietistiske *Jens C. Clausen,* 1759-75: *Folkmar Danchel,* der 1763 blev gift med en dt af sognefogeden i E, 1776–78: *Joh. S. M. Dyrhoff,* af Vilstrup, (fl t Ø Løgum), 1778–97: *H. V. Bagger,* (fl t Ballum), 1797–1808: *C. A. Posselt* (fl t Visby). Der var stadigt lidt vækkelse, pastor *Danchel* blev omvendt her. Trods megen modstand samledes de vakte, kredsen sluttede sig efterhaanden til smf i Visby.

1790-1824 var *Johs. Holst* sp her. Han var født i Nakskov, kom hertil fra Brørup-L. Han havde som ung været hjpr hos biskop *Poul Egede,* Vartov, og han udgav 1787 sin afskedsprædiken i Vartov. Han udgav ogsaa en samling »Hellige taler over forskellige tekster«, præget af pietisme, (E I, 689).

1824-51: *H. C. L. Holm,* n rationalist, fik rang med provster 1850, havde været præst paa Rømø, i Ballum og i Moltrup-B hvorfra han blev forflyttet til Emmerlev efter et halvt aars forløb. Han skrev en fornøjelig afhandling i »Iris« 1808: »Saaledes tænke og synge vi paa Rømø«, han udgav taler holdt ved amtsprovst *Cramers* guldbryllup og jordefærd, han oversatte fra tysk: »Breve fra en menneskeven til bekymrede og lidende mennesker« (1805) (E I, 679)«. En lokal digter skrev om »denne ellers lidet omtalte provst«:

»Ja, du har rejst dig mange minder,
der synker ej i tidens flod;
Det vaagne øje dig genfinder
i vidnesbyrd, du efterlod« (CP 159).

Pastor *F. L. Vaupell,* der var hjpr her 1848-51 (se Lunde-O) »vandt ved sit varme, ædle hjerte mange venner.« Men tyskerne udsatte ham for en haard anklage, idet en mand i E halvvejs privat meddelte biskoppen, at der i »Allgemeine Kirchenzeitung«, hvor der blev berettet mange usandheder, var fortalt, at Vaupell ved en daab »med en hæslig ed« havde raabt, at barnet allerede var døbt. V. søgte forgæves at finde rygtets ophavsmand. I E. sogn vidste man intet derom, saa slog biskop *Daugaard* sig til ro, vel i den tanke, at rygtet var løgn. (CP 160).

1851-63: *C. A. Jürgensen,* havde været præst i Grønland.

1864-67: *C. F. H. Sodemann,* var født i Rostock, havde været præst i St Solt og Nykirke i Sydslesvig, blev afsat p gr a edsnægtelse. Han forsøgte saa længe som muligt at holde foden paa slesvigsk jord, flyttede først til sine svigerforældres pgd hos pastor Barfod, L Lyngby, kunne ikke undvære Sdj, og kom næste aar tilbage til Sdr Sejerslev, hvor han lejede sig ind med sin familie. Han holdt regelmæssige gudstjenester og samlede mange nær grænsen, men 1870 forlod han Sdj og blev sp (CP 177) lige ved grænsen i Hjortlund-K, senere mange aar i Klemensker paa Bornholm. Han var grundtvigsk, en mild og værdig skikkelse. Fra Nykirke blev han fordrevet af tyskerne. I Hjortlund arbejdede han ivrigt for skyttesagen (se her I, 541). I Emmerlev holdt han grundtvigske vennemøder. Han huskedes længe her.

**Tiden 1867-1920**

1864 var et haardt slag for dette danske sogn. Pastor *Sodemann* var meget afholdt, han ville nødigt forlade Sdj og Emmerlev ville nødigt af med ham.

Pastor *Ed. Adolf Asmussen* (1868-93), født paa Pellworm. Han evnede ikke at fortsætte i Sodemanns lovende spor, og kkg svandt ind.

Pastor *Gustav Heinrich Christian Julius Mangels* (1894-1900) var sp i Hjerpsted, hvorfra han fra 1893 betjente E, flyttede i 1897 til E., dansksindet. I disse aar havde Lt Mf nogen indgang.

Pastor *F. C. C. Weiland* (1900-13), flyttede til Nustrup, en dannet, stilfærdig og tiltalende mand, tysk i sin form (Johs. Gøtzsche: Livserindr, 161). Adskillige af de grundtvigsk vakte søgte frimenighedspræst *J. Jørgensens* gudstjeneste i Visby. Enkelte til IM.

Hjerpsted blev fra 1910 lagt (i personalunion) med Emmerlev.

Pastor *Jürgen Chr. Jürgensen* (1913-21) vægrede sig ved at gaa paa valg 1921. Han var født i Hamborg, men hans forældre havde ellers boet i Hjerpsted, og han var vokset op i Ballum. Han ville sandsynligvis være blevet valgt. Fra Hjerpsted kom en næsten enstemmig adresse for at beholde ham. Men han ville ikke paa valg og søgte embede sydpaa. (Erik Christensen: Fra min virks i Tønder, s 31).

### Sognepræst

Indt: 1859: a) 4 rug, 85 byg, b) 55 rdl c) naturalier, bl a 400 pd smør, d) 300 rdl e) pgdjorden i mange parceller, store enge, 10 td hartkorn. Stor og vidtløftig, gl, grundmuret pgd i Sdr Sejerslev. Ny pgd 1896. 1907: 4703 rm.

14. 18. aug 1824-10. juni 51 (sp Moltrup-B. 18. febr 24): **Hans Carl Ludvig Holm,** * 16. sept 73 Schackenborg. Forældre: Kclrd., administrator Johan Henrik H og Susanne Amalie Weile. Stud Ribe 93, c jan 98 (nc), ord degn Rømø 25. marts 03, sp Ballum 15. febr 11, rang med provster 1. sept 50, † 10. juni 51. ~ 03 Dorothea Magdalena Seitz, * 12. okt 76 Brarup, Sydslesv, † 23. juli 50. Forældre: Sp i Sdr Brarup Carl Ludvig S og Christine Margrethe Gabriele Cramer. Søn: Sp. Bøl, Sydslev. Se ovf.

#### Hjælpepræst hos pastor Holm

1848-51: F. V. Vaupell, se Lunde-O.

15. 25. aug 1851-30. dec 63 (sp Engom 9. febr 36): **Christian August Jürgensen,** * 23. nov 97 Kolding. Forældre: Kordegn Peter J og Christine Sophie Buntzen. Stud Kold 19, c juli 25 (nc), miss Godthaab, Grønland 25. jan 26, do. Holsteinborg 32, afsk. 30. dec 63, d 2. aug 67, ~ 23. nov 28 Marcussine Cathrine Wolff, * 22. sept 08 Godthaab, Grønland, † 9. nov 80. Forældre: Sp Helligaands k, Kbhvn, professor Niels Gjessing W (af Tingsted), † 45 og Augusta Margrethe Didrichsen. – Hustrus brødre: Herslev-G og Egebjerg, søster ~ Christensen, Rønne-K. Pastor J's broder sp Hesselager, dt ~ Wulff, Vodder.

#### Hjælpepræst hos pastor Jürgensen

1857-58: A. C. Riis-Lowson, se Vestervig-A.
1858-60: J. G. C. Wulff (svigersøn), se ord. Kat Svendborg.
1861-63: P. J. Bertelsen, se Hvejsel-G.

16. 5. marts 1864-20. maj 67 (sp Nykirke, Tønder provsti, Sydslesv 8. okt 61): **Christian Frants Henrik Sodemann,** afsk p gr a edsnægtelse, fl t Hjortlund-K, se Klemensker.

17. 1868-93: **Eduard Adolf Asmussen,** * 14. aug 38 Pelvorm, Faderen: Sp paa Pelvorm Carl Erich A, † 84, stud Lübeck 57 C. Kiel 67, afsk 93, † 24. juni 14 i Lübeck, ~ 22. dec 68 Sophia Catharina Petrine Caroline Sarauw. Forældre: Underretsadvokat Georg Christian Vilhelm S og Hanna Sophie Christiansen.

18. 1894-1900 (sp Hjerpsted 86): **Gustav Heinrich Christian Julius Mangels,** * 14. juni 46 Slesvig by. Forældre: Lærer Matthias M og Johanne Elisabeth Harburg, stud Slesvig 65 c Berlin 84, † 5. juni 00, ~ Anna Hansine Rasmussen, * 7. juni 70 Lynge ved Slangerup, † 17. juni 25. Forældre: Landmd Hans R og Anna Marie Jensen.

19. 1900-13: (hjp Gl Haderslev 00) **Friedrich Karl Christian Weiland,** fl t Nustrup, se der.

20. 1913-21: (hjp Gl Haderslev 12) **Jürgen Christian Jürgensen,** * 4. jan 85 Hamburg, (begge hans forældre stammede fra Hjerpsted), fl t Sct Johannes k, Før, † 46.

---

## HJERPSTED

Hjerpsted hørte i middelald under Ribe stift, men efter ref gjorde hertugen af Gottorp krav paa den kirkelige overhøjhed. Ved Kolding-recessen 1576 kom H under hertugen og under Slesvig stift.

*Hjerpsted sogn* er nu lille, men har været stort. De stadige stormfloder har formindsket sognet, saa det nu kun omfatter byerne H og Koldby. Kirken, som nu ligger afsides yderst mod vest, kun faa hundrede meter fra Vadehavet, laa oprindeligt midt i sognet. Paa den lille ø *Jordsand,* 6 km ude i Vadehavet laa der endnu 1692 2 gaarde. Paa øen blev 1644 begravet flere hundrede faldne efter Chr. IVs sejr i Listerdyb. Nu er øen fredet reservat for strandfugle. Den store stormflod okt 1634 ødelagde næsten alt derude.

Præsterækken efter ref er meget usikker. De første luth sp skal have været: *Mads Harbo, Marcus Nielsen Riber, Tyge Hansen, Laurenthius Boethius Peder Knudsen* (c 1592–?), *Petrus Claudi, Laurentius Moritzen* (1652). Først fra 1663 er præsterækken nogenlunde sikker: 1663-84: *Laur. Bleeg,* der vist havde studeret i Rostock, 1684-1724: *Johs. Pauli Trans* af Ø Lindet, 1724-40: *Nicolaus Claudius,* 1740-70: *Christian Petræus* af Højer, havde studeret i Wittenberg og Kbhvn, gift med en dt af en kniplingshdlr her paa egnen. Det ses ikke, at biskop *H. A. Brorson* har visiteret her. 1770-1801: *Johann Redleff Jensen* havde studeret i Gøttingen og Kbhvn. Ogsaa han var gift med kniplingshandlerdt her fra egnen. Der var meget lidt kristeligt liv, pietismen satte kun svage spor. Omkr 1780 var der i sognet kun én hellig kvinde, og hun maatte døje megen forfølgelse for sin »tros skyld«. (J Br 312). 1801-04: *Johs Ratenburg,* søn af sognefogeden i Bedsted, fl t Hjordkær, 1804-13: *Friderich Müller,* søn af buntmager i Tønder, fl t Hostrup, 1814-37: *Peter Friedrich Outzen,* søn af raadmand i Tønder (Wulff, 24), søgte afsked, 1837-44: *Andreas Hansen,* født i Hjordkær, fl t Bov, pgd brændt 1843, 1844-48:

*Marcus Johansen Kjær,* fl t Ensted, se Rise (Wulff, 55, var født i Kbhvn, men cand fra Gottorp), var »et Jesu vidne, der ville have sjæle frelst, var medlem af Christiansfeld Missionsforening«. Der blev glæde i Ballums vakte kreds, da han kom hertil, og mange fra Ballum søgte Hj Kirke. (J Br 317). 1848-50: *Jens Georg Marius Møller* (blev afsk, 1850) senere sp Ketting, se der. 1851-62: *Carl Emil Christensen,* fl t Toftlund, hvor han tog afsked p gr a edsnægtelse. 1863-67: *Ole Carl Ipsen, Vilhelm Becks* nære ven, senere BM i IM, blev en af IMs førende præster i Danmark og var med til at give IM kirkeligt præg, en »bornholmer med klippenatur«, kom senere til Øster Snede og Assens (se her III, 257). Han tog afsked p gr a edsnægtelse.

**Tiden 1864-1910**

Fra 1864–72 var H og Skast sammenlagt først med H, senere med S som hovedsogn, (se under Skast).

1872-77 var *Johs. Amalius Schmidt* sp her, * i Bylderup, fl t Mjolden, sidst i Egen, 1877-80: *Fr. Aug. Gerhard Schmidt,* fl t Agerskov, * i Burkal, 1880-83: *Gustav Daniel Jebsen,* * i Flensborg, fl t Daler, 1884-86: *Julius Christian Broder Petersen,* * i Højer, † her 26 aar gl, 1886-97: *Gustav Mangels,* * i Slesvig fl t Emmerlev, 1897-06: *Hans Peter Hansen,* * i Toftlund, fl t Kegnæs, 1908-10: *Matthias Kragh,* * i Hoptrup, fl t Hviding, derefter sammenlagt med Emmerlev. IM gjorde et arbejde, som har sat spor, og fh var midtpunkt for et solidt nationalt og kulturelt arbejde. Siden 1910 har der ikke været nogen sp i Hjerpsted. Embedsindtægten 1907 var 2285 rm.

---

## EMMERLEV—HJERPSTED

*Emmerlev sogn,* 3339 ha, ved Vesterhavet (Vadehavet), danner den sydligste del af en bakkeø, der ved havet naar 13 m (Kleven). I øvrigt fladt, hæver sig til 18 m ved kirken, falder mod øst af mod den lavtliggende Kogsbøl mose. Sejersbæk med gode enge. Sognet beskyttes mod havet af diget ml E og Højer, store afvandingsarbejder. De højereliggende dele har god, sandmuldet jord, en plantage. Tørveskær i Kogsbøl mose, en stor vandfyldt mergelgrav nord f V Gammelby, i øvrigt er bakkekuplerne præget af en mængde smaa damme, vist gravet m henblik paa vanding til kreaturerne. Sognet næsten skovløst. Noget mosekrat i Kogsbøl mose. Jorden meget forskellig, baade god jord, fygningsomraader, eng og mose. Byerne E m skole, bibl, Sdr Sejerslev m skole, E kirke og pgd, Højkroen, Nr Sejerslev med Kerteminde lejrskole, Kogsbølskolen, i gl skole. V Gammelby med deccastation. Bebyggelser: Nyland, Duborg, Frifelt, Hemme. Blandt gaarde nævnes: Kogsbøl, (nu 129 ha) opr adelsgaard, tilhørte i 200 aar slægten Rosenkrantz, fra 1828 i slægten Feddersens eje, amtsforstander og prøjsisk rigsdagsmd, Theodor F arvede den 1883, Hans F faldt i krigen 1918, og gaarden var i slægtens eje til den og Søndergaarde blev solgt til statens jordlovsudvalg 1955. Den gamle hovedbygning laa paa et anseligt 2 td ld stort voldsted 600 m SØ for den nuv gaard, nu en anselig firefløjet rødstensgaard med højt straatag med imponerende rejsning. Smukke profilerede stik over gesimserne. Voldstedet er omgivet af tørre grave. Kærgaard, Gribsgaard, (forsvundet adelsgaard), Søndergaard (159 ha). Højkro er en ualm smuk, vel bevaret gl straatækt rødstensbygning med kvist og fint profileret træværk. Ligger ensomt ved E kirke, her er et værdifuldt og stemningsfyldt milieu fra c 1780. Genforeningssten ved kroen.

E sogn er en af Vestslesvigs rigtige bondebygder (Trap, s 620), landsbyer som E og rækken Sdr Sejerslev, Vraagaard og Nr Sejerslev er smukke og vel bevarede eksempler paa gl bosættelsesformer. E har tilknytning til marsken ved Tønder, og beboelserne har karakter af randbebyggelse paa grænsen ml pløje- og græsland. Modsat nabosognet Visby er de gamle store jordbesiddelser forlængst opløst. Den ærværdige kystvej Emmerlev-Hjerpsted, der ledsages af et imponerende antal gravhøje, ligger endnu i sin gl skikkelse som et interessant kulturlevn.

Oldtidsminder: 8 høje, nord for E, hvor der ialt har været 27 høje. 24 høje er sløjfet. I Nørreagerhøj er fundet en svær egekiste med sværd, guldarmring m m fra ældre bronzealder, øst for Kærgaard er i engen en udpløjet ringvold, Trælborg, beskrevet i Johs. Hansens sognekrønike for E sogn, 1855.

Under den tyske administration var sognet delt i 4 kommuner: E, Kærgaard, Nr og Sdr Sejerslev.

Afstemninger: 1874: 189 dsk, 2 ty, 1920: 563 dsk (90 tilrejs), 89 ty (19 tilrejs), 1964: 464 dsk, 41 ty.

*Hjerpsted sogn,* 1114 ha, langs Vadehavet (lav klintkyst) er amtets eneste sogn uden diger eller marsk. Sognet er en bakkeø op til 17 m, med jævnt fald til kysten. Ved H god jord, sandet mod vest. Et bælte af indsande med ret uberørt bevoksning af lyng og krat langs Aalbæks nedre løb, mod NV de smaa søer, Vestersø og Søndersø. Skiftevis frugtbar og gold jord. Fladt og barskt. Flere arealer er sat under kultur. Bebyggelsen er samlet om H (og en lille gruppe gaarde ved Kolby), ellers folketomt. H er et smukt eksempel paa den rene, vestslesvigske gestlandsby, med kønne, gl straatækte gaarde, gerne vinkelformede, opført af store rødviolette sten, hvide fuger og gesimser, høje gavlkviste over indgangene. Bebyggelsen ligger uudflyttet, adskilt ved lave kaalgaardsdiger. Fh (»Vennelyst«) fra 1907 i typisk vestslesvigsk bondegaardsstil. Aalbæk (stampemøllen), med restauration og militært skydeterræn. Ved stranden Kbhvns kommunelærerforenings feriekoloni. I forb m bygningen af vestkystvejen 1959 anlagdes en campingplads ved den store gruppe af gravhøje nord for H, herfra en storslaaet udsigt over Vadehavet til Rømø og Sild. Til sognet hører den lille ubeboede ø, Jordsand, se ovf.

Genforeningssten i H. Mindesten rejst for kong Chr. X's besøg her 1930, da kongen plantede en bøg paa kirkegaarden.

Oldtidsminder: 32 høje (det største antal i noget sogn i amtet), 10 i en gruppe ved H (her er 17

sløjfet). Ialt er 42 høje sløjfet. Flere stenalderbopladser.

Sognet var 1864–76 delt i 2 kommuner: H og Kolby, derefter alene H.

Afstemninger: 1877: (H, Randerup og Skast sogne): 138 dsk, 1 ty, 1920: H alene: 136 dsk, (13 tilrejs), 20 ty (13 tilrejs), 1964: 102 dsk, 0 ty.

Begge sogne kendt for fin kniplingsindustri.

**Tiden siden 1920**

Ved genforeningen 1920 blev Hjerpsted »indtil videre« lagt som anneks til Emmerlev med egen præstelønningskasse og pgd (fra 1843). Emmerlev pgd ligger i Sdr Sejerslev, bygget 1896 som afløsning for den ældgamle, firlængede, straatækte pgd.

Udover pietismens tid og pastor Sodemanns tid har der ingen særlige kirkelige rørelser været i E sogn. De nationale interesser fik overhaand over de kirkelige, befolkningen er nærmest folkekirkelig med baade grundtvigsk og IMs islæt. Man slutter loyalt op om sognekirken. Gdjr *Hans Steffensen Hansen* († 1920) havde som prædikant inden for Lt mf en del betydning i E sogns aandelige liv, hvilket sporedes længe efter. I Hjerpsted har IM sat spor, kirken er samlingssted for gamle og unge. Forsamlingshusene har betydet meget nationalt og kulturelt. Stor kkg i Hj.

De danske præstevalg 1921 var omgivet af en vis spænding. De 3 præsenterede var *J. G. T. G. Harboe,* sp Haarby (KC), frimenighedspræst *N. A. Jensen,* Bovlund (gr) og *R. B. T. Baden,* sp Hvilsted (up). *Harboe* blev valgt (1921-27) og han faldt godt til. Han erhvervede sig en indgaaende viden om sognenes og slægternes historie, hvilket blev ham en særlig hjælp til at faa kontakt med hjemmene. Han var en dygtig præst, meget afholdt, stod IM nær. Men da hans helbred ikke godt taalte det barske Vesterhavsklima, søgte han til Munkebjergby, han var den første af de danske præster, der kom til Sdj efter genforeningen, som blev forflyttet (Erik Chr, s. 103). Pastor *Eigil Skovgaard-Petersen* (1927-37), søn af domprovst C Sk.-P og gift med en dt af biskop *H Ostenfeld,* »ragede baade aandeligt og legemligt et hovede op over folket,« og betegnes som »en af de betydeligste præster, der har været i E.« Han skriver 1935: Kkg 5 og 15 pct, flertallet u p, ret stærk tilknytning til kirken i Hj, lidt Lt mf, med mh, kredse af DMS, Teltmiss og Brødremgh, uorganiseret ungdomsarbejde, enkelte pinsefolk og adventister. 11 pct tyske betjenes af tysk præst. Pastor *C. M. Petersen* (1937-49) skriver: E sogn har gn tiderne baaret præg af at have været enklavesogn. Folkeligt betyder det en stærk dansk fædrelandskærlighed, kirkeligt har sognet, som i pietismens tid var stærkt berørt af denne bevægelse, ogsaa modtaget paavirkning fra rationalismen, f eks gn Evg chr salmebog, mens Hjerpsted, der var et *slesvigsk* sogn, mere har modtaget paavirkning sydfra. I Hj har tilslutningen ogsaa været mindre, fordi folketallet har været dalende og dels har der boet en del sømænd i sognet, og en del er udvandret til kongeriget eller USA. Den grundtvigske paavirkning i pastor *Sodemanns* tid blev ikke varig. I 90'erne fik Lt Mf en del indgang i E og bragte nogen vækkelse, men for kirkegangen betød det ikke meget. Genforeningen aabnede dørene for de danske strømninger. I det store og hele er pastoratet uden kirkeligt retningspræg. I Hj er kirkelivet gammeldags, i de senere aar præget af IM (og Lt Mf). Der er udpræget kirketroskab. Der øves et kirkeligt, uorganiseret ungdomsarbejde ud fra pgd, og ud fra den danske forening i fh. Børnegudstj i begge kirker, i Hj ved lægmænd, og der er sdsk i E og i Kolby. 35 familier betjenes af den tyske præst i Højer. Pastor *J. E. U. Juhl* (siden 1950) skriver 1967: Kkg 5 og 17 pct, E: Stilfærdigt, almindeligt folkekirkeligt, H ret stærk tilknytning til kirken, IM, Lt Mf, ungdomsm i pgd, 3 sdsk, kirkeblad, YM-kredse, DdU (100 og 20), 2 fh. Enkelte til pinsebevægelsen.

*Lægfolk:* Gdjr *Hans Steffensen Hansen,* E prædikant i Lt Mf (se ovf).

Indre Mission: Lærer *N. Nielsen,* H, gdjr *L. Feddersen,* Sdr Sejerlev. Foredragsf: Branddir *Eriksen,* Sdr Sejerslev. I mghr: Gdjr *P. M. Lausten,* Nr Sejerslev, *K. A. Jakobsen,* Sdr. Sejerslev, gdjr *H. P. Ehmsen,* gdjr *Hans Mathiesen Sørensen,* V Gammelby, kirkeværge. Hmd *Chr. Bach.* Pastoratets lokalhistorikere er – lærer *Johs. Hansen* og *A. Larsen.*

Familien *Brodersen,* Hj har gn mange aar haft kulturel betydning for egnen. Den gamle bagermester *P. L. Brodersens* smukke billedskærerarbejder findes i mange hjem og ogsaa i kirker. Hjemmet i Hj er et helt musæum, som besøges af mange turister, et kulturcentrum i denne afsides egn. Sønnen, *Carl Brodersen* er ogsaa bagermester, han har arvet sin faders talent, udvider og fortsætter samlingen af billedskærerarbejder, har et enestaaende kendskab til landsdelens historie og kultur. I Politiken 15. 9. 1957 og i »Samvirke« har bagerm Carl Brodersen fortalt, baade om befolkningens ukuelige iver for at opretholde forsamlingshuset i det lille sogn: De »erklærer fornuften krig og forsvarer deres samlingssted« (vedr dets 50 aarsfest 21. 10. 1957). Ja egentlig blev det bygget som stuehus til en stor køn gaard 1848. Men en kreds af vaagne folk købte stuehuset, da gaarden blev udstykket, kaldte det »Vennelyst« (det kunne da ikke provokere tyskerne!), men gendarmerne holdt skarpt øje med, hvad der foregik. Man mødtes til foredrag (c 40 m) og fester, og saadan er det stadigt. Bager Brodersen fortsætter bageriet i 4. generation, og bager Carl B er en af egnens særprægede skikkelser. Slægtsfølelsen er stærk, uden for hjemmet staar en gammel portsten fra Rømø med indskriften: Naar du gaar ud og ind, hav Gud og himlen i dit sind! Inde er der fine, gamle hollandske kakler, udskaarne kister og chatoller. Man vil bevare, hvad der var karakteristisk i egnens gamle hjem. Og bageren er født med en helt uforklarlig evne til at snitte. Uden undervisning eller vejledning har han udviklet denne evne.

*Rids af en børnekolonis historie*

Som et ejendommeligt islæt i dansk menighedsarbejde paa *lægmandsbasis* i Vestslesvig kan nævnes følgende træk af »Hjerpsted Feriebørnskoloni«s historie:

I aaret 1928 indbød pastor *N. A. Jensen,* Møgeltønder, til samling om et humanitært hjælpearbejde for vanskeligt stillede smaabørn fra

Absalons menighedsbørnehave paa Vesterbro i København.

Til dette arbejde sluttede sig straks følgende 8 sogne:

Tønder, Møgeltønder, Daler, Højer, Emmerlev, Hjerpsted, Ballum og Visby. I de følgende 25 aar fulgte nu hold paa hold fra Absalonsgade. Senere kom hold fra »Heldagsskolen«s vanskelige drenge; sidst fik vi i 17 aar børnehavebørn fra Peter Hiort-Lorenzenskolen i Slesvig by. Gennem 40 aar har herude i Hjerpsted sogn over 2000 børn haft et 3-4 ugers ophold, og dette arbejde er økonomisk blevet muliggjort ved indsamlinger i de nævnte 8 sogne samt med støtte fra Tønder amtsraad og fra grænseforeninger for Tønder og Aabenraa amter.

I spidsen for dette humanitære hjælpearbejde har staaet et repræsentantskab paa 15 medlemmer fra de sogne, der medvirkede til planens realisering, og dette udvalgs arbejde har været at forestaa indsamlinger, tilrettelægge de skiftende holds placeringer og henlede befolkningens opmærksomhed paa dette arbejde, der gennem 40 aar har haft social, humanitær og folkelig betydning, selv om dets grundvilkaar er et udpræget menighedsarbejde.

Som fremhjælpere af dette arbejde har staaet gdr Nicolai Nissen og lærer N. Nielsen, Hjerpsted, købmand og amtsraadsmedlem A. C. Hermansen, Nr. Sejerslev, præsterne E. Skovgaard-Petersen og C. M. Petersen, Emmerlev, Mejeribestyrer Jens Thomsen, Møgeltønder, distriktsjordemoder fru Mariane Røjkjær, Højer, sogneraadsformand Alfred Christensen, Visby, bogtrykker Svend Aage Laursen, Tønder, pastor M. Barfod og apoteker Johs. Christensen, Højer, advokat Hans J. Hansen, Tønder, gdr Claus Nissen, Hjerpsted og Anders P. Lund Ballum. Formand for arbejdet har i de sidste 22 aar været lærer Harald Flint, Daler.

Det er i øvrigt første gang, at børnehavebørn fra København har gæstet Danmarks landboere i længere tid, og ved dette private initiativ opnaaedes udmærkede resultater.

En gylden bro mellem by og land byggedes til glæde for begge parter. (H. F.)

*Skoleforhold:* E skole opført 1857, ombygget 1944, Sdr Sejerslev skole opf 1905, ombygget 1942, Nr Sejerslev og H skoler nedlagt. Blandt lærere nævnes *Johs. Hansen,* lærer i Sdr Sejerslev 1832-62 efterlod et haandskrevet manuskript om E sogns historie. I E skole virkede fra 1920–55 lærer Lauritz Anthon Larsen, der med stor dygtighed sammen med et udvalg videreførte lærer Hansens bog: E sognekrønike. De to ajourførte bind behandler ejendomme og familier i E sogn og de geografiske, topografiske forhold i sognet. Lærer *Carl Joh Laursen,* i Nr Sejerslev 1926 flg, *L. P. H. Lagoni,* lærer i Sdr Sejerslev fra 27, * i Agerskov 01, organist i E, lærer *Niels Nielsen* (i Hj 1920: * i Vejlby 91, kirkeværge og kirkesanger, leder i IM.

*Verdenskrigen:* 26 faldne i E, 6 i Hj.

1927 oplyses: Kkg 9 og 25 pct, enkelte gr, IM og Lt Mf. YM kr, voksende kirk interesse, flertallet u p. 1939: Kkg 6-17 pct og 7,5–21 pct, ret stærk tilknytning til kirken i H, lidt Lt Mf, YM kr, lidt IM, uorgan ungdomsarb. 1947: Kkg 5 og 17 pct, som hidtil. 1955: Kkg 5 og 17 pct, E stilfærdigt, nogle Lt Mf, H IM og Lt Mf, DdU (100 og 20). 1967, se ovf.

**Emmerlev kirke** (Sct Andreas) ligger som en forpost mod syd af den tørninglenske kirketypes taarne paa sin lave gestbanke med storslaaet udsigt over marsken med landsbyen E ved bankens fod. Lige mod vest stiger terrænet og danner brinken ude ved kysten. Kirken ligger ret ensomt sm m den smukke gl Højkro ved landevejen syd for Sdr Sejerslev. Kirken er ret monumental, bestaar af romansk skib, hvis kor har haft apsis, men skibet er forlænget mod øst, og et smallere kor er opført. Skibet er opført af granitkvadre paa hulkantsokkel, hist og her lidt tuf. Norddøren er i brug, syddøren tilmuret som udvendig niche. Syddøren har et par dekorerede kragsten. I nordsiden er to vinduer bevaret som udv nicher. Sengotiske hvælvinger. Skibet blev forlænget og koret opførtes ca 1250 af kvadre, koret af munkesten. I østgavlen 3 tilmurede vinduer. Senere er tilføjet en række gotiske tilbygninger: Et krydshvælvet sakristi mod nord, vaabenhus (med bræddeloft) mod nord, lavt, bredt taarn af Tørninglentypen med 4 spidsgavle, hvorimellem et pyramidespir. Taarnrummet har en nu lukket rundbue til skibet, og kurvehankbuet dør mod vest, vist fra 1698. Trappehus mod nord. Taarn og trappehus har blytag, resten skifertag. Kirken hovedrestaur 1949–50 (arkitekt H. Mundt). Det gamle blytag blev af grev Schack fjernet til Møgeltønder k. Vaabenhuset er skummelt og lavt. Til venstre for døren en ligsten med et ægtepar Rosenkrantz. Kirken er ret lang og smal. Der er nu 325 sd, men paa Brorsons tid var der 525 sd, idet stolene var ført helt op i koret og der var stort pulpitur mod nord. Alligevel var kirken den gang for lille, se ovf. - Kirken er ret fattig paa udsmykning. Sengotisk fløjaltertavle fra ca 1475, midterpartiet er en Maria-altertavle, foroven Marias himmelkroning, forneden et krucifix fra 1685, begge flankeret af apostelstatuetter. 1685 fik tavlen ny faste fløje og topstykke med malerier paa træ: Bebudelsen, hyrdernes tilbedelse, Golgata, opstandelsen og himmelfarten, samt i postamentfeltet nadveren (spejlvendt kopi efter Rubens). Meget høj alterkalk fra 1639 med samtidig disk, oblatæske fra 1717, sygekalk med lang indskrift paa latin fra 1745. To par næsten ens gotiske stager. Meget stor døbefont af granit, cylindrisk kumme paa keglefod, sydtysk daabsfad fra ca 1575 med bebudelsen og indskrift. Renæssanceprædikestol fra ca 1625 med relieffer af Kristi historie. Den har under ombygning mistet sin oprindelige skikkelse og er nu i tøndeform. Ingen lydhimmel. Stoleværk fra 1950. Paa de øverste er indsat felter fra 1603 med ejendomm kryptogramindskrift. Klingpung fra 1738. Krucifix paa skibets nordvæg fra 1940. To genforeningsklokker (de gl klokker fjernet under krigen). Mindetavle om Chr VIIIs og Caroline Amalies besøg her 1847. Flere præstebegravelser under koret (bl a H. A. Brorsons søn). Mindesten over faldne 1914–18. Gl kirkegaardsdige med 4 statelige portaler. Orgel fra 1860, rest 1922.

Danm kirker, XXI, Tønder a s 445–62.

**Hjerpsted kirke** (Sct Hans) ligger ensomt og forblæst vest for kirkebyen, kun faa hundrede meter fra Vadehavet. Meget ucentralt. Men havet har taget halvdelen af sognet, og den lille ø Jordsand, 6 km ude i havet skal have været sognets vestgrænse. Her laa landsbyerne Jordelund og Friseby. Kirken har romansk skib og kor, rejst i 2 tempi, skibet sidst, af granitkvadre paa delvis attisk profileret sokkel. Omkr 1715 er en apsis nedbrudt, fra denne stammer flere krumhugne kvadre. I korets nordmur en tilmuret præstedør, den sdr dør er tilmuret, norddøren bruges. Koret har eet, skibet 2 rundbuevinduer med monolit-overliggere og saalbænke. Bjælkeloft, rund korbue. Lille, sengotisk taarn af munkesten, med sadeltag. Krydshvælvet taarnrum med uregelmæssig arkade til skibet. Vaabenhus med blændingsprydet kamgavl mod nord fra 1709. Den korte korforlængelse, der 1715 afløste apsis, er af kvadre og tegl. Blytag. Kirken staar med blanke kvadermure, med hvidtede vinduer og blændinger. Den lille kirke har et lyst og venligt præg. 1931 afdækkedes rester af kalkmalerier, som overhvidtedes. - Alterpanel fra 1622 i naiv stil med

dyder i arkader. Altertavle af umalet eg med relieffer: Emmaus, m m skaaret af P. L. Brodersen, Hjerpsted. Af en sengotisk altertavle er bevaret skabet og to fløje med tarvelige malerier fra 1855. Kalk med fod fra ca 1550 og bæger fra ca 1800, oblatæske fra 1745, en kobberoblatæske fra ca 1250 fjernet til Flensborg musæum. To sæt stager fra ca 1675 og 1735. Romansk granitfont af arkadetypen, har 4 hoveder paa kumme og fod. Nederlandsk fad fra ca 1650 med spejderne fra Kanaan. Lanterneformet fontehimmel fra 1747 med Jesu daab. Over korbuen et sengotisk krucifix fra ca 1475, ved prædikestolen et krucifix, skaaret 1954 af P. L. Brodersen. Renæssanceprædikestol fra ca 1580 med hjørnehermer og dyder i relief. Lydhimmel fra ca 1620. Stoleværk fra ca 1750 med kløveragtigt afsluttede gavle og indgangspanel med fyldinger fra ca 1580. Skriftestol fra ca 1715. I vaabenhuset en dørfløj fra 1709. Vestpulpitur med malerier af Jesu historie, rest 1931. Malet Kristusrelief, skaaret 1938 af P. L. Brodersen. Klokke fra 1775 med minuskelindskrift. Smukt epitafium fra 1683 med rigt billedskærerarbejde, (skænket af en gdjr, der i havsnød lovede at smykke sin kirke, Motiv: Fodvaskningen, det naar fra loft til gulv). Mindetavle over faldne 1914–18, skaaret af P. L. Brodersen, uden for kirken flere gamle gravsten.

Præstetavle skaaret af P. L. Brodersen. Befolkningen omfatter deres kirke med stor offervilje og interesse. 1931 skred man til en kostbar restauration af kirken, som nu er meget smuk. 100 sd. Orgel købt 1945 fra Folding kirke.

Danm kirker XXI, Tønder a, 1387–1400, Mack: D 307, Uldall: Kirkekl 223.

Folketal: 1860: 1503 og 385, 1910: 1089 og 264, 1925: 973 og 222, 1960: 959 og 195.

Altergæster: 1922: 263 og 235, 1934: 220 og 200; 1942: 142 og 121, 1953: 150 og 150, 1966: 240 og 120.

Menighedsraad: 1922: U p 1938: 4 IM, 2 Lt Mf, 6 u p, 1953: 2 IM, 3 Lt Mf, 3 gr, 2 soc, 2 u p, 1965: 3 IM, 3 Lt Mf, 4 gr, 2 soc. Næstfmd i E gdjr C. Bach, i Hj: Gdjr Rich. Petersen.

### Sognepræst

1922: Pgd havde 51 ha, deraf 37 ager, 11 eng. 2 Kl, 1958: 12 Kl. Pgd opf 1896.

21. 15. sept 1921-27. juli 27 (sp Haarby 30. okt 18): **Jørgen Gottfried Thuerecht Gunnarsen Harboe**, fl t Munkebjergby-B, se der.

22. 24. okt 1927-1. juni 37: **Eigil Skovgaard-Petersen**, fl t Roholte, se Felsted.

23. 25. sept 1937-30. sept 49 (sp Harring-S 8. 1. 30): **Christian Matthias Petersen**, fl t Stenderup, se der.

24. 6. febr 1950 (Kkp Bregninge-B 10. dec 42): **Johannes Ernst Uldall Juhl**, * 23. juli 14 Fjellerup. Faderen: rkp Sct Nicolai k, Kolding, † 33, stud Kolding 33, c 41-1 ($h_1$), hjpr Taarnby 27. maj 41. ~ 23. sept 44 Karen Marie Larsen, * 25. nov 16 Aarhus. Forældre: Revisor Carl Møller Julis L. og Anna Jensen.

BM K Korshær Tønder a 56, herredsrepr Kirkesagens venner 61.

---

Litt: foruden ovenn: Da E kirke skulle udvides, en brevveksling 1745–50 Sdj mdskr IV, 49 f, Præsteindberetn i Sdj aarb. 1910, 194 f, J. Brodersen: Fra gl dage, 1912, Carsten Petersen: Slesvigske præster, 1938, Kirke og sogn, 1953, 33 f Hejselbj P, s 94 f, E. Moritz: Die Hallig Jordsand, Globus, 88, 109 f, R. J. Olsen: Jordsand som dsk fuglefristed, Dsk ornitol foren tidsskr 1922, 59 f, N. H. Jacobsen: Jordsand Had smf aarsskr 1941, 7–14, A. Larsen: Rosenkrantzerne paa Kogsbøl, Sdj mdskr 1953, 72–80, Max Rasch: Die Rittergut Koxbüll, 1954, A. Larsen: En skatteklage fra E, Sdj mdskr 1953, 107 f.

---

## BALLUM

Ballum var fra gammel tid knyttet til Ribe bispestol. 1214 lagdes sognet under Ribe domkapitel, bispens gaard, Brink, laa paa banken ved Mølby og styredes af kongens foged. Her var bispen ofte paa gæsteri, og Løgumkloster overlod Ballum nogle ejendomme for selv at slippe for bispens gæsteri. 1468 oprettedes Ballum birk med egen birkedommer, tinghus og rettersted. Ved reformationen gik bispegodset over til kronen, og bispens foged afløstes af en lensmand. Et kongebrev 1562 gav kronens bønder ret til at nyde og bruge Brinkgaardens jorder mod at svare en fast aarlig afgift. Bygningerne blev revet ned. 1570 var der en frygtelig vandflod, og 11. okt 1634 kom den store orkan med lyn og torden, havet gik flere steder 15-20 km ind i landet og steg flere m over dagligt vande. Store dele af sognet forsvandt i havet, og af de 7 adelige gaarde i B sogn forsvandt de 3, hvor der nu er vadehav. 1642 paatænkte Chr. IV at anlægge en by og en havn ved Ballum, men krigene, som ogsaa mærkede disse egne, hindrede det. 1662 tilskødedes B til feltherre grev *Hans Schack,* som straks fik nok at gøre med at istandsætte den af svenskerne ilde mishandlede kirke (de havde haft kanoner i taarnet). Schackenborg ejede B kirke til 1930, da den gik over til selveje.

Søfarten spillede engang en stor rolle, og Ballums skibe gik til Holland, England, Norge og Østersøhavnene, især med stude. Landbruget var væsentligt baseret paa studeavl. Nu er al søfart ophørt. Men endnu 1840 var der 90 søfolk. Knipleriet blomstrede især i 17. og 18. aarh, hvorefter det gik i forfald, men i nyere tid er genoplivet. Færgefarten til Rømø var ogsaa af betydning, i mange aar var den monopol for en slægt i B, 1922 overgik den til staten, indtil Rømø-dæmningen kom 1948. Indtil 1864 var dette rent danske sogn sm m Rømø og en del af Skærbæk sogn stadigt eget birk.

### Af den ældre præstehistorie

Præsterækken kan føres helt tilbage til hr *Andreas* 1370 (CP 51). Den første luth sp skal have været hr *Ægidius,* som menes at have været tolk for biskop *Hans Wandall* (W I, 139). *Søren Andersen* blev efterfulgt 1596 af *Jacob Christensen,* som havde været hører i Ribe. Efter ham fulgte *Laurits Sørensen* (maaske søn af Søren Andersen). Han blev afsat for løsagtighed 1623. Ballum havde i disse aar ikke blot oversvømmelser og svenskekrig at døje, men havde ogsaa svære vanskeligheder med deres præster.

For pastor *Anker Jenssøn Bock* (1623-36) gik det 1624 saa uheldigt, at sognefolket (CP 285) stævnede ham for birketinget og der tiltalte ham omtrent saaledes: »Vi fattige sognefolk giver eder, hr *Anker Jenssøn Bock* tilkende, efterdi vi haver med eder at forrette i denne tid, at det er eder vitterligt, at vor forrige præst er afsat fra sit kald formedelst sit løsagtige levned forgangen aar 1623, og I er ordineret i hans sted, saa findes ogsaa hos eder i lige maade at I haver levet i et ukysk levned i de tider, da I blev betroet vor kirketjeneste, hvilket I med listige anslag gerne vilde have

ganget forbi. Dog vil Gud have det aabenbart, saa at I for samme løsagtighed haver været forvist og frasagt af herredsprovsten efter biskoppens befaling siden palmesøndag.« Man beskyldte ham for af ufortrøden vellyst at have spadseret, redet og faret i sognet i hele uger, at han ikke holdt fastegudstj osv. Præsten nægtede at svare paa tinget og skød sig ind under sin rette øvrighed i Ribe. Paa tinget oplyste en mand, Hans Pedersen, at han var gaaet over til hr Anker i anl af sin hustrus død, og bedt ham: »Kære hr Anker, nu er min hustru død, jeg vil gerne bede eder om, at I vilde saa vel gøre at begrave hende i morgen: Da vil jeg give eder en daler for eders umage.« Præsten svarede, at han intet maatte modtage, men manden kunne lægge en daler paa alteret juledag, hvilket efter mandens mening udlagdes saaledes, at præsten ikke havde nogen ren samvittighed. Denne gang klarede præsten frisag, men senere opstod nye klager, og præsten blev 1636 afsat (W III 139, jvf Arens I, 12) Sdj Aarb 1959, 1–10.

Han blev afløst af provst mag *Ingvard Nielsen Mulvad* (1637-70), som 1632 var blevet afsat som rektor i Odense p gr a drikfældighed og egenraadighed (Bloks: Fyns gejstl, 2, 383-89, Worm III, 551). Her i Ballum fik han bøde for at have brugt uindviet brød ved nadveren. Han blev dog provst 1641.

*Thomas Andersen* (1670-90) havde studeret i Wittenberg og i Kbhvn. Provst *Peder Brorson* (1690-1723) af Randerup, var farbroder til biskop *H. A. Brorson* og gift med en dt af pietisten pastor *Bruhn,* Nr Løgum, en søn blev sp i Lunde-O, en anden søn blev hans eftermand. Han nævnes som en af de betydeligste præster, der har været i Ballum. Der var lidt trosliv (J. Br. omtaler s 304 en troende kvinde, der var til stor velsignelse efter de svære oversvømmelser). Provstens hustru var tante til »den velsignede pastor Bruhn, Rinkenæs,« og provstens virkede alvorligt for troslivet i sognet. Sognets eneste skole havde *Thomas Pedersen* som lærer i en sidebygning til kirken, han og hans kone, *Merret,* var »sande Guds børn, og at degnen var hellig, blev ikke skjult for børnene.« I Vesterende var der et lille samfund af hellige, som samledes til gudelige forsamlinger (J. Br. 308). *Broder Pedersen Brorson* (1723-32) var gift med den fromme borgmesterdt fra Tønder, *Ingeborg Roost.* B. var ogsaa pietist og støttede troslivet i sognet. En dt blev gift med eftm *Frederik Danielsen Blechingberg* (1732-65) af Gram, han var først gift med Ottilia Schancke, og en søn blev sp i Vordingborg. Blechingberg betegnes som »en slem krabat over for de troende« (J. Br. 309). Hans onde sind og liv drev ofte Guds børn i bøn til Herren. Han kunne ikke lide Herrnhuterne. Naar han fik at vide, at hans sognebørn havde taget imod brødremgh.s udsendinge, »satte han dem i band« og straffede dem. Loven gav præsten magt til at straffe dem, der ikke kom i kirke, med bøder. For ikke at vække anstød hos præsten, plejede brødremgh emissær *Zeidler* at arbejde paa profession, naar han var i Ballum, og først silde om aftenen kunne han samles med sine venner her. Fru *Ottilia Blechingberg* var meget ondskabsfuld. 1750 anklagede hun 3 kvinder som hekse, skønt hun ikke selv troede paa hekseri, men hun maatte tilbagekalde sine beskyldninger. Pastor Bl vedblev at være de helliges fjende, skønt han oplevede mange helliges salige død, f eks flere i *Niels Thomsens* familie i Østerende, *Thyge Sørensens, Søren Thygesen* o fl som inderligt bad for deres kære, at de maatte blive frelst. Møderne blev holdt hos den fromme »*Hans urmager*«. Brodersen fortæller om sømanden *Niels Staunager,* som var blevet vakt ved et syn af jomfru Maria med den blødende Kristus paa skødet, i et kloster i Portugal) som nu kom hjem til Rømø, og der hørte om den gamle hellige urmager i Ballum. Han gik over vandet fra Rømø til forsamling i Ballum, klagede sin syndenød og fandt hos urmageren den hjælp, han behøvede for at komme helt til tro. 1764 døde urmageren, og sønnen overtog forretningen. *Staunager* blev gift med hans søster og overtog senere forretningen. Han var en praktisk mand med mange mekaniske færdigheder, en dygtig urmager, han rejste til Christiansfeld og fik forbindelse med Brødremgh, og han blev leder af de gudelige forsamlinger. De havde forbindelse med de hellige i Skærbæk, men præsten bekæmpede dem. Biskop *H. A. Brorson,* hvis farbroder og fætter havde været sp her, skriver 1744, at der i mgh er »en køn opvækkelse,« men om pastor Bl skriver han kun, at han ud fra Abraham forestillede forældres pligt mHt den sande gudsfrygts udøvelse og »ungd svarede kun maadeligt.« 1750 advarede biskoppen alvorligt mod »at holde ilde hus med fastelavn« (Vis 56), 1754: Bl prædikede »ulasteligt og paa degnen *Thomas Pedersen* var intet at klage. I denne mgh er fra for mange aar siden en køn opvækkelse.« (Vis 94) 1760 prædikede en student ved visitatsen, og atter skriver Brorson om den smukke opvækkelse. Et brev fra Brorson til Bl. udtaler hjerteligt ønske om, at en forvirret mand, der har holdt sig fra sakramentet, maa bringes til sand erkendelse og omvendelse (Vis 261). Provst *Peter Cramer* (1765-97) flyttede til Møgeltønder. Hans fader var hovedpræst ved Slesvigs domkirke, og selv var han »et lyst hovede, med levende indbildningskraft, stor menneskekundskab, en heldig fredsstifter, en virksom forretningsmand« (Thaarups nekrol 111). Han var heller ikke de helliges ven. »Han gjorde sig her til en afgud og fremstillede sig selv for menigheden som det mønster, den skulle efterligne« (J. 312). Han ville indføre Adlers agende, men det blev forbudt. Det saa mørkt ud for de hellige i Ballum i hans tid. Nogle sluttede sig til fra Bysted, en gaard ved Kringlum, og fra Hjerpsted kom en enkelt hellig kvinde. Omkr 1780 begyndte en ny vækkelse i Ballum, og den greb om sig, da Brødremgh rejsepræst *Eckberg* holdt møder her. I flere aar derefter lagdes nye til samfundet. 1784 rejste urmager *Staunager* til Christiansfeld, traadte i Brødremghs tjeneste og blev senere præst i Drammen i Norge. Pastor *H. W. Bagger* (1797-1811) af Kundby, havde været kap i Emmerlev, *H. C. L. Holm* (1811–24) var rationalist, se Emmerlev, *Honoratius Bonnevie* kom ikke til at tiltræde, da han straks efter byttede embede med sp i Vallekilde. *Jens Kragh Walther* (1824-27). Walther flyttede til Sdr Bjert. De hellige havde forbindelse med nabosognene, især mindes man

den lille *Inge Marie* fra Ballum, som altid kom vandrende med en stor sort stok i haanden, meget trofast ved møderne (se ndf). Men den bærende var *Niels Schmidt.* I Bodsbøl var der aandeligt liv. De fik rejsepræst *Eckberg* til at komme og holde møder her, og der var møder hver søndag, ledet af *Hans Schmidt* og *Anders Roosgaard.* Schmidt havde en gaard og en anselig købmandshandel i Bodsbøl, datteren, *Cathrine Margrethe,* giftede sig med den troende kpt *Anders Christensen,* som overtog gaarden mm og var til stor velsignelse til sin død 1851. I samme by boede kpt *Gregers Hjort,* der var blevet omvendt efter et verdsligt liv, og som kom til at betyde meget. Pastor *Walther* var her kun kort tid. Han var absolut imod de hellige og søgte at reformere sognet efter sit rationalistiske syn. De hellige var meget kede af at han ændrede den gængse form for skriftemaal, idet han forbød dem »den gammeldags bekendelse om Kristi blod« som modbydelig, og da hans arbejde imod det aandelige liv næsten gik over til raseri, bøjede de sig for ham. Mange var bange for ham, andre var ligeglade (J. Br. 316) 1825 var der en forfærdelig vandflod.

Pastor *Jørgen Hansen* (1827-30) flyttede til Notmark, senere Egen, blev biskop. Han havde haft *H. N. Clausen* som lærer, men blev aldrig rationalist, han var stor kender af græsk og latin, blev meget afholdt i den korte tid han var her. Han var af den gamle skole, gik energisk imod demoralisation, fik gennemført skoletvang og fik oprettet et fattighus for at modarbejde tiggeri. Han sondrede skarpt ml statens retsbeskyttelse og kristen kærligheds hjælp, og skrev nogle tyske afhandlinger derom. (Vald. Ammundsen, i DBL IX, 245). Han var udpræget slesviger, med dansk modersmaal og uddannelse, men tysk hjemmesprog (delvis). En fremragende mand, begavet, ansvarsbevidst, med nær tilknytning til sdj bondestand (han var fætter til H. P. Hanssen-Nørremølles fader) og præster (hans svigerfader var sp i Hørup, Als). Se nærmere Egen. Pastor *P. S. Fønns* (1830-32) kom hertil fra Daler, flyttede til Møgeltønder, se Grundfør-S, pastor *P. C. Tillisch* (1832-33) flyttede til Borup-K se Herlufsholm, pastor *P. A. Wendelboe* (1833–53) havde været adjunkt i Sorø, flyttede til Krogsbølle. Han var agtet og elsket (CP 160), en myndig mand, havde stor kirkegang, var grundtvigsk med højkirkeligt tilsnit, skrev en del om kirkelige og soc spm (se her III, 217). Ballum, som havde været et af kærnepunkterne i den pietistiske bevægelse, var nu almindeligt folkekirkeligt og der var »kun faa Guds børn« (J. Br. 317). Mange var døde, andre var rejst. Men der var dog enkelte, f eks fornævnte *Inge Marie Hansen,* der nu omkr 1850 boede hos en troende væver *Mikkel* ved kirkegaarden. Hun var født i Lønne 1798, var en fattig, begavet tjenestepige, der tidligt blev omvendt. Saa blev hun forlovet med en c th *Jac. Holdt,* som var rationalistisk, hun søgte at faa ham omvendt, talte til ham om Kristi død og blod, men den tale var ham imod, og det er rørende at læse om den alvor hun følte, da hun stod over for valget mellem sin »vantro kæreste« og Kristus. Hun valgte Kristus, forblev ugift og fattig resten af sit liv. *Holdt* blev senere sp i Løgumkloster, og skønt han blev gift med en anden, skrev hun stadigt til ham og bad ham »betænke sin sjæls evige vel.« (J. Br. 318). I Ballum var hun en frejdig bekender, sagde ofte drøje sandheder til de vantro, forstod at ramme deres ømme steder, kom flittigt til møderne i Ballum og omegn. En dag kom en pige, *Cathrine Petersen* og hendes kæreste, *Clausen,* og bad Inge Marie om raad, fordi deres slægt ville forbyde dem at blive gift. De fik et godt raad, blev gift, blev lykkelige og bekendende Guds børn. Han blev lærer i Bodsbøl og betød meget der.

I *Inge Maries* lille hjem i Vesterende samledes en flok hver søndag eftm til fælles opbyggelse. Senere blev hun plaget af sygdom, fattigdom og genvordigheder, men hun klagede sig aldrig. Hun døde 1865, og en mængde mennesker fulgte hende til graven. Hendes minde levede længe i sognet. (»Elias,« 1863 og 1872). Pastor *J. L. S. Bohr* (1854-65) blev provst 1859, flyttede til Møgeltønder, hvor hans slægtskab til *Niels Bohr* omtales. Han kom meget hos Inge Marie, som vidnede ivrigt for ham, og han talte over hende ved begravelsen.

**Tiden 1864-1920**

Pastor *C. F. Dau* (1865-73) var født i Rendsborg, (se ndf), pastor *C. W. Grønning* (1873-88) var blevet omvendt ved som ung at høre den kendte pastor *Hans Volquartz,* Slesvig, blev grebet af missionskald og var i mange aar en anset og dygtig missionær i Teluguland, stod brødremgh nær. I hans tid var der vækkelse i Ballum, og Lt Mf gjorde et godt arbejde, samlede mange, pastor *J. H. S. Carlsen* (1889-94) * i Flensborg, kom hertil fra Arrild, flyttede til Aastrup, Lt Mf byggede mh 1891, hvor der blev holdt sdsk og mange møder, pastor *P. D. Paulsen* (1896-1904) var een af de 5 præster, som nordslesvigsk IM mistede i løbet af eet aar (foruden ham: *Brodersen,* Arrild, *Paulsen,* Hellevad, *Momsen,* Burkal og *Jensen,* Løjt). I hans tid fik IM fodfæste, og der blev et ret stort og meget levende IM smf med møder (i en lejet sal) for børn, unge og ældre. Pastor P holdt vel besøgte bibellæsninger og havde god kirkegang. Efter hans død virkede pastor *J. Hansen* (Hostrup) her i 7 mdr som provinsialvikar, ogsaa IM. Pastor *P. G. W. Nissen* (1905-10) flyttede til Brede, se der.

Pastor *Sønke Andresen* (1910-21) var fra Ditmarsken, gav i afstemningstiden ret stærke udtryk for sit tyske sindelag. Nationalt hørte han hjemme i Ditmarsken, men aandeligt og kristeligt hørte han hjemme i Nordslesvig, hvor han følte sig stærkt knyttet til den form af IM, som repræsenteredes af »de 12«, (han var selv en af dem). Kirkelivet var præget af Lt Mf og IM, Pastor A. ville meget gerne blive i Ballum, men flertallet i det helt igennem danske sogn ønskede en dansk præst. Ved afstemningen var der 274, der ønskede præsteskifte mod 130. Pastor A. fik saa embede i Holsten. (Erik Christensen: Fra min virksomh i Tønder, s 35).

Gdjr *Hans Lorenzen,* B., som er særlig kyndig i sognets aandelige historie, sammenfatter skildringen af B., og skriver: »Det aandelige og kirkelige liv i Ballum har ofte været præget

af stærke brydninger. Paa H. A. Brorsons tid var det pietismen, som havde dragende magt og paavirkede sindene saa stærkt, at røret kan spores helt op til nutiden. Senere fik Brødremgh megen indflydelse. Udsendinge herfra holdt møder i skoler og hjem, og unge fra sognet fik uddannelse paa skolen i Christiansfeld. I de sidste 20 aar af det 19. aarh fik baade IM og Lt Mf stor tilslutning. Begge retninger indtager stadigt en fremtrædende plads i sognets kirkelige liv. IM har mødesal i det gl tinghus i Vesterende, Lt Mf byggede 1891 i Bodsbøl. Ogsaa den grundtvigske retning havde sine venner. De af frimenighedspræst *J. L. Jørgensen* holdte kristelige møder i fh var indtil krigens udbrud 1914 stærkt besøgt. Pastor *Vilh. Grønning* havde været missionær i Indien og vakte stærk interesse for YM. Forskellige sekter, adventister, baptister, har prøvet at fiske i rørt vande, men ikke fundet grobund for deres lære. – Som tidevandet ved stranden bestandigt stiger og falder og altid er i bevægelse, saaledes har det været med det kirkelige og aandelige livs udfoldelse, ofte i gæring og uro, til tider stille som den roligt flydende strøm. Trods de forskellige retninger og afvigende meninger har den gamle kirke stedse været det fælles samlingssted, hvor sognets beboere, slægt efter slægt, har kunnet mødes for at høre livets ord og været gæster ved Herrens bord. Maatte det ogsaa være saaledes i de kommende tider.« (Hejsbj P, s 159).

### Sognepræst

Indt: 1859: a) 63 byg, b) 142 rdl, c) 14 lpd ost, 167 stk brød, 240 pd smør, 40 sn æg m m d) 400 rdl e) 70 td ld, deraf 40 eng, samt 12 hede, 8 td hartk, gl ringe, grundmuret pgd, nær havet, 46 fag. 1907: Indt: 5091 rm.

17. 27. dec 1833-29. okt 53 (adj Sorø 29. sept 32): **Peter August Wendelboe,** fl t Krogsbølle, se der.

18. 27. jan 1854-1. april 65 (adj Horsens 46) **Johan Laurits Sandal Bohr,** fl t Møgeltønder, se der.

19. 24. juni 1865-16. jan 73 (hjpr Døstrup 30. aug 61): **Christian Friederich Dau,** * 26. maj 1822 Rendsborg. Forældre: Ingeniørmajor, senere insurgentofficer Frederik D. og Elise Johanne Cathrine Volquartz. Stud priv 41, c 58-2 ($h_2$), hjpr Lemvig-N 28. okt 58, † 16. jan 1873. ~ 24. juni 1866 Vilhelmine Rosenvinge Christensen, * 11. sept 1832 Lemvig, † 3. maj 1898, Forældre: Prokurist Christen Ø. C og Ane Margrethe Grønlund.

Om denne festlige, folkelige skikkelse, se her VI, 652, han havde været en populær skikkelse i Studenterforeningen, høj og stærk, og der gik mange frasagn om hans meritter. Han gik rundt i en luvslidt, sort kjole, med en kort pibe i munden. Han oprettede Daus stiftelse i Lemvig. Er udførligt omtalt i Arthur Abrahams: Minder 1896, s 18 f. Han blev grebet af krd, og omtales af en af Andrup-slægten som en troende præst.

20. 1873-88 (missionær, teluguland 46-65): **Christian Wilhelm Grønning,** * 22. nov 1813 Fredericia. Forældre: Gørtler Christian Peter G og Else Marie Struer, miss skole Hamburg 40-45, afsk 88, † 7. febr 1898. ~ Dorothea Elisabeth Henriette Krug, * 6. febr 1816, † 8. okt 1850.

21. 1889-94 (sp Arrild 80): **Johan Heinrich Schlichting Carlsen,** fl t Aastrup ved Had, se der.

Ledigt 1894-96.

22. 1896-04 (sp Højrup 88): **Paul Duyssen Paulsen,** * 19. aug 1857 Høyer. Forældre: Gæstgiver Peter P og Sophie Christine D, adjunkt Starup 88, † 16. nov 04. Stud Haderslev 1879 c Kiel 1887 ~ 29. april 1892 Anna Margrethe Brodersen, * 1. nov 1862. En datter, dr Anna Paulsen, er en i Tyskland kendt Kierkegaardforsker.

23. 1905-10 (sp Skast 97): **P. G. W. Nissen,** fl t Brede, se der.

24. 1910-21 (sp Arrild 06): **Sønke Richert Andresen,** * 19. maj 1873 Okholm ved Husum. Stud Husum c 05 ~ Meta Vilhelmine Prien, fl t sp Süderau, Holsten 21, † 38.

---

## SKAST

Før 1864 hørte c 48 pct af sognet til de kongerigske enklaver. Det er usikkert, hvem der var den første luth sp og om sognet overhovedet havde selvstændig præst lige efter ref. 1593 blev *Jürgen Winther* sp og c 1605-22 var *Chr Poulsen* sp. Derefter *Andreas Laustsen, Peter Brun, Mads Ingverdsen Mulvad, Hans Johs. Clausen* og *Jacob Jørgensen.* Pastor *Otto D Lütken* (1702-39) var søn af en landfoged paa Før, havde studeret i Kiel og Kbhvn, han »maatte engang imellem fortælle sig selv, at hvor lille hans sogn end var, saa var der dog altid en menighed.« Da provsten ville visitere 1743, skrev L: »Det er en lille menighed, men hvad det timelige angaar, saa har jeg Gud ske lov det daglige brød, den lille mgh lader sig ved Guds bistand endnu temmeligt lede, idet vi i dette aar hverken har holdt de saakaldte julelege eller fastelavnsløb. Da bedeklokken er saa lille, at den ikke kan høres ret vidt, ringes der ikke morgen og aften. Alt gaar vel i denne verden, just fordi den er saa lille.« Pastor L. taler om sin hjord med et lille smil (CP 286). Der var i disse aar vækkelse i S sogn (J. Br. 308), en ung kandidat, *Agerbæk,* prædikede i stedet for L., han var en alvorlig vækkelsesprædikant, blev senere læge. Ogsaa præstens datter blev omvendt og fik fred i hjertet, da hun hørte pastor *Fog,* Skærbæk. Hun blev senere gift med pastor *Lundius* i Ladelund. Vækkelsen bredte sig, satte mange samtaler i gang. Pastor Lütken (og Agerbæk) oplevede den rigeste aandelige grødetid, der kendes i sognets historie. Folk søgte kirken som aldrig før, i midtergangen stod man tæt, selv fra nabosogne strømmede folk til. Et blomstrende menighedsliv af pietistisk-herrhutisk præg brød frem. Det bredte sig ogsaa til Ballum, hvor sporene af denne vækkelse kendes endnu. Vækkelsen i Skast døde hen, men satte spor i »gammeldags gudsfrygt og kirkelighed,« saa f eks sekter ikke kunne finde indpas.

*Chr. Petersen* (1739-42) var født i Emmerlev. Pastor *Nic. Nielsen* (1742-78) havde vist studeret i Jena, den pietistiske vækkelse fortsatte. Han efterfulgtes af sin svigersøn *Georg Hermann Jebsen* (1778-1807), der var søn af byfogeden i Tønder, c th i Kbhvn, *G. L. Nissen* (1807-19) fl t Højer (se Wulff 24, Rolffs, s 104), *L. M. Bjørnsen* (1819-25) af Oksenvad-J, fl t Højst, *F. C. Prahl* (1826-50) blev afsk, og senere sp i Bøl, han var søn af provst P, Tønder (se ndf), pastor *C. N. Smith* (1850–57) af Stege, var en god, dansk mand, af Mynsters skole, de vaktes ven, og kkg var god. Han var til det sidste meget optaget af Sønderjylland, underskrev adressen til biskop *Martensen* om forholdene i Sdj, skrev en del i dagspressen derom (se her III, 87). *C. B. Brammer* (1858-56), søn af biskop B., Aarhus, blev afsk p gr a edsnægtelse. Han var en meget dygtig og anset præst, stod i smukt forhold til mgh (HF II, 186). Helt forskaanet for brydninger blev det lille sogn ikke. Dels var der ret stærke nationale brydninger, og bef ville nødigt af med deres danske præst. Midt i aarhundredet søgte baptisterne at vinde indpas. I et hus paa S. mark indrettede de en mødesal med en døbekumme. Bevægelsen vandt dog ikke stærk fremgang.

**Tiden efter 1867**

Fra 1864-70 var Skast anneks til Hjerpsted, fra 1870-72 var det omvendte tilfældet.

Der var hyppigt præsteskifte i det lille embede. 1867-69: *Heinrich Wolf,* fl t Bylderup, 1869-74: *Fr. V. P. Gottlieb,* en afholdt og dygtig præst, søn af den ansete pastor G., Ø Linnet. Fr. G følte sig nært knyttet til egnen her, men de politiske forhold »blev mit danske hjerte mere og mere utaalelige, og jeg kunne som skoleinspektør umuligt være med til at udrydde det danske modersmaal af skolerne.« (Se her. III, 224). Pastor *Jørgen Jørgensen* (1875-84) flyttede til Fole, se der, han var født i Bjolderup, pastor *A. M. Christiansen* (1885-90), * i Broager, fl t Møgeltønder. Pastor *P. H. Jensen* (1891–96) var fra St Emmerske og vel kendt med forholdene, en ung, varm forkynder af ordet, afholdt, flyttede til Løjt, hvor han kort efter døde i en ung alder. Pastor *P. G. W. Nissen* (1897–05) var fra Fjelstrup, flyttede til Ballum, senere til Brede, se der. Pastor *Th. C. Thielsen* (1905–12) kom fra Ellund. Trods skrøbeligt helbred sled han trofast i sognet og vandt sig mange venner. Han flyttede til Højst og senere til Holsten. Han havde sine rødder i tysk kirke- og kulturliv, han optraadte forstaaende over for det danske, elskede de danske salmer, men han hørte hjemme sydpaa. Han døde i Itzehoe 1942. Siden 1912 har embedet været betjent af sp i Brede (pastor P.G.W. Nissen) til 21, derefter af sp i Ballum. Den gl prgd fra c 1850 er i smuk, vestslesvigsk stil. Nu ligger den som minde om den gang Skast havde egen præst.

**Sognepræst**

15. 1826–50 (hjpr Tønder 24): **Friederich Christian Prahl,** * 4. juli 96 Vedsted. Forældre: Provst i Tønder Peter P, † 31 og Else Christine Nissen. Stud Tønder 20, c Gottorp 23, afsk 49, genindsat, kst sp Hatsted 50, sp Bøl 51, afsk 60, † 31. maj 64 i Flensborg. ~ 6. jan 27 Anna Cathrine Sophie Musmann, * 1. sept 07, † 31. jan 85. Forældre: Proprietær Matthias M og Athalia Rebekka Holm. – Dt ~ Lundt, ord kat Sct Petri k, Kbhvn. Halvbroder: Øsby.

P blev afsat 1849 af oprørerne p gr a sit danske sindelag, men genindsat af den danske regering. I Bøl havde denne dansksindede mand en vanskelig stilling mellem krigene, han var efterhaanden for gammel til at søge bort, og tog afsk 1860 (se Aage Dahl i Præsthist saml 1933, s. 236).

16. 1851–57 (hjpr Everdrup 46): **Caspar Nicolai Smith,** fl t Lunde, Fyn, se Korup-U.

17. 1858–67 (hjpr Tranebjerg 55): **Cornelius Benedict Brammer,** afsk, se Stouby-H.

18. 1867–69 (diakon Krempe 65): **Heinrich Wulff,** fl t Bylderup, se Varnæs.

19. 1869–74 (kst Ø Linnet 68): **Frederik Petersen Vincens Gottlieb,** afsk, se Klinte-G.

20. 1875–84: **Jørgen Jørgensen,** fl t Fole, se der.

21. 1885–1890: **Alfred Michael Christiansen,** fl t Møgeltønder, se der.

22. 1891–96: **Peter Hansen Jensen,** fl t Løjt, se der.

23. 1897–1905: **Peter Georg Waldemar Nissen,** fl t Ballum, se Brede.

24. 1905–12: **Thomas Christian Thielsen,** fl t Højst, se der.

---

## BALLUM—SKAST

Ballum-Skast er to selvstændige kommuner, og Skast er et selvstændigt sognekald, der indtil videre betjenes af sp i Ballum. Skast har selvstændig præstelønningskasse.

Ballum sogn, 5190 ha, strækker sig 14 km langs Vadehavet, langt og smalt, over for Rømø, hvortil der blev bygget dæmning 1948. Fra den sydlige grænse til Vesterende er der lav klintkyst (indtil 4 m), stedvis med smal forlandssone, nord for Vesterende en marskkyst med et anseligt forland og digebeskyttelse. I havdiget er indbygget B sluse til afvanding af Brede aa, som under digebygningen 1914–19 blev ført ud til den nybyggede sluse gn en kanal, hvorved det gl aaleje blev tørt, men stadigt er sogneskel. Sognet omfatter næsten hele ydersonen af Ballum-marsken, med svært klæglag og overvejende stabil bund og god vejforbindelse, hvorfor det har stor betydning for beboerne. Størstedelen udgøres af en bakkeø, indtil 12 m, hvorfra landet skraaner mod vest mod kysten, mod nord mod marsken. Skrænter mod marsken, indtil 8 m. Brede aa er 1960 rettet ud og kanaliseret. Marsken er frugtbar, gestjorden sandet, dog findes ogsaa frugtbar gestjord. Mod sydøst spor af stort gl hedeomraade. Gestlandet præget af fygning. En række sammenhængende byer: B delt i Vesterende-Ballum, Østerende m kirke, mh fra 1959 i tidl skole, kirkekroen, Baadsbøl med centralskole fra 1959, bibl, Lt Mf mh, sports-

plads, – Husum, (sammenvokset med Baadsbøl) m alderdomshjem, fh (Ballumhus fra 1911), Harknag, Buntje, Rejsby. – Bebyggelser: Mølby, Nørrehus, Kringlum. Større gaarde: Brinkmøllegd, Galgehøj, Damgaard, Søndermølle (mølleriet nedlagt), Ballum slusekro.

Den gamle hovedby, Ballum har stadigt bevaret sit præg af randby mellem gest og marsk, (marsken er næsten ubeboet), de lidt sydligere landsbyer er smeltet sammen til en næsten 4 km lang vejgade med bymæssig bebyggelse. Ballum-bygden har gennem tiderne været ret rig og velbygget, i B er bevaret mange smukke, gamle straatækte gaarde, opført af mørke, rødviolette mursten, med hvidkalkede fuger og gesimser. Navnlig den nordligste gaard i B er smuk. Foran flere gaarde høje kalkstens-ledstolper med indskrifter (tilbage til 1762).

Færgeforbindelsen til Rømø var et monopol for en slægt i Baadsbøl, indtil dæmningen til Rømø blev bygget 1948.

Genforeningssten ved fh, mindesten over digegreve Kresten Jensen rejst 1963 ved B sluse, mindesten for lærer Hans Lorenzen rejst 1957 ved den gl skole i Baadsbøl.

Ingen bevarede oldtidsminder, 15 høje er sløjfet.

Under den tyske administration var sognet delt i 3 kommuner, lagt sm til een 1880.

Afstemninger: 1871: 230 dsk, 1 ty, 1920: 708 dsk (137 tilrejs), 30 ty (24 tilrejs), 1964: 459 dsk, 1 ty.

Skast sogn, 1162 ha, er gest mod vest, nemlig den nordlige del af Hjerpsted bakkeø, øst for denne ligger et moselandskab, Borg mose, ret frugtbar jord, højeste punkt er Landhøj, 14 m mod sydvest. Skast mose og egnen mod syd og vest er ubeboet, en del af mosen er afvandet, men store strækninger ligger i naturtilstand. Byen S med den meget gamle skole, Hedehuse. – Blandt gaarde nævnes Aasgaard, som siden 1750 har været i slægten Beyers eje, 180 ha, smuk hovedbygn, af røde sten, gennemgaaende frontespice og halvt afvalmet straatag. Ved indkørslen 2 ledpæle til minde om udskiftningen 1773. Paa den ene staar: »Velsigne Gud fra aar til aar/vor land og sand, vor huus og gaard/Alt hvad vi har, og hvad vi faar«. Skastgaard, 96 ha, var i mange aar i slægten Nicolaisens eje. Pont atl omtaler dens »rummelige og usædvanlige bygning, opført i en firkant af hugne kvadre, med brolagt gaardsrum, store runde vinduer samt een paa tvende stenpiller hvilende hvælving over vaanstuen«. Men den blev ødelagt ved ombygning 1878, og samtidigt forsvandt indskriften fra 1606 over døren: »Af haab til Gud er dette huus bygget 1606«. De 8kantede søjler er bevaret i stuehuset. Ved indkørslen en høj kalkstensstele med indskrift: »Gud give landet frugt og fred, i modgang giv taalmodighed, og vis os vej til salighed«. Gaarden ejes nu af M. Refslund Hansen.

Ingen oldtidsminder. Omtrent skovløst.

Afstemninger. 1920: 176 dsk (22 tilrejs), 3 ty, 1964: 114 dsk, 0 ty.

Ballum sogn har altid, bortset fra 1864–1920 hørt under Ribe stift. Rent dansk. Ribe bispestol havde i middelalderen en borg, Brinkgaard, paa en banke ned mod engene øst i sognet, Skast sogn hørte i middelalderen til Ribe stift, men ved Koldingrecessen 1675 kom det under den gottorpske hertug og under Slesvig stift.

**Det kirkelige liv**

Ballum er kendt som et kirkeligt sogn, hvor de forskellige kirkelige retninger let faar tilslutning. Pietismen var ret dybtgaaende, senere fik Brødremgh stor indflydelse, og senere igen Lt Mf og IM, Frimenighedspræst J. L. Jørgensen, Skærbæk, samlede indtil 1914 en stor tilhørerkreds paa Ballumhus. Ogsaa baptister og adventister har gjort forsøg paa at trænge ind. Kirken er det samlende midtpunkt, og nu er det væsentligt Lt Mf og IM, der præger.

Ogsaa i Skast fik pietismen stor indflydelse, baptisternes forsøg vandt ingen særlig tilslutning, men Lt Mf har nok flest tilhængere. Kirkebesøget har i begge sogne som regel været godt. Driftig landmandsstand. Moserne har været gode indtægtskilder.

Den første danske præst *Conrad Hvidt* (1921–31) søn af højesteretspræsident H, kom hertil fra Kbhvn. Pastor *C. Hvidt* skriver bl a:

»E'et itt' e grow stuer forandring?« blev der spurgt i begyndelsen, og det var unægtelig en stor forandring for et ungt københavnsk præstepar (ikke blot med sproget), at blive flyttet til den slesvigske vestkyst.

Et yderste vesten af de tilbagevendte landsdele! En uendelig rejse med 4 togskifter, færger og til sidst et par mil med hest og vogn, mens solen gik ned bag silhouetten af Rømø. – Et fladt, træløst marsk- og gestland ud mod det flade vadehav med dets mange skifter af ebbe og flod, lange afstande mellem byer og gaarde ad plørede veje, een daglig rutebil til Højer, om aftenen oplyst af en lille carbidlampe...

Man kaldte det »et tilbagestaaende land... vel 50 aar efter det gamle land«, som det overlegent og undertiden saarende blev sagt. Men alligevel: Bygninger og veje var forsømt under krigen. Vor flyttevogn kørte fast paa Chausseen i Skast. Markerne var forsømt, fordi mændene havde været borte, og 2–4 pct blev derude. Landbruget var: stude og græsning. Ja, det var ogsaa bagefter med hensyn til levefod: en nøjsomhed i det daglige, som fik vesteregnen til at klare baade mark-inflationen, hvor sparepengene gik tabt, og landbrugskriser langt bedre end østeregnen. – Ogsaa paa det kulturelle omraade kunne der tales om noget tilbagestaaende: Den politisk-demokratiske udvikling havde man ikke fulgt, og de aandelige og kirkelige strømninger blev jo stærkt filtreret ved statsgrænsen.

En mørk, storm- og regnfuld oktoberaften 1921 naaede vi da Ballum, og efterhaanden aabnede landet sig for os, først rent topografisk: Mod nord paa kanten af den store ubebyggede grønne Ballum marsk: en rand af store gaarde fra Østerende til Vesterende, med Ballum kirke, skole og pgd. 2–3 km sydligere igen en øst-vest-strakt bebyggelse langs chausseen fra Højer til det gamle Rømø-færgested, hvor man endnu omkr 1920 kørte ud i havet i en højhjulet vogn til den ventende baad, – en ofte vaad og undertiden ikke

ufarlig tur. Syd herfor Søndermarken med dens 3 smaa byer: Buntie (vist egtl et frisisk navn), Nørhus og Rejsby. Midtbyen udgjorde sognets tyngdepunkt med skole, forsamlingshus, mejeri og færgekro. Lt Mf mh. Kirkeligt følte denne tredeling uheldig: Kirken laa i den ene ende af det lange sogn. Kirkegangen havde altid før i tiden været god, men befordringsmidlernes svigten under krigen gjorde, at afstandene følte større. Nogle maatte gaa ½ mil til og fra kirke, og en cykletur i veststorm var ikke rar. Det lille Skast sogn med den lille forsømte kirke (nu fint restaureret) og to større gaarde, var som hovedsognet.

Den aandelige geografi: Først det nationale: I Ballum var der kun 3 pct tyske stemmer ved afstemningen 11. febr 1920, i Skast lidt flere, men B havde til 1864 ogsaa været kongerigsk enklave, mens halvdelen af ejendommene i S havde hørt under de gottorpske hertuger. Den slags har lange eftervirkninger i grænseegne. Der var altsaa ingen vanskeligheder med hensyn til det nationale for en præst nordfra. Modtagelsen af den første danske præst efter 1920 var baade hjertelig og troskyldig. Manges øjne søgte ved indsættelsen i den store, tæt fyldte kirke op til det lille skib, der aldrig havde faaet sit Dannebrog strøget, selv i de værste tider. Nu sejlede igen baade præst og menighed under det danske flag. At vi saa undertiden med vor selvfølgelige danskhed kunne føles som ikke danske nok for visse kredse, er noget andet. Det sønderjyske temperament, som det kunne give sig udtryk (fællesbegrebet »tyskere«, opgøret mellem Flensborg- og Aabenraafolk) forekom os ofte noget overeksponeret.

Den religiøse stilling tog det jo mere tid at blive klar over, men efterhaanden mente jeg dog at kunne erkende 3 hovedstrømme, der havde præget sognet, og det var ikke de sædvanlige kongerigske kirkelige retninger.

Den *grundtvigske* bevægelse betød, som i hele Nordslesvig, bortset fra frimenigheden, forbausende lidt. Adskillige præster og lærere led deres livs skuffelse, fordi de kom med en forestilling om, at der her maatte være netop jordbund for grundtvigsk livssyn og forkyndelse. Hvor fejlagtigt selv de mest kyndige kunne bedømme forholdene, ses af flg.: Biskop *H. Ostenfeld,* der havde interesseret sig for min forflyttelse hertil, fortalte mig senere, at han havde spurgt daværende kirkeminister *Jakob Appel* om forholdene i Ballum, og Appel svarede, at Ballum var »et godt grundtvigsk sogn«. Han havde vel ladet sig narre af, at han før krigen havde haft nogle Ballumpiger paa Askov. – Der var intet spor af gr liv eller forstaaelse i B, snarere en vis forsigtighed eller tagen-afstand, maaske under indflydelse af de tyske præster, der intet nærmere kendskab havde til Grundtvig, eller betragtede ham som uluthersk og kætter, tyskerhader og kirkepolitisk revolutionær. De gr frimenigheder paa egnen ansaas som nationale oprørscentrer og deres præster som ikke rigtige præster (Freigemeindesprecher), hvorfor den elskelige frimenighedspræst *Jørgensen* (i Skærbæk) bortset fra enkelte gudstjenester i Ballum, ikke gjorde forsøg paa at danne frimenighed her.

B var stort set et *kirkeligt* sogn med gammeldags ærbødighed for krd og kirke, for embedet og for Guds ord, men denne gamle kirkelighed var ved at gaa i opløsning. De 4 krigsaar havde blandt de indkaldte ikke blot fremmet troslivet (se sønderj soldaterbreve) men ogsaa tvivl og bevidst fornægtelse, dog! alt ialt holdt kirkeligheden sig i 1920'erne. Denne kirkelighed forekom mig meget tiltalende, selvom den var af forskellig værdi, fra overfladisk sædvane til dybt alvorlig, enfoldig, ofte anfægtet kristenliv, der levede af ordet baade i kirken og hjemme. Bordbøn var almindelig, og dagen sluttede med læsning af dagens stykke i bibel eller andagtsbog. Adskillig meget gammel opbyggelseslitteratur af mystisk, katolsk eller pietistisk art fandt jeg i brug hos de gamle. Af vækkelsens folk var denne kirkelighed ikke rigtigt anerkendt. Det var kun en forbeholden ros, naar man om en gammel, from mand sagde: »Ja, ja, han er en god *kirkelig* mand«. Jeg kom til at staa adskillige af disse gamle fromme meget nær. Deres kloge ord og redelige bedømmelse var det godt at lytte til, (f eks den midaldrende Østerendebonde, en klog og dygtig mand, men tidligt tunghør; han gav sin tilfredshed tilkende ganske uhøjtideligt: »Jeg har bedt om, at vi maatte faa en præst, som jeg kunne høre. Nu takker jeg Gud, at han har givet mig en præst, som baade kan naa mit legemlige og mit aandelige øre.«)

Og saa var der *missionsfolkene.* B var præget af gl vækkelse. Egnen var jo *Brorsons,* og selvom beretningerne fra andre sogne er udførligere, var sognene her ogsaa berørt af den pietistiske vækkelse, et par af slægten *Brorson* var præster her. Ogsaa *Brødremghs* udsendinge har haft deres gang i sognet, og kærligheden til Ydre Mission stammer maaske derfra, selvom jeg ingen mundtlig tradition har kunnet spore.

Om *nyere vækkelse* kan der dog først tales efter ca 1870. Men da kom den ogsaa til at sætte præg paa hele sognets aandelige liv. Men det blev ikke, som mange andre steder, IM, der satte det aandelige røre i gang, men *Luthersk missionsforening,* hvis udsendinge i 1870- og 80'erne hyppigt kom paa besøg, og de formaaede i høj grad at sætte kristelige spm under debat. *Hans Lorenzen* (fhv tysk lærer, tvangsforflyttet, tog afsk, gdjr, gift med forfatterinden Hansigne L) fortalte: Som ganske ung lærer kom han, der en tid var en kirkens mand, hertil, og blev slaaet af, hvordan samtalerne, naar folk var sammen, altid kom til at dreje sig om aandelige ting, om den rette lære, om den sande kristendom osv, en optagethed han aldrig havde mødt andre steder. Lt Mf var oprindeligt yderst kritisk over for kirken, benyttede kun kirken til daab og nadver, og holdt sig ellers til deres egne møder og læren om den betingelsesløse naade. De havde deres eget hus i Bodsbøl, og fik efterhaanden indfødte prædikanter, hvad der fik stor betydning i Nordslesvig, da talere nordfra var »misliebige« i myndighedernes øjne. Det var jævne folk uden boglig dannelse, men med indgaaende bibelkundskab og vel bevandret i *Chr. Møllers* og *Rosenius'* skrifter. De første gamle blev meget beundret f eks *Hans Poulsen,* Bal-

lum, nu omkr de 90, og ret svækket, men han kunne tage ordet ved begravelseskaffen. Mig forekom hans tale noget stivnet og stereotyp, men her var maaske bevaret et vidnesbyrd fra den gamle tid. Jeg hører endnu hans svage gammelmandsstemme gentage: Ja, vi har en tiltalende Gud, en tiltalende Gud!... Lt Mf kom altsaa først til egnen, præsterne var i almindelighed meget mistænksomme over for denne nye »sekt«, men pastor *Grønning* (1873–88) hvis minde endnu ragede op over efterfølgernes, skønnede anderledes, han fandt efter et besøg ved et møde 2. pinsedag i Bodsbøl, at »aanden var der«.

Mellem Lt Mf og Kf f IM i Nordslesvig var forholdet fra første færd spændt. Lt Mf kunne ikke se andet, end, at IM trængte ind paa deres gebeter og ville høste, hvor de ikke havde saaet. Forsøg paa fællesmøder endte ofte i skænderi, og bitterheden lagde sig over begge lejre, – lederne saa helst, at man ikke fraterniserede.

Det blev alligevel IM, som vandt den største tilslutning. Gentagne gange i aarhundredets slutning gik der vækkelser over B og ogsaa kirkeligheden prægedes af dens alvor. IMsamfundet dannedes, skellet sattes. Man vidste, hvem der var med eller udenfor, troende eller vantro.

Den sidste udløber af vækkelsen fandt sted i den myndige og selvstændige (tidligt afdøde) pastor *Paulsens* tid (1896–1904), men han maatte ogsaa, selv paa dødslejet opleve, at der blev sat spørgsmaalstegn ved hans tro. Derefter ebbede det ud, skønt pastor *Andresen* (1910–21) var et vækkelsens barn. Medvirkende til stagnationen var ogsaa den dybe splittelse, der 1912 flg delte Nordslesvigsk IM i to skarpt adskilte lejre, hvor samarbejde var umuligt.

Denne splittelse, som ogsaa havde stærke virkninger i Ballum, havde 2 aarsager, dels formandens, pastor *H. Tonnesens* (se Hoptrup) forstaaelse for det nationales (det danskes) ret i kristenlivet, dels i en paastand om, at adskillige af de yngre præster, der arbejdede i IMs tjeneste, var paavirket af bibelkritik. 1912 skilte 12 overvejende tyske præster sig ud under devisen: Kristendom og politik har intet med hinanden at gøre, hvilket var at forstaa saadan, at de troende ved valg nok kunne stemme tysk, men ikke dansk, ... og »Tilbage til det gamle budskab« det sidste blev navnet for dem i daglig tale. – Med *Tonnesen* gik flertallet af de dansksindede IMs folk, missionærer, KFUMarbejdere osv, og ved valget 1913 var der stærk stigning i de danske stemmer i de af IM prægede sogne. Dermed var deres stilling konsolideret, og saadan fandt jeg den i Ballum 1921, hvor der altsaa var 4 grupper: Kirkelighed, Lt Mf, Kirkelig forening for IM (der efter en noget haardhændet tilsidesættelse af pastor *H. Tonnesen* gik op i Kf f IM i Danmark) og Det gamle budskabs folk.

1921–31: Med kkg gik det forholdsvis let, selvom der jo nok savnedes noget, fordi præsten talte jævnt og dagligdags og uden den patos, som man var vant til. Der blev ogsaa snakket om den ny præstekone, som ikke altid gik i sort tøj, men endog gik til alters i sin blaa dragt, og som ikke ville sidde i sofaen, naar ældre kvinder stod op. Men det var kun det ydre: »Her i Ballum er vi vant til at høre!« ... og i kirkerne var der en sjælden lydhørhed og stilhed, søndag efter søndag, et stort ansvar for prædikanten. Og de kunne *høre,* baade om det var rigtig lutherdom, og om prædikanten havde maal og mening. Kirkeligheden lyttede med god vilje og trofasthed, Lt Mf kom i begyndelsen (som ved andre præsteskifter) men det ebbede ud, bortset fra nadverbesøg. Det var mig en skuffelse, da jeg paa flere punkter delte deres syn. Det blev køligt, men det kom ikke til noget brud. De havde nok i deres eget mh og holdt endog møder i gudstjenestetiden. Deres leder, som var en haard mand, kunne bag min ryg lade falde mindre venlige ord. – I forholdet til IM var den største vanskelighed det gamle budskabs folk. De var paa forhaand mistænksomme over for alt nordfra: Hvad skulle man f eks med nationale sange i IMs sangbog? Skal vi synge om Danmark i stedet for om Jesus? – Og de fandt forkyndelsen alt for overfladisk og let. Hvor var de gamle toner om blodet der renser, om Jesu vunder, det stærke krav om omvendelse? Man fandt det maaske nok hos denne unge præst nordfra, men ikke som det eneste. Meget af denne kritik kunne maaske være berettiget, men for os unge præstefolk var der ikke andet at gøre end at prøve os selv deroverfor og saa forkynde evangeliet saa ægte som muligt. En uformidlet brug og overtagelse af en svunden tids former og udtryk kunne vi ikke tage op, hvor gerne end disse kredse havde set det. Bagved laa hos dem spørgsmaalet: Har vi faaet en troende præst eller ej? Det blev aldrig stillet til mig, men selvfølgelig har det været drøftet. Det gamle budskabs folk var her relativt faa af, og efter min forgængers bortrejse savnede de en virkelig fører. Pastor *Andresen* var friser, havde paa pastoralseminariet i Haderslev lært et nødtørftigt dansk, og blev saa sp i Arrild. Han mødte da IM, oplevede en vækkelse og omvendelse, som sikkert var ægte nok, og sluttede sig i splittelsen 1912 til de 12 tyske kolleger. I Ballum blev han elsket af dem, der gik til samme side, og ellers respekteret for alvor og nidkærhed, men da han en gang lukkede kirken for den unge pastor *Johs. Tonnesen,* saa han maatte gaa over i kirkekroen for at holde møde der, blev hans forhold til den anden fløj af IM yderst spændt, og da han i kirken takkede for den tyske sejr i de massuriske sumpe, blev forholdet til sognet ødelagt, og ved afstemningen 1921 blev han stemt ud. Man ville have en *dansk* præst. Men at han var bundet til egnen, saas af, at han senere i sit embede i Holsten, sang Brorsons salmer paa dansk.

Det gamle budskabs folk manglede førere. Kirkelig forening for IM i Ballum havde førere. Det kostede den kloge og forsigtige gdjr *Anders Brodersen* megen kamp at gaa op imod sin præst. Han var en høj, tynd skikkelse med et fint ansigt, kirkeældste, fmd for det 12 mand store B kirkekollegium, og dertil fører for IM. Det lykkedes ham at føre mit valg igennem som sp her, hvor jeg fik 1 stemme mere end de 75 pct jeg havde stillet som betingelse, og pastor *Andresen* var sikkert skuf-

fet og bitter, da han maatte indføre i valgprotokollen: »Med denne ene stemme vedtoges pastor *Hvidts* vocation«. (han havde vel haabet at kunne blive!). Men mit valg fremgik ved en koalition mellem alle dansksindede og IM. Men stod der ikke i skriften, at man ikke maa drage i aag med vantro? *Anders Brodersen* og IM havde det ikke let i de dage. Men Vesterboerne stod fast bundet til det ansvar de følte for deres sogn, og de var meget trofaste over for den præst de fik. Og trods alle vanskeligheder, kunne *And. Brodersen* sidde ved et af de første kirkeforstanderskabsmøder 1921 i præstens gyngestol og gnide sig i hænderne: »Ja, dette er gemytligt!«

Selvfølgelig maatte der komme vanskeligheder. Vi var meget forskellige, og de opdagede, at jeg ikke helt og alene kunne være deres mand og at jeg ønskede at have med den verden at gøre, som de havde isoleret sig fra. Desmere maa jeg undre mig over, at de ikke slog haanden af mig, og over deres frisind, f eks med hensyn til forsamlingshuset. Selv kom de der ikke eller meget nødigt. Jeg kom der til nationale festdage, og naar jeg blev opfordret til at tale, (jeg holdt f eks foredrag om kirkehistoriske danske skikkelser (Mynster, Grundtvig, Kierkegaard, Vilh. Beck osv), og adskillige af de yngre IM kom og hørte mig i forsamlingshuset.

Trofast blev IM ved med at høre mig, baade i kirken og ved bibellæsningerne i skolerne. Trods alt, hvad de maatte savne, forstod de den unge præsts umodne forsøg paa at bringe dem evangeliet, som han selv lyttede til og skulle leve af. Aldrig var jeg udsat for omvendelsesforsøg eller blev forhørt om min omvendelse.

Sognet var ædrueligt, takket være *Hans Lorenzens* arbejde derfor. Man kunne godt i IMs hjem byde præsten et glas vin, naar han kom paa konfirmandbesøg o lign, og han ikke kunne tage mere kaffe. Og der var ikke jordbund for Blaa kors her. Præstens arbejde var først prædikenforberedelsen med tilhørende læsning og mange bekymrede lørdagsture ud ad diget. Bibellæsningerne i skolerne var som regel godt besøgt, bortset fra skolen i Bodsbøl, hvor Lt Mf næsten hver aften havde noget for. Nørhus skole var næsten altid fyldt af unge og ældre. Efterhaanden kom jeg ind paa at tage over til Søndermarken et par gange om maaneden, begyndte med husbesøg, hjemmealtergang. Gæstfriheden var ubegrænset. Til IMs samtalemøder i hjemmene kom jeg af og til, men ikke saa tit som de gerne havde set. Jeg havde nok i forvejen, og jeg ville ikke lade mig binde. Ofte gik samtalerne noget tungt eller forvildede sig bort fra udgangspunktet. – Til vore ungdomsmøder i pgd kom der ofte mange. Vi holdt korte, kristelige foredrag, talte om YM, undertiden var der bibeltime. Bagefter kaffe. Vi danske præster, der efter genforeningen kom til Nordslesvig, følte, at der laa en opgave for os i at præsentere dansk aandsliv og særligt dansk kirkeliv for beboerne. Havde vi ikke set det selv, skulle vore to førstemænd, provst *Erik Christensen,* Tønder, og seminarieforstander, pastor *E. Albeck,* Tønder, nok belære os derom. Disse to mænd følte stærkt ansvaret ved at have de ledende stillinger i grænselandet. Provsten indbød til præstekursus i Tønder, og talerne der tog saa ud i sognene og talte ved aftengudstjenester eller i forsamlingshusene. Det medførte ny tilhørerkredse og udvidede horisonter til fælles glæde. Vi havde ofte fremmede talere, og blader jeg i gæstebogen, finder jeg, at vi havde højst forskellige talere, men de yderste standpunkter var ikke repræsenteret, hverken i IM eller gr. De folk, vi mest fik fat i, var dem, der kaldtes 4. retning. Vore talere var bl a *H. Ostenfeld, Hans Koch, Johs Nordentoft, Hans Dreiøe, L. P. Larsen.* Saaledes prøvede vi at tegne den danske kirkes ansigt for denne egns befolkning.

Megen glæde havde vi af samvær med præstekolleger, som næsten alle var vore jævnaldrende og vore studenterkammerater. Det vestslesvigske konvent samlede alle de tilflyttede præster 3–4 gange om aaret i hjemmene, begyndte tidligt paa dagen efter den lange køretur med kaffe og sluttede sent paa aftenen. Ofte blev der ydet noget betydeligt i foredrag og indlæg. Et særligt præg havde det aarlige provstikonvent i Tønder, hvor vi blev præsenteret for vore tyskuddannede kolleger. Ogsaa i det var der noget spændende.

Men det, der fylder mest i erindringen, er mindet om de mange hyggelige, gæstfri hjem, virkelige samtaler om store ting. Der var mange særprægede, betydelige personligheder, ofte haardt prøvede i livets skole. Man kunne ogsaa møde smaalighed og sladder, i de smaa forhold vidste alle alt om hinanden. Jo oftere præsten kom rundt, og det skønnedes, at der ikke fulgte sladder med ham, des mere fik han at se, at hvert hjem havde sin historie eller skæbne. Man ventede ikke blot at præsten besøgte de syge, men ogsaa andre og at »han sagde noget«. Det skulle ikke blot være snak. For mit eget vedkommende blev det ofte mest til at lytte. Men det knyttede ogsaa baand og gav mange indblik i menneskelig nød og ensomhed.

*Anders Sonne,* Rejsby, en mand, som var agtet af alle, faamælt og ofte anfægtet, laa for døden. For sidste gang var jeg hos ham. Igen bekendte han sig som en syndig mand, modtog tilsagnet om syndernes forladelse og nadveren, og saa sagde han mig farvel. Jeg hørte ham hviske: »Kristne har kronede dage!« da han vinkede farvel, mens jeg gik ud ad døren.

Ballum blev for os i disse aar vor tilværelses midtpunkt. Børnenes skolegang og en følelse af, at ny folk skulle til, efter at et vist pionerarbejde var gjort, bevirkede, at jeg begyndte at søge bort. Jeg havde slet ikke regnet med muligheder i Brabrand, og en søndag, da jeg ikke havde gudstjeneste, fordi en fremmed præst havde talt, stod 12 mand fra Brabrand i Ballum pgd, skuffet over, at jeg ikke havde gudstjeneste. Kaffebordet kom i orden... og 14 dage efter forstod vi, at det var alvor, at vi skulle flytte fra Ballum...

Pastor *Johs. Simonsen* (1931–39) var fra Brovst, han sluttede sig til Tidehverv, kkg gik noget tilbage. Han flyttede herfra til Filips kirke i Kbhvn, hvor pastor Hvidt havde været kaldskapellan.

Pastor *Fr. Nicolaisen* (1939–64) var sønderjyde, fra Høruphav paa Als, og atter vendte

man tilbage til linien fra Hvidts tid. Pastor N var en særpræget, dygtig og nidkær præst, en flittig medarbejder i Indre og Ydre mission, præget af den sønderjyske pietisme, se ndf. Pastor *M. Sommer Jørgensen* har virket her siden 1964. Han er præstesøn fra Rømø, vel kendt med forholdene. Han fortsætter paa pastor Nicolaisens linie og skriver 1967: Kkg 14 og 9 pct, velvilje, endnu en del af den gamle kirkelighed, præges af IM og Lt Mf, 4 sdsk, KFUM og K, kirkeblad, gudstj paa De gamles hjem, IM smf, mh, Lt Mf m møder og ungdomsarb, DdU.

*Blandt lægfolk* nævnes de 3 missionærer, som har virket her:

*Anders Brodersen* (1858–1932) var gaardmand i Ballum, men skrøbelig af helbred. Hans rejsevirksomhed blev derfor heller ikke til meget. Han var bevidst dansk indstillet og kunne ikke harmonere med de tyske præster. En overgang boede han i Ribe.

*Ehm Ehmsen* (* 1878 i Ballum sogn) var gaardmand sammesteds og blev 1909 antaget som sang- og musikmissionær. Men arbejdet fandt ikke tilstrækkelig grobund og maatte snart opgives.

*Søren Andersen* (* 1879 i Ballum sogn † 56) var bosat sammesteds og rejste som bogsælger og leder af samtalemøder. Han har med stor flid afsat megen god opbyggelig litteratur over hele landet. (IM tid 106 aarg nr 10).

Desuden *P. I. Petersen,* gdjr *Johs. Ehmsen,* B, lærer *A. Hansen,* gdjr *Will. Ehmsen* er fmd for IM, gdjr *Martinus Hansen,* Harknag, er fmd for Lt Mf, gdjr *A. Hansen* er fmd for fh. – Sogneraadsfmd *Johs. L. Petersen* var i menighedsraadet, næstfmd i menighedsraadet er *H. Thomsen,* B og *B. Thychsen,* S.

Lærer *Jens Andersen Jensen* (* 1834, † 1907) var en dygtig lærer, som maatte søge afsked 1890 af nationale grunde. Det var godt, at han og hans varmhjertede hustru blev i Sdj 1864, skønt det ikke manglede paa fristende tilbud nordfra. Det danske sindelag vedkendte de sig aabent, han begyndte som lærer saa smaat at købe jord ud fra det motto, at »det er en dum mus, der kun har eet smuthul«. Først købte han et boelssted i Ballum. Det blev udvidet til en vinkelhus, og da han i Køllerperioden blev afskediget, havde han saa meget jord, at det var en hel lille gaard, som blev et dejligt hjem for den store børneflok. Hjemmet var præget af kristentro og danskhed, af kærlighed til poesi og minder.

Ud fra dette hjem gik to døtre, hvis navn ikke glemmes i Ballum.

*Hansigne Lorenzen* (* 1870, † 1952) blev netop i aaret 1890 gift med andenlæreren i Ballum, Hans L (andenlærer her 1884, førstelærer 1890). Hun udgav 1905: »Der kæmper et folk« under pseudonymet Svend Tange (af hensyn til sin mand turde hun ikke skrive under sit navn), 1907 fulgte: »Der stander en strid«. I begge bøger er emnet hentet fra den nationale kamp, især jordkampen, og de er skrevet af angst for, hvad en voksende materialisme kan betyde af farer for hjemlandet. I »Der kæmper et folk« findes et fint billede af hendes far. 1911 udgav hun: »Saa lægges den sæd«, 1913: »Thøge« der regnes for hendes bedste fortælling, med ægte vestslesvigsk milјø. I august 1914 blev hun og hendes mand fængslet. Efter krigen udgav hun kun lyriske arbejder. 1919: »Arveguld«, 1927: »Tider og steder«, 1928: »Ved alfarvej«, 1937: Grænsens sang. Udg. 45: Folkelivsbilleder paa rim i vestslesvigsk folkemaal, skrev ogsaa om de gamle søkaptajner og om kniplinger alle med emner fra hjemstavnen, fine og følsomme. Et meget fortjenstfuldt arbejde gjorde hun for den gamle tønder'ske kniplingsindustri, som var ved at sygne hen, men som hun tog op med fin sans for de stilrige traditioner. (Se Sdj kvinder under fremmedherredømmet, 1939, I 102–13, Sdj mdskr 1931, 186 f, Martin N. Hansen: Dsk Digtning i Nordslesvig efter 1864, særtryk af art i »Heimdal« 1926, 46–49, DBL XIV, 471, Hans Lund. Fik den kgl belønningsmedalje i guld med krone.)

Søsteren *Hanne Jenssen* (* 1874, † 1945) kom som ung paa Høng højskole og Hoven kvindeskole, blev lærerinde i Horne, indtil moderens død 1898 kaldte hende hjem til Ballum, hvor hun arbejdede nært sm m sin søster og søsterens børn, for hvem »moster Hanne« blev en inspirationskilde af stor værdi. Det var en oplevelse at høre hende fortælle bibelhistorie, og Danmarkshistorie, helt præget af hendes kunstnersind og evne til at gøre historien levende. Hun kom meget sammen med Maren Sørensen, Valsbøl (Højskolebl 1944, nr 45). Senere flyttede hun til Haderslev, kom med i mange bestyrelser og organisationer, var fmd Haderslev ungdomsf, næstfmd i den nordslev kvindeforening, Dsk kvindesmf, fmd Dsk forsvarsforening, sekretær Nordslesv afholdsf, æresmedl Den slesvigske kvindef, folketingskand i Aabenraakredsen (kons) m m. Fik den kgl belønningsmedalje i guld.

*Hans Lorenzen* (* 1862 i Stubbæk, † 1956) husmandssøn, om som ung paa Tønder Seminariums danske afdeling og blev derefter lærer i Ballum 1884. Her fandt han sin hustru, *Hansigne Lorenzen,* og her blev han vestslesvigerne en vestslesviger.

I over 25 aar virkede Lorenzen som en dygtig og meget afholdt lærer, men da han ikke lagde skjul paa sit danske sindelag, hvad der bl a gav sig til kende i et ivrigt arbejde for afholdssagen – der vel ogsaa havde et dansk folkeligt præg – saa blev han i 1909 brat afskediget, uden naade og pension. Egentlig skulle han tvangsforflyttes til Altona, men det sagde han nej til. Saa købte han sig en gaard, og der ud fra virkede han siden sammen med sin hustru aabenlyst og saa meget mere ivrigt i danskhedens tjeneste. Ligesom andre af tyskerne afsatte lærere, bl a redaktør *J. Jessen,* amtsskolekonsulent *Svendsen* og *Schmidt,* Vojensgaard, blev han paa den maade tyskerne en farligere modstander, end han ville være blevet det som lovlydig lærer.

Med stor dygtighed passede *Lorenzen* sin gaard og blev paa flere omraader foregangsmand paa sin egn. At den evnerige mand da ogsaa fik mange tillidshverv siger sig selv. Han blev saaledes allerede i tysk tid dansk medlem af amtsraadet, og siden blev han bl a skatteraadsformand. Længst virkede han dog foruden i afholdssagen i grænseforeningens tjeneste. I det hele taget var det danskhedens sag, syd og nord for grænsen, der laa ham

mest paa hjerte, og han var lige til det sidste en sikker mand ved folkelige og nationale møder paa begge sider af grænsen, og ofte tog han ordet for at opildne til større indsats i vor folkesag. (Højskolebl 1956, s 426).

**Skolen**

Skolevæsenet er fra 1959 samlet i den ny centralskole i Baadsbøl. Flere betydende lærere er nævnt ovf. Førstelærer *Frands Kr. Hansen,* * 12 i Agerup v Odense har været lærer, degn og organist fra 1927. Skolen ledes nu af *H. A. Præstiin.*

Fra ældre tid huskes degn *Holm,* som afviste enhver form for lægmandsvidnesbyrd og gik imod Ydre missions arbejde. Kirkens vaabenhus blev benyttet som skole til 1859.

Lærerfamilien *Larsen* i Nørrehus er en institution for sig. Alle 6 sønner er gaaet lærervejen, og alle i familien er musikalske og har været et orkester. Skolen blev nedlagt og eleverne sendes til B centralskole.

*Verdenskrigen* 1914–18.
30 faldne fra B sogn, 9 fra S sogn.

1927 oplyses: Kkg 10 og 13 pct, en del bevidst trosliv, Lt Mf og IM, DdU, ungdomsm i pgd, 1935: Kkg 7 og 8 pct, ret gode forhold, en del IM (f t ret ukirkelige) en del Lt Mf (ukirkelig) flertallet kirkeligt u p, DdU. 1947: Kkg 9 og 14 pct, præges helt af IM og Lt Mf (de sidste ret ukirkelige), ungdomsm i pgd, gudstj paa De gamles hjem, fh, mh, Lt Mf mh. 1955: Kkg 6 og 14 pct, endnu en del af den gl kirkelighed, præges af IM og Lt Mf, 4 sdsk, KFUM og K, kirkeblad, DdU, iøvr som hidtil. 1963: som hidtil.

**Ballum kirke** (Sct Nicolaus) ligger i Vesterende paa et højdedrag 5 min gang fra havet. Den er anselig, typisk vestslesvigsk, romansk apsis, kor og skib, først er apsis og kor opført, derefter skibet, af rhinsk tuf paa profileret sokkel, tegl i gesimsfrisen paa skibet. Apsis er ved lisener delt i 7 rundbuede arkader under en frise af krydsende rundbuer, og af de 3 rundbuevinduer er eet i midten aabent, de andre tilmuret som indvendige nicher. Koret har foroven rundbuefrise. Mod vest i nordmuren en tilmuret præstedør. Rester af lisener paa skibets mure, foroven en rudefrise. Norddøren bruges, syddøren er tilmuret. Apsis har halvkuppelhvælv, koret krydshvælv, fra ca 1400, skibet bjælkeloft, med bevarede romanske bjælker. Et par kvadre med ornamentik. Der er 3 sengotiske tilføjelser: Sakristiet mod nord er krydshvælvet, gavlen med 5 højblændinger, taarnet af Tørninglentypen, med pyramidespir mellem 4 blændingsprydede spidsgavle, delvis ommuret 1956. Krydshvælvet taarnrum med spidsbue til skibet, vaabenhus mod nord af munkesten. Et vaabenhus mod syd (blev benyttet som skole) blev revet ned 1859. Blytag. Kirken er overhvidtet, undtagen taarnet, der staar med blanke munkesten. Trappehus nord for taarnet. Vaabenhuset bruges til kedelanlæg. Hovedindgang gennem taarnet siden 1859. Kirken er hovedrestaur 1956–57 (arkit H. Mundt). I apsis er der romanske kalkmalerier, rest 1931: Den tronende Kristus, flankeret af flere figurer. Alterbord med helgengrav, dækket af en forside med et stort maleri fra ca 1625: Jesus salves af synderinden (kopi). Altertavle i enkel klassisk stil fra ca 1800 med maleri fra 1924 af Larsen-Stevns: Hvem vil kaste den første sten? Kalk fra 1733, sygekalk fra 1745, to sæt alterstager, fra ca 1550 og 1648, moderne syvarmet lysestage. Midt i det hvælvede kor staar døbefonten, en interessant romansk font af Namur-kalksten med flad kumme, hvorpaa hoveder og fabeldyr, hvilende paa en cylinder omgivet af 4 fri søjler. En gl barok altertavle, omtalt af pastor Blechingberg 1754, er forsvundet. Prædikestol fra ca 1600 af Tøndertypen med relieffer fra Kristi historie. Smukt, ensartet stoleværk fra 1738. Skibet domineres af to barokpulpiturer i vest og nord fra 1692 og 1734. Jernbunden pengeblok fra 1700tallet. To klokker, Tolvklokken fra 1709, samt een fra 1781. Taarnur fra 1921. Kirkeskib fra 1858. Fra et marmorepitafium er bevaret et maleri paa kobber med en familie, staaende ved et krucifix. Trapezformet romansk gravsten med bølgeranke under taarnets nordmur. Ved kirken monument over faldne 1914–18. Trætavler med series pastorum, to lysekroner fra 1896, Thorvaldsens Kristus i gips paa skibets sydvæg. Under svenskekrigen led kirken stor skade. 375 sd. Orgel fra 1880.

Danm kirker XXI, Tønder a 1957, 1401–18.

**Skast kirke** (Sct Laurentius) omgives af høje, brede diger, kor og apsis er romanske, med senere tilføjet skib, opført af tuf paa hulkantet granitsokkel, skibet overv af munkesten paa granit-skraasokkel. Apsis har trappefriser over 3 blændingsfelter, koret har trappefriser, skibets lisener er ført helt op til murkronen. Begge døre tilmuret, apsis har mod øst et lavt rundbuevindue, koret har eet mod nord, skibet 3 større, alle i brug. Skibets vestgavl staar bag taarnet med 5 slanke blændinger. Apsis har halvkuppelhvælv, korbuen er fjernet, vist 1724. Kor og skib har flade lofter, fornyet 1941. Vaabenhus helt mod vest, fra 1859 materialrum. Taarnet med sadeltag har kun to stokværk, vestsiden fornyet 1859, da taarnrummet indrettedes til vaabenhus. Kirken, undtagen taarnet er hvidtet. Taarnet, vestsiden af skibets nordside har skifertag, vaabenhuset tegltag, resten blytag. Solur i vaabenhusets gavl. I apsis' sydvindue et glasmaleri fra 1727 med en tremastet skonnert. - Inventaret er restaur 1948 ved P. Kr. Andersen. Alterpanel i Ribestil fra 1619 med dyderelieffer i arkadefelter, gotisk fløjaltertavle fra ca 1425 med krucifixgruppe fra 1948 af P. L. Brodersen i midtskabet og apostlene paa fløjene. Svage rester af oprind malerier. Fra en sengotisk tavle er bevaret en figur: Marie med barnet. Kalk med fod fra ca 1500, knop og skaft fra ca 1600, bæger fra 1851. Oblatæske fra 1737, to sæt stager, fra 1600 og 1675. Sengotisk messeklokke ophængt under korets loft. Romansk granitfont af arkadetype, tinfad fra ca 1750. Sengotisk korbuekrucifix fra 1400t, meget smukt. Reliefskaaret prædikestol fra 1583, med relieffer af Kristus og apostle. Stoleværk fra 1612, svarer til alterpanelet. Skriftestol bag alteret med fyldingsdøre og malerier fra 1700t. Paa skibets nordvæg et opstandelsesmaleri fra 1727, paa korets sydvæg en ejendommelig passionstavle med den korsfæstede i midten, omgivet af timetallene og smaa felter med lidelseshistorien. Paa skibets sydvæg et maleri fra 1800: Jesus som den gode hyrde og et trærelief af P. L. Brodersen: Lad de smaa børn komme til mig! Sengotisk skriftløs klokke. Mindetavle over faldne 1914–18 skaaret af P. L. Brodersen. Flere gravsten, 120 sd Harmonium.

Danm kirker XXI, Tønder a s 1471–84, Mack D 306, 310, 317, Uldall: Kirkekl 134.

Folketal: 1860: 1548 og 401, 1921: 963 og 270, 1965: 843 og 221.
Altergæster: 1926: 470 og 96, 1934: 364 og 78, 1942: 535 og 130, 1954: 688 og 205, 1962: 633 og 242, 1966: 1145 og 339.
Menighedsraad: 1922: Overv IM og Lt Mf, 1934: 3 IM, 1 Lt Mf, 9 u p, 1942: 2 IM, 3 Lt Mf, 7 u p, 1953: 3 IM, 2 Lt Mf, 4 kirk u p, 3 ukirk, 1965: 3 IM, 4 Lt Mf, 5 kirk u p.

**Sognepræst**

1922: 2 kl, 1958: 12 kl, pgd opf 1859.

25. 13. aug 1921–19. jan 31 (hjpr sen kkp Filips k, Kbhvn 17. marts 17): **Conrad Vilhelm Hvidt,** fl t Brabrand-Aa, se Graasten-A.

26. 2. maj 1931–6. juni 39 (kkp Gerlev-D 26. april 26): **Johannes Simonsen,** fl t rkp Filips k Kbhvn, se Enderslev-V.

27. 9. okt 1939–23. juli 64 (sp Hvidbjerg-Ø-L 17. okt 30): **Frederik Nicolaisen,** * 10. dec 04 Høruphav, Hørup, Als. Forældre: Kirketjener Jørgen N og Marie Christine Hell. Stud Haslev 23, c $29^2$(1), lærer Haslev gymnas 29, † 23. juli 64. ~[1] 4. nov 30 Olga Claussen, *

19. sept 06 Kiel, † 6. april 60. Forældre: Arbejdsmd Johannes August C og Auguste Wilhelmine Schmidt. – ∼[2] 61 Christiane Jensen, * 21 Ballum. Broder: Rkp Rønne-sp Knudsker.

Kredsfmd DMS 44, kredsfmd KFUM og K 44.

Pastor Fr. Nicolaisen døde uden foregaaende sygdom. Han var en særpræget, dygtig, flittig og nidkær præst, præget af sit pietistiske hjem paa Als, Indre og Ydre Missions varme ven og levende med i det kristne ungdomsarbejde. Som student var han med i en bedekreds paa Elers kollegium, og disse venner holdt sammen til hans død. Han fulgte tidens kulturelle og kristelige strømninger med levende interesse, kendte ogsaa til aandelige brydninger. Klicheer laa fjernt for ham. Han kunne være drastisk i sin forkyndelse, og hvad han sagde, blev husket. Han fyldte en stor plads i sine sogne (Jul. Nielsen i IMtid 30. aug 64).

Kommet hjem fra et helliggørelsesmøde, hvor han havde talt, døde sognepræst Fr. Nicolaisen om natten af hjertelammelse. Næste dag skulle han igen have været taler.

Det er nok betegnende, at han blev kaldt bort midt i sit arbejde. Fra mange sider blev der aar efter aar sendt bud efter ham baade til Indre- og Ydremissions møder. Tilsyneladende var der ingen grænser for, hvad han kunne overkomme. Han sled sig alligevel op.

I Ballum og Skast sogne, der var hans virkeplads de sidste 25 aar, vil han mindes som forkynderen, der saa klart og stærkt vidnede om vejen til og med Gud. Det kom tydeligt frem ved mindesamværet.

Ydre Mission havde en stor plads i Fr. Nicolaisens hjerte. Især DMS fik mange af hans kræfter. Som kredsforbundsformand virkede han flittigt og hjertevarmt gennem mange aar. Hans viden om missionens stilling var stor, og ogsaa uden for missionskredsene fik mange tilskyndelser gennem ham. Nogle aar kom der fra hans haand smaa blade med missionsstof til bibelkredse, ligesom han udarbejdede skemaer til studiebrug over DMS's aarbog. Disse værdifulde ting er sikkert blevet værdsat efter fortjeneste.

En god og tro husholder, i mange maader rigt udrustet og særpræget, for mange en trofast ven, der rakte videre, hvad han selv havde faaet, skal mindes med tak til Gud.

*Anton Hansen*, DMS blad 14. aug 64.

28. 14. jan 1965 (rkp Vejen-L 28. aug 61): **Martin Sommer Jørgensen,** * 3. jan 12 Waltair, Indien. Faderen: Sp Rømø, se der. Stud Tønder 30, c 37[1] ($h_1$), sp Sønderho 11. okt 37, sp Sdr Stenderup 15. dec 44–25. maj 49, landssekretær Dsk sømandskirke i fr havne, rkp Sct. Pauls k, Kbhvn 12. jan 54. ∼ 28. okt 37 Cathrine (Kathe) Rasmussen, * 9. april 09 Hjørring. Forældre: Kbmd Christian Carl R og Marie Larsen. – Broder: Rømø.

---

Litt foruden ovenn: Hejselbjerg-P s 156, G. Hanssen: Die Kuststrecke von der Brede aue bis zur Wid aue, Statisch forsch d Herzogtums Schl-H, A. Petersen: Vesterende skole gn 100 aar, Sdj mdskr I, 84 f, pastor Fr. Blechingbergs beskr af B kirke fra 1754 og opl om ham, Sdj aarb 1938, 77 f, Kirke og sogn, 1953, s 7 f, Carsten Petersen: Slesv præster, 1938, J. Brodersen: Fra gl dage, 1912, Peter Kr. Iversen: Træk af B sogns hist, Sdj mdskr 1944, 189 f, Frode Gribsvad og Joh. Hvidtfeldt: Landsarkivet f de sdj landsdele, 1944, 102 f, Mogens Lebech i Jy saml 5 r, 1936, 341, Jørgen Swane i Sdj aarb 1938, 101 f, Thade Petersen: Chr IV og havnen v B Sdj aarb 1933, 263 f, Jørgen Swane: B kirke og sogn, smst 1938, 77–110, Karl Rasmussen: B i 1830, Sdj mdskr 1943, 75–84, M. H. Nielsen: Fra B enge, smst, 1948, 69 f, Ole Karup Petersen: Hr Anker Jensen Buch til B, Sdj aarb 1959, 1–30, N. C. Smith: Forholdene i et vestslesvigsk sogn (Skast) for 100 aar siden, Sdj mdskr, 1954, 49–60, pastorinde Kirstine Hansen: Et nordslesvigsk hjem gn 100 aar, erindringer fra Aasgaard, 1919.

---

## RØMØ

*Rømø sogn*, 14.508 ha, ligger 5–8 km fra fastlandet, siden 1948 forbundet med Ballum sogn ved en 9 km lang dæmning. Øen er flad, dog er der i midten klitter op til 19 m. Øen er ca 16 km lang, og 4–6 km bred, den sydligste af de danske Vesterhavsøer. Den er opstaaet af en sandbanke, da havet i ældgammel tid oversvømmede vestkysten og vadehavet opstod. Undergrunden bestaar kun af sand, slik og klæg, og der er ingen sten. Mod vest er der fra nord til syd en 1–3 km bred sandflade, som overskylles af havet i storm. Inde i landet er der enge, heder, fyrreplantager, mod øst hvor bebyggelsen bortset fra Lakolk, findes, er jorden dyrket, dels sandet jord, dels frugtbar marsk. Marsken er dyb, nu inddiget for at undgaa oversvømmelser.

Havnebydiget opførtes 1912, blev gennembrudt 1916, senere forhøjet, nye diger mod nord bygget 1926 flg, ialt 12,7 km dige indtil 7 m høje, afvanding gennem en sluse i Havnebydiget.

Byerne: Kirkeby med kirke og præstebolig, Kongsmark med bibliotek, hotel, Agerskov ungdomsskoles lejrskole, Toftum med musæet »Kommandørgaarden«, Juvre, Havneby med statsfiskerihavn fra 1964 og færgeforb til Sild, baadeværft, centralskole, kro, Lakolk med badehotel, Danmarks største camp-plads, mange sommerhuse. Dæmningen til fastlandet gaar ind ved Tvismark. Bebyggelser: Bolilmark, Parborg, Tagholm, Kromose, Vester- og Østerhede med hotel »Kommandørgaarden«, Vraaby, Mølby med vandrerhjem, Dunby, Øster- og Sønderby m.m.

Ingen jordfaste **oldtidsminder.** Øen kom med Trøjborg i dronning Margrethes eje 1407, hun pantsatte den til Ribe bispestol. Senere var den sydlige del rent kongerigsk dansk, mens den nordlige del var slesvigsk, hvilket kunne skabe megen forvirring. Der var store kongerigske enklaver. Øen var dansk, men med forskelligt styre, Nordlandet hørte til Haderslev amt, sydlandet til Ribe amt.

Da kun saa lidt af øen kunne dyrkes, var der tidligere kun lidt landbrug. Fællesskabet holdt sig længere her end paa fastlandet (i Juvre til 1895).

Hovederhvervet var fiskeri og især søfart. Kvinderne passede bedriften derhjemme. Allerede i 17 aarh drev man betydelig sejlads paa Ribe og Holland (da svenskerne 1643 besatte Rømø, brændte de 26 skibe), men først ind i 18 aarh tog skibsfarten rigtigt til. Man synes ikke at have haft egne skibe, men man tog, ligesom paa andre vesterhavsøer tjeneste paa hamborgske og hollandske skibe, der drev hvalfangst ved Grønland. Grønlandsfartens glanstid var 1750 flg, 1770 var der 40 »kommandører« (hvalfangerkaptajner). Fra ca 1800 blev Islandsfarten overvejende, og først efter 1880, da landbrugsforholdene bedredes ophørte den gl tradition, at enhver Rømøbo skulle til søs. Ogsaa fiskeriet gik tilbage, og brugen af den gamle, smukke Rømø-kvindedragt ophørte. Talrige kommandørgrave paa kirkegaarden minder om storhedstiden. De dygtige Rømø-folk ansaas for at være de dygtigste til Grønlandsfart og havde kommandoen over de tyske og hollandske skibe. Det var ofte haarde ture. 1777 blev 10 skibe skruet ned af isen. Alle gilder og fester holdtes i de 4 maaneder mændene var hjemme.

Folketallet var henved 2000 omkr 1800, men er senere gaaet stærkt nedad (1860: 1336, 1960: 651, nu atter fremgang, 812 i 1965 efter havnens aabning). Skønt Rømø laa isoleret for sig selv, er den ikke blevet forskaanet i krigene, to gamle kanoner i Havneby fortæller om den svenske besættelse 1644–45, og bunkers m m minder om de ca 2000 tyske soldater, som besatte Rømø i besættelsestiden 1940–45 og havde luftforsvarsanlæg her. Skibsfarten blev ødelagt under den engelske krig 1807–14.

1864 ramte denne danske ø haardt, men dansk sprog bevaredes trods ihærdige tyske forsøg paa at fortyske øen. Pastor **Jacobsen,** Skærbæk, den ivrige fortysker, stod bagved anlægget af badestedet **Lakolk,** og sidst i 1880'erne fik han det rejst, chartrede skibe og køretøjer, ivrede for at faa tyskere herop, men det hele endte med fallit.

1864 var der ogsaa planer om havn paa Rømø, men krigen hindrede det, og havnen blev lagt i Esbjerg. Senere var der atter havneplaner, og først 1964 fik Rømø sin **fiskerihavn** som led i udviklingsplanerne for Vestjylland, og dertil knyttedes en byplan for en by paa 2000 indb. Rømø fik sin havn, men uden fiskere, foreløbigt er det tyske fiskere, som bruger den (man fisker især rejer og tunge). Dæmningen til Ballum 1949 betød, at Rømø med sine fine badestrande er blevet søgt turistland, og der er aabnet færgerute til Sild, hvorfra man let over Hindenburg-dæmningen kommer til Hamborg, baade med vognlaster og som turist. I Havneby rejser sig den ny by efter fast plan, og man har haand i hanke med sommerhusbebyggelsen. Rømø er blevet turistø og skal være en fiskerø. Indtil 1940 var der primitive sandveje. Nu er flere fine veje anlagt, og man venter paa opgang efter de lange nedgangstider. Rømø har en af Europas fineste badestrande.

De gamle kommandørgaarde er borte. Men vil man møde det gamle Rømø, kan man besøge den eneste kommandørgaard, som er tilbage, og som nu er Rømø musæum. Den var forfalden, ejeren, **Hansine Petersen,** ville sælge, saa overtog Nationalmusæet gaarden, den blev nænsomt sat i stand, og Chr. Petersens enke, **Hansine** (»Faster«) fik sin lille lejlighed der, og hun kan fortælle om navnetrækkene og vers paa de malede døre, om den tid, da der ingen skole var, men børnene samledes i »E pissel«, storstuen og blev undervist af en gl skipper, her blev kartet, spundet og brygget og kærnet, her er skønne gamle møbler, kakler, tekstiler og dragter. Her var alle lige: »Fattigmands søn og rigmands datter kunne faa hinanden her til wos« Og længe holdt man ved de gamle, smukke bryllupsskikke og andre skikke.

Under den tyske administration bestod øen af 3 kommuner: Kirkeby, Kongsmark og Juvre.

Afstemninger: 1871: 120 dsk, 11 ty, 1920: 514 dsk (159 tilrejs), 92 ty (60 tilrejs), 1964: 372 dsk, 9 ty.

Blandt de mange kulturskildringer fra Rømø vælger vi at citere **Ninkas** fornøjelige og alsidigt orienterede skildring i Politiken 25. juli 1965 under overskriften: »Revolutionen paa Rømø: Øen, hvor intet er som før, men alt alligevel ved det gamle. Dæmningen bragte ræve, rotter og turister, men ogsaa rigdom, træk og slip!« Det hedder bl a:

»Der var engang, da en rejse til Rømø var at ligne ved en rumfart, og krævede ganske de samme pinagtige forberedelser. Thi ingen vidste med sikkerhed, hvornaar man landede, og endnu mindre, hvornaar man atter kunne lette. Ens skæbne stod i maanens og tidevandets tegn, og mod storm, eller kan hænde stormflod, flagrede alle fastlagte fartplaner bort for hver sin piftende vind.

Det var dengang **Lause** stod paa kommandobroen og spejdede efter de tossede indlandsbeboere, der nu paa sjette time arbejdede sig tværs over fastlandet, i en segnefærdig Chevrolet, der – lastet til randen – med en gennemsnitsfart af 35 kilometer bevægede sig plathjulet og kørebesværet, ad grusede veje, saa direkte som muligt fra Sønderjyllands sydøstre hjørne op mod det nordvestre.

Telefoniske særmeldinger afsendtes med mellemrum til Ballum Slusekro, og derfra videre til Lause, der nu havde taget opstilling paa dæmningen og, just før tidevandet vendte, saa Chevroletten tage et sidste duvende sving ind paa slusevejen og snøfte stakaandet ned til baaden, hvis maskiner allerede var sat i gang.

Vel ankommet til Kongsmark blev en hestevogn læsset, langsomt og grundigt, af den flinke bondemand, der først slog smæld med pisken, naar han havde forvisset sig om, at »alt hvad der bimler og bamler« nu virkelig var stuvet fast?

De fine, de havde i mellemtiden entret den lyseblaa trolje, der ad et par spinkle skinner blev trukket af det taalmodige heste-ægtepar, Max og Musse, som udelukkende blev drevet frem ved inertiens geniale lov, eller opmuntret af de isvafler, der holdtes frem for mulen af dem.

Mens de vaskeægte Rømø-veteraner skrumplede de fire kilometer ud ad vejen, overskrævs paa faretruende, højtlæssede hestevogne, landede de mondæne hotelgæster, bistaaet af Max og Musse, ved troljestationen i Lakolk, hvor den lille sommerbefolkning var mødt op for at kikke, og hvor den Stauning-skæggede hotelejer **Rasmussen** lod sit selvlysende motto »Se lyst paa livet!« gjalde ud over de forkomne, dødtrætte gæster.

Efter en odyssé, der til lands, til vands og til hest kunne strække sig over baade et halvt og et helt døgn, gav man sig alligevel tid til straks at tage herlighederne i øjesyn, de, der havde drevet én herud til det yderste hav, paa randen til England og til kanten af ens taalmod.

Dengang var Rømø for de faa, de udvalgte, selvfølgelig – i højden et par hundrede badegæster, flest danske, faa tyske – og de belønnede dens særpræg ved egenkærligt at bevare dens dyder som søde hemmeligheder, der kun kendtes af Rømø-sektens trofaste medlemmer.

Klitroserne, klokkelyngen, den sjældne krokuslignende enzian, de rugende edderfugle der skaffede luftige luksus-dyner til hotellets gæster, rørdrummen, kukkeren, hejren, spurvehøgen, lærkerne. Og stranden, Nordeuropas bredeste, saa flad og haard som betongulv, 1 kilometer paa sit smalleste sted, 4–5 kilometer paa sit bredeste, hvor der ikke er én eneste sten, men rigeligt med rav, som **U-baads-Møller** ved daggry spurter af sted paa sin cykel for at samle til huse.

Spændende vraggods, af og til ogsaa forseglede flaskeposter. Mandø og Sild, der hæver sig i svævende luftspejlinger, kommandørgaardene, med stakit af forvitrede hvalben, med straataget trukket ned i panden og de smaa, skraa gavlvinduer som skæmtsomme smilehuller i et venligt øbo-fysiognomi.

Kirken, hvor taarnets korslagte dannebrogsflag skulle males over i tyskertiden, men hvor den danske maler altid huskede at smøre grøn sæbe under kalken, saa den vaskedes af under næste regnskyl. De kunstfærdige gravsten, hvor de børnerige familier vinker farvel til den bortdragende hvalfanger, eller hvor den stolte far og mor flankeres af seks sønner til højre, og seks døtre til venstre eller af dansende delfiner og svulmende sejlskibe.

Det var dengang den trivelige **Sussi** med den flotte straahat, hvis brede skygge var belæsset med et lækkert udvalg af kunstige frugter, kørte op foran husene, og den ene dag tømte dagrenovationen ned i sin hestevogn – natrenovationen var et mørkt kapitel i de mandlige familiemedlemmers ferieroman – og næste dag dukkede op igen, dennegang med hestevognen fyldt med fisk, grønsager og frugt, brød og kage. Købmand **Carl** ovre fra Kongsmark, aflagde ogsaa en eller to ugentlige saare velkomne visitter, og i et baglokale i troljestationen holdt **Hendriksen** til, et par forrygende morgentimer med kø helt ud i klitten, og slog snart beklagende ud med armene: **Inne brød, inne smør, inne ka'ch!**

I dag futter dollargrin i titusindtal over dæmningen, købmænd, bager, slagter, grønthandler, iskiosker, cafeteriaer, bladhandlere og de uomgængelige

souvenirboder er skudt op af sandet. Rindende vand, elektrisk lys, træk og slip - tusindvis af biler paa stranden, rundture med flyvemaskinen, spritruter til Sild, det er der altsammen, og det er der for at blive og vokse og gribe om sig og forvandle Rømø fra de faas fristed til – siger man i dag paa øen – de manges paradis.

Den gamle, faste stok er saa at sige forsvundet. De faa, der holder ved deres huse, benytter dem fortrinsvis i for- og eftersæson, hvor Rømø stadig kan byde paa sine gamle dyder – ensomhed og stilhed – og lejer saa maaske ud i højsæsonen, hvor smaa 5000 feriegæster – eller rundt regnet 5-7 gange øens normale indbyggerantal paa 770 – staar paa tæerne af hinanden for at faa hus, hotel eller campingplads.

Rømøs turistchef, **Kirsten Brock** (nu i Løkken) og Lakolks udlegningschef, **Jenny Roschow**, klarer dog disse 5000 uden at blinke. Paa vest- og østkyst tilsammen – og øst-kysten med sit milde klima er ved at blive mere og mere populær – raader man over ca. 700 huse. Gennemsnitsprisen er 40 kr pr dag, med aftrapning ned til 20 kr eller op til 65.

Men saa er det ogsaa ekstra elegant, forsikrer fru **Roschow**, der paa de travle dage har en snes telefonopringninger summende fra Tyskland og sin »butik« i en gammel bunkers fyldt med folk, der vil leje. Der er selvfølgelig ogsaa dem, der i desperation over regnvejret kommer for at opsige lejemaalet, men det tager fruen med knusende ro.

Paa Hotellet er søskendeparret **Kirsten og Maren Høyer** saa smaat ved at sunde sig efter det chok, de fik, da den ene hotelbygning – nyrestaureret med centralvarme, varmt og koldt vand og med plads til 100 gæster, brændte 1965 umiddelbart før sæsonen. De to Aarhus-arkitekter, **Moltke og Friis**, der har bygget Det hvide Hus i Ebeltoft og Tre Ege i Brabrand, gaar til efteraaret i gang med et saare utraditionelt byggeri, hvor de i en lav hvidkalket »beduiner«-gaard vender ryggen mod havet, og til gengæld trækker klitterne ind i tre forskudte atriumgaarde, hvor 180 gæster, aaret rundt, kan finde læ for vestenvinden under et spirende, stedsegrønt græstørvetag. Fyrreplantagen inde paa øen, heden og klitterne og det i øvrigt affolkede badested, vil sikkert gøre ogsaa vinterhalvaaret eftertragtet. Og da vil friskluftstrende danskere atter komme i ferie-flertal.

Om sommeren, hvor Rømø og Før, som eneste vesterhavsøer er berømt for deres »bløde luft«, og hvor de mange grunde giver lavt vand, tager af for brænding og strøm og skaaner badegæsterne for Vesterhavets sædvanlige farlighed, er der, som man kan forstaa, rykind nok.

Maren Høyer er forøvrigt en habil amatørmaler.

**Tyskerne**, der kommer helt nede fra Ruhr, Berlin, Köln, Frankfurt, Dortmund, har ikke mange vesterhavsmuligheder. De, der har fundet frem til Rømø, kommer igen og igen, ofte i omkringsiggribende grad, for tyskere er selskabelige, kan som bekendt li' at optræde i flok, og gamle klassekammerater, studiekammerater, præstekammerater og hvad man ellers kan finde frem til af alte Kammeraden, fylder i reglen huset til sidste kvadratcentimeter.

De første aar efter krigen var de ikke særlig populære, og selv om en ekstra snaps – tyskernes foretrukne drik – godt kan kalde paa de mellemfolkelige egenskaber, er der ikke tale om noget egentligt venskabsforhold mellem danske og tyske badegæster. Der er ingen hjertelighed – men heller ingen fjendtlighed. Tyskerne har pø om pø, belært af deres egne turistorganisationer og af tysk presse, forstaaet, at fortiden er noget man gør klogt i at holde mund med.

De er heller ikke saa støjende og dominerende, som før, til gengæld skamferer de stadig strandens ellers saa imponerende store linjer med deres hæsligt sammentømrede strandborge af sand og vraggods. Hvornaar faar Rømø klausul paa saavel sommerhus- som strandborgsbyggeri, saa der bliver sat punktum for de mange arkitektoniske rædsler, de være sig opført af sand, træ, beton eller mursten?

Paa hotellerne ynder de stadig det trick at bestille én portion og saa sætte sig 4 mand til bords og fordele den mellem sig. I butikkerne, hvor Frankfurter Allgemeine og Hamburger Tageblatt er de mest udbredte nyhedsorganer, er de selvsagt de største kunder, men det er udfra devisen: det er mængden, der gør det, for den enkelte tysker er sparsommelig, han tænker sig grumme om, før han køber ind, og den tyske Hausfrau forstaar at faa husholdningspengene til at strække ned til den sidste pfennig.

Alligevel maa man sige, at tyskerne af de fastboende danskere alt i alt betragtes med en respekt, der gaar langt ud over, hvad deres stærke mark eventuelt kunne fremmane. Tyskere er bedre til at tage primitive forhold, end danskere. Danskere kommer i nylonstrømper og stilethæle og bryder sammen i krampegraad, hvis solen ikke skinner fra en skyfri himmel. Tyskere indretter sig med stoisk ro paa al slags vejr, ferien skal udnyttes, hvadenten det sner eller hagler.

Tyskere »arbejder« i deres ferie. De faar lynhurtigt arrangeret fællesaftaler, og kl 5 morgen drager de talstærke til vandet for at lede efter rav, om formiddagen traver de lange ture i klitterne, kommer hjem og spiser frokost – for at sige det direkte og med en fagmands enkle ordvalg: alt, hvad de kan proppe i sig – og styrter sig derefter med fornyet energi ud i naturen igen.

De organiserer, de er fyldt med metoder og principper, de spilder ikke et minut. Paa campingpladsen er det dem, der gi'r sig sidst over for de uvenlige vejrguder, og i husene hygger de sig med indendørs sysler, hvis vejret virkelig er for groft til at holdes ude af støvler og sydvest.

De senere aars statistik viser, at tre fjerdedele af samtlige turister paa Rømø er tyske. Derefter følger danskere, øvrige skandinaver og nogle faa schweizere, amerikanere og englændere. En enkelt ægypter er ogsaa set, men han blev frygtelig forskrækket over gensynet med saa meget sand og drejede rask omkring.

Tallet paa en-dages-turister har man slet ikke. En almindelig sommer-weekend med hæderligt vejrmelding, kan faa titusindvis af sønderjyske og sydslesvigske familier til fortrøstningsfuldt at rulle over dæmningen – sidste søndag taltes ca 15.000 biler paa stranden!

Tyske bilister lader haant om omvejen og sparer penge ved at komme med den billige spritrute til Sild, i stedet for at sætte deres vogn for dyre penge paa toget over Hindenburg-dæmningen.

Da dæmningen i 1948 blev aabnet, sagde en god, gammel Rømø-bo tungsindigt: Nu faar vi ræve, rotter og turister! Rotterne har holdt sig borte, men ræve og turister kan øen ikke sige sig fri for. De fleste er dog glade for denne tingenes udvikling – økonomien blomstrer, man kan komme hurtigt til og fra fastlandet, i den nye havn ligger allerede 40-50 kuttere, og skibsværftet bygger og bygger.

Edderfuglen har Mikkel ræv fordrevet, men lærkerne, havluften, strandvidden og den »bløde luft« kan ingen faa has paa.

Og for at vende tilbage til det ømfindtlige problem – de talrige tyske turister – saa siger man paa Rømø: Vi er opdraget til at hade tyskerne, men i dag er vi alle europæere!

Og det er vel fremtidens løsen. Baade paa den ene og den anden side af en revolutionerende dæmning, der sammen med ræven og turisten bragte meget nye tider til en meget gammel ø.«

## Af den ældre præstehistorie

Rømø har altid hørt under Ribe stift undtagen 1864–1920.

Præsterækken efter ref er noget usikker. Den kan vist konstrueres saaledes: *Jesper Gundersen* (ca 1584) *Jørgen Winther* (ca 1605) *Jens Engelbrethsen* (ca 1650).

Okt 1634 var den frygtelige vandflod. Kanonerne minder om slaget ved Listerdyb, det dybe farvand mellem Rømø og Sild, da Chr. IV, 16. maj 1644 slog en fra Holland kommende flaade paa 28 mindre skibe, der af svenskeren *de Geer* var samlet til hjælp for Sverige. Chr. IV sejrede med kun 9 orlogsskibe, men *de Geer* kom senere igen for at kæmpe mod Danmark.

Først fra 1677 ligger præsterækken fast: 1677–93: *Søren Christensen Aagaard* af V Vedsted. C. P skriver (s. 84): »Ude i Vesterhavet sad paa Rømø mag *Søren Aagard* og havde ikke glemt det skønne verdenssprog, latin, som han der næppe kunne tale med andre end sig selv. Han havde været hører i Ribe og var gift med en raadmandsdatter fra

Svendborg, med hvem han havde 14 børn. 3 sønner blev præster (i Husby-SN, Hassing-V og Horsens), 3–4 døtre blev præstekoner (Stamt 1). – *Anders Ambders* (1693–1733) af Burkal, havde studeret i Jena og Kbhvn var først gift med fmd's enke, saa med en herredsfogeddatter, ogsaa han havde 14 børn. Han havde et bibliotek paa 500 bd, elskede læsning, var en from og afholdt mand (vir veræ pietatis et politioris litteraturæ amantissimus). Han sad i de lavloftede stuer med de blyindfattede ruder, mens Vestenvinden tudede og fordybede sig i sine folianter og kirkefædre, samt hollandske og engelske bøger. I hans bibliotek var ogsaa bøger af Brochmand, Klotze, Niels Hemmingsen, Lundius, ja endog P. Wandalis: »Guds aandelige husholdning«, som lige efter trykningen blev forbudt og beslaglagt af Universitetet og alle eksemplarer indkaldt. *Ambders* studerede og noterede til det sidste. Da han døde, laa der mange knipper skrivetøj, pennefjer og rene folioark, alt optegnet i auktionsprotokollen over den smukke bogsamling (C. P 323). – *Chr. Gerhardsen Neve* (1733–71) kom hertil fra Vorde-F-R. Da biskop *H. A. Brorson* 1750 ville holde visitats »nødede den stærke og bestandige modvind til at rejse bort med uforrettet sag efter nogle dages forgæves varten« (Vis. 56), men faa maaneder senere lykkedes det biskoppen at komme til Rømø, hvor »menigheden var attent og lovede at afskaffe den forargelige juleleg, som hidindtil ikke var sket«. 1760 prædikede en søn af Neve (se ndf) ved visitatsen, lærerne var upaaklagelige, og ungdommen svarede upaaklageligt. Der havde i flere aar været »en smuk opvækkelse«. J. Br omtaler unge fra Rømø, der »fra deres Barndoms tid vidste, at de skulle overgive sig til Herren, og at man kun blev et Guds barn ved tilegnelse af Kristi retfærdighed«. De troende havde forbindelse med vækkelsen i Ballum (J. Br 310), se iøvr brev fra Brorson om en sag 1748 om adgang til skriftemaal (Vis 202). *Neve* efterfulgtes af sin søn, *Rasmus Neve* (1771–94) med hvis prædiken Brorson havde været godt tilfreds. 1781 var der et samfund af ca 40 troende sjæle paa Rømø (J. Br 312). Ny pgd 1779.

*Niels Hveysel* (1794–1829) var lærersøn fra Hvirring. Han var missionær i Grønland 1784–94 og før sin afrejse blev han gift med *Charlotte Amalie Lillienskiold de Swanenhielm,* hvis fader var den i sin tid kendte norske kolonibestyrer paa Grønland, Jonas L de S, (som var gift med *Hans Egedes* plejedt, *Birgitte,* og som gjorde sig fortjent ved sin dygtige administration i handelskompagniets tjeneste, han bestyrede den største koloni, Christianshaab. 1783 tog han afsked og flyttede til sin svigersøn paa Rømø, hvor han døde 1801, se DBL XXIII, 172). Da fru Hveysel (sm m Poul Egede) kom til Kbhvn, blev de to kaldt til audiens hos enkedronning *Juliane Marie,* som ønskede at se fru Birgitte i grønlandsk dragt. Dronningen gav hende et kostbart halssmykke, som endnu er i familiens eje. Fru Hs svigerfader, som var adelig, er den sidste, der blev begravet i Rømø kirke. I Ribe stifts- og adresseavis 24. april 1829 læses en smuk nekrolog over pastor H. Hans børn delte kaar med øens beboere, blev sømænd eller haandværkere. Indtil for faa aar siden levede hans efterkommere her. Den sidste, den stoute kaptajn *August Hveysel,* døde 1943. (Hejsb P s. 138).

*Paul Brynjulvsen Petersen* (1829–35) kom hertil fra Dejbjerg-H, flyttede til Hillerslev-K, (se her V 676), rationalist, udg et ugeblad for landmænd, drev udbredt landhandel, praktiserede som kvaksalver (havde forgæves søgt at tage lægeeksamen). Pgd brændte 1831. *Benedict G. Scheving* (1836–46) var født i Haga paa Island, præget af sin islandske æt, og af sin volontørtid hos biskop *J. P. Mynster,* han var udpræget embedsmand (se her III, 190), *Fr. Werliin* (1846–53), fl t Hviding, *C. P. Ussing* (1854–60) fl t Roager, *J. C. B. Jacobsen* (1860–67) blev afsat p gr a edsnægtelse.

1765 oprettedes et embede som **ordineret degn** paa Rømø. Her fungerede flg præster: **Bertel Friis,** (1772–77), **Laur. Helbech** (1778–1803), fl t Stadil, **H. C. L. Holm** (1803–11), fl t Ballum, **Simon H. Rosendahl** (1811–17), se Bevtoft-T, **P. O. Winther** (1821–23) fl t Sønderho, se Bringstrup-S, **A. S. Jantzen,** (1825–32) fl t Læsø, se Kolind-E-S, **Conrad D. Sørensen** (1832–36) fl t Hurup **H. J. Rhod** (1837–47) fl t Ansager, **C. F. B. Halvorsen** (1847–53), fl t Vindum, **J. C. B. Jacobsen** (1853–60) sp her, **N. T. J. Jespersen** (1861–65) fl t sp Abild, se der.

## Tiden 1867–1920

*W. A. Hillegaart* (1867–71) fl t Arrild, *G. G. Jacobsen* (1872–74) fl t Randerup, *H. F. Horstmann* (1875–1902), *Bertel N. Paulsen* (1902–06) fl t Kværs, *L. M. Lauritzen* (1906–10) fl t Tinglev († 5. dec 69). Pastor Lauritzen skriver hertil:

Saa længe endnu ingen dæmning forbandt Rømø med fastlandet var den ikke blot et sogn, men i vort lille nordslesvigske folkesamfund en verden for sig, baade paa grund af dens naturejendommeligheder og befolkningens særegenheder med hensyn til ordbrug og talemaader, sæd og skik, fornuftro og overtro (bl a heksetro), isolation fra omverdenen og berejsthed paa alle verdenshave o a m. En aften i december 1909 kunne en fremmed paa øen nok blive uhyggelig til mode. Det var bælgmørkt, stormen rasede og havet buldrede. Det varslede ikke godt. Det viste sig da ogsaa den næste dags morgen, at havet var naaet helt op til landevejen – den eneste der fører fra syd til nord; visse steder var det endogsaa gaaet over vejen saa der for en tid ikke var passabelt overalt; ja, det var ogsaa trængt ind i adskillige haver og huse, saa deres beboere havde maattet rømme dem i nattens mulm og mørke – noget der ikke var sket siden den store stormflod i 1872 og et enkelt hus var ligefrem knækket midt over. Heldigvis var det et sommerhus, som stod ubeboet i vinterhalvaaret, men det var dog opført af sten, særdeles moderne indrettet og laa saa kønt paa en pynt ud imod havet. For at værne det mod havet havde ejeren en rig hamburger, omgivet pynten med en cementmur, men det nyttede altsammen ikke noget.

Ogsaa paa anden maade har de stærke naturkræfter vind og vand saa tit anrettet ødelæggelser, saa befolkningen til stadighed har maattet være paa vagt for at værne afgrøde, kvæg og især menneskeliv, naar de var i havsnød efter et strandingstilfælde.

Indtil min tid var der ingen politibetjent eller amtsforstander paa øen. Befolkningen levede sit eget liv under kaptajn **A. List,** Tagholm, som øens mangeaarige myndige, men ogsaa dygtige »konge«. Han ordnede private og offentlige anliggender med myndighederne, og for ham bøjede man sig i den grad, at det ikke var let at faa noget gennemført mod hans vilje, selv om han var i mindretal.

Desuden var der flere andre udprægede enere derovre. En kaptajn **Møller** sendte et aar præsten en julehilsen: »Tag jer i vare for præsternes surdejg-hykleriet!« Da et barn døde, ønskede han hverken præstens, degnens eller graverens medvirken, men begravede uden videre barnet selv. Han

var formuende, men gik - helt i modsætning til tidligere af princip yderst tarvelig klædt, saa han engang i Skærbæk blev anholdt som tigger, men blev dog hurtigt løsladt igen, da han bad om først at maatte sætte nogle tusinder i banken. Han ejede ogsaa huse i Esbjerg, men indkrævede aldrig den aftalte husleje i den overbevisning at den nok til sin tid skulle indgaa ad frivillighedens vej.

Befolkningen var paa én maade ret uensartet, idet en del var søfarende, havde været verden rundt adskillige gange og havde set og lært meget, saa de kunne fortælle vidt og bredt derom - dersom de da var kvalificeret dertil, - medens andre beboere endnu i aarene 1906-1910 aldrig havde set en jernbane endsige rejst med den, men trods det var de rømøser baade hjemme paa den lille ø og ude i den store verden i sjælden grad sammenrystet - uden større sociale, politiske og kristelige skel - forbeholdne, kritiske, mistroiske overfor fremmede, men lige saa aabne, tillidsfulde, meddelsomme overfor deres egne - et folkefærd for sig!

Vel omtrent halvdelen var den gang tysk »indstillet«, deriblandt mærkeligt nok en del jyder fra det gamle land, som var kommet der over som tjenestekarle, var forblevet og havde bosat sig der og nu holdt med de »stue« (store), vel sagtens - og det er forstaaeligt nok - for ikke at risikere at blive udvist eller for lettere at kunne blive naturaliseret.

Der var dog sikkert ingen paa øen, som af sig selv kunne falde paa den fikse ide, at der skulle prædikes paa tysk i kirken, da dansk var omgangssproget og paa en enkelt undtagelse nær ogsaa alles modersmaal, tilmed fik børnene religionsundervisning paa dansk. Naar der alligevel skulle holdes 15 tyske gudstjenester aarligt, var stødet dertil ganske givet kommet udefra (den tyske forening i Nordslesvig). De blev da heller ikke besøgt om vinteren, mens fortyskningsbadestedet Lakolk var lukket, saa præsten ganske naturligt aflyste dem for vintermaanederne. Dog det blev hurtig kendt paa højere sted og paatalt. Provsten i Tønder berammede i den anledning et menighedsraadsmøde i præstegaarden, hvor han fik klar besked om, hvor inderligt overflødige de tyske gudstjenester var, men da saa et medlem, smedemester Jessen, Juvre, ganske troskyldigt slap den nøgne sandhed løs, at det kun var af politiske grunde, at de var blevet indført, da mistede provsten totalt sindsligevægten og begyndte skummende af raseri at læse de - fraværende - arrogante danske irredentister teksten. Han kom dog hurtigt til sig selv igen - godmodig, som han af naturen var, men han holdt dog til det sidste paa, at tallet paa de tyske gudstjenester ikke maatte formindskes, idet han foreslog en udvej: Ønskede vi ingen tyske gudstjenester om vinteren, saa kunne de for hans skyld gerne falde bort, men saa maatte der afholdes det dobbelte antal af dem i sommerhalvaaret - af hensyn til badegæsterne! Selv om vi vel alle følte, at provsten saaledes paa en smidig maade søgte at dreje os en knap, gik menighedsraadet omsider ind paa forslaget med den betingelse, at der fremdeles skulle holdes danske gudstjenester hver søn- og helligdag.

Deltagelsen i de danske gudstjenester var udmærket trods de delvis ret store afstande, tit daarlige veje og om vinteren den kolde kirke. Der blev først besluttet at indlægge varme 1909-10. Indtil da kunne kirkesøgende faa varm kaffe i præstegaarden før gudstjenestens begyndelse.

En enkelt familie tilhørte IM, nogle faa pinsemissionen, langt det store flertal var ikke særlig retningspræget, snarere modstandere af alt klikevæsen i kirkens anliggender. En tidligere præst holdt en vinter i skolerne foredrag om og imod pinsebevægelsen. Da dens tilhængere ved den lejlighed følte sig uretfærdig behandlet bad en af dem efter foredraget om ordet, og da han blev afbrudt udbrød han: »Der kan I se, hvad præst vi har. Han kan ikke forsvare sine egne ord«. Desværre var præsten saa uklog at melde manden, saa han blev ikendt en bøde paa ikke saa lidt.

I virkeligheden var pinsefolkene jævne hjertekristne, flittige kirkegængere, med missionssind og offervilje, uden dømmesyge, saa de blev respekteret ogsaa af anderledestænkende.

Rømø var et interessant og taknemmeligt sogn for en præst paa grund af dets vidunderlige natur og prægtige befolkning, men forbindelsen med fastlandet var den gang vanskelig, især om vinteren, og ikke enhver kunne taale det barske klima.

Pastor *Johs. Lorentzen* (1910–14) fl tl Diakon, Haderslev fik gennemført, at der blev indlagt centralvarme i kirken. Han fik indført en lille snes rensdyr paa Rømø, der var tænkt som en indtægtskilde for den fattige ø. Desværre maatte de skaffes af vejen under den 1. verdenskrig. Han plantede ogsaa en masse naaletræer paa heden.

Pastor *A. E. Lorenzen* (1914–19) fl t Hjordkær, plantede løvtræer, saa præstegaarden blev omgivet af mange dejlige træer, som giver godt læ. Pastor L var en alvorlig, samvittighedsfuld præst, IM. Omkr 1900 var der stiftet en afholdsforening, som fik stor tilslutning og fik god indflydelse. I aarene før 1914 sporedes et aandeligt røre, præsten, kaptajn *August Hveysel* o fl prædikede Guds ord i kirke, skoler og hjem, og kirken var fyldt. Pastor L stod virksomt i dette røre, men efter 1918 stilnede det af lidt efter lidt. Pastor L skriver, at besættelsen af tyske tropper 1914–18 og mørklægning medførte mange vanskeligheder, ogsaa stridigheder med gudløse tyske befalingsmænd. Men i befolkningen var der stor hørelyst. Jan 1915 var der vækkelse, som baade blev omfattende og dybtgaaende. Det var mest ældre folk, der blev omvendt, men ogsaa enkelte unge. I forvejen var en del paavirket af Lt Mf, nogle ogsaa af frimissionen, medens IM næsten intet arbejde havde i gang. Nu sluttede mange op om den kirkelige vækkelse, og møder og gudstjenester blev stærkt besøgt.

Pastor *H. L. M. R. Treplin* (1919–22) havde kun været paa Rømø et aar, da 1920 oprandt. Han var tysk af fødsel, men havde været præst i Løjt og Holbøl, kendte forholdene godt, ved afstemningen var der 167 st for at beholde ham mod 130 nej. Pastor *Treplin* tog afsked 1922.

**Tiden efter 1920**

Pastor *R. Jørgensen* (1922–50) skriver: Rømø er et godt sogn at være præst i. Præsten er velkommen i alle hjem, menigheden er venlig og imødekommende. Velhavende skibskaptajner og andre har stiftet større eller mindre legater til værdige trængende. Offerviljen i kirken er efter forholdene god. Den sidste verdenskrig skabte national vækkelse, men ikke nogen kristelig vækkelse paa Rømø.

Pastor *A. E. B. Jeppesen* (1950–54) skrev 1953, at før verdenskrigen 1914–18 var der meget aandeligt liv af IMs præg, men efter 1918 er det gaaet tilbage her som andre steder. De ældre har bevaret deres aandelige stade, men de fleste yngre er uden bestemt retningspræg. Ca 20 fam til pinsebevægelsen. (K o S, s 77).

Pastor *C. A. Jørgensen* (siden 1955) søn af pastor R. Jørgensen her skriver 1967: Kkg 6 pct, menighedssal i pgd, (mange turister om sommeren), gode forhold. Velv, gæstfri bef, trofaste kkg u p. Endnu en del gldags kirkelighed. M-spejdere (24), ugentl ungdomsaftenen i pgd, højskolekr i pgd, arb f Dsk Sømandsk, kirkeblad. Kun faa unge. Ringe uddannelsesmuligheder for ungdommen. Siden 1960 særlig gudstjeneste for turister om sommeren ved tyske præster fra anerkendte trosamfund, med god tilslutning (indtil 200).

Blandt ledende lægfolk.

I mghr.: *C. List,* Tagholm, *Jens Bleeg,* Juv-

re, bagerm *P. Duhn,* Mølby, forretningsfører *Math. Møller.* Frimenighedspræst *Thade Petersen,* Haderslev, * 1866 paa Rømø, er i særlig grad øens historiker.

### Skolen

3 skoler var tidligere i brug, men der er nu opført centralskole i Havneby, realafd i Skærbæk, hvortil de større børn køres. Blandt lærere nævnes *A. K. Jessen,* † 1966, 71 aar. Han var født paa Rømø, og var lærer her i over 40 aar. 1929 sogneraadsmedl, 1935 til 1966 sogneraadsfmd. Desuden *A. Tønder,* tillige degn og organist.

Verdenskrigen 1914–18. 11 faldne fra sognet.

1927 skrives: Kkg 10 pct, gode forhold, IM smf (40), ungdomsarb, en del aandelig interesse. 1939: Kkg 9 pct, ret gode forhold, IM smf (sp) hørelyst, kirkeblad, fh, pinsemiss, smaa kaar. 1951: Ikke god kirkegang, IM smf (sp), børnegudstj, ungdomsarb, pinsemiss. 1967: se ovf.

**Rømø kirke** (Sct Clemens) ligger paa sydlandet og udgør sm m præstegaarden en smuk helhed i landskabet. En lille lund vest for kirken giver kirke og pgd en skovagtig indfatning og dermed et af de smukkeste steder paa øen. Kirken er særpræget, hyggelig og anselig, bestaar af smaa rester af en gl gotisk kerne, taarn og flere tilbygninger, der afspejler øens stigende velstand. Udvidelserne fandt sted i de tider, da øens mænd næsten alle var paa langfart, i sejlskibenes tid, fra februar til efteraaret. Trods lille folketal fik Rømø en stor kirke. Velstanden i 1600–1700t skyldte især »kommandørernes« Grønlandsfart. Den ældste del af kirken, skibets vestende, er gotisk, af munkesten, men stærkt ommuret. Det sengotiske taarn, af tørninglentypen, er svært, med pyramidetag ml 4 spidsgavle. Taarnrummet har fladt loft og rundbue til skibet. Under taggavlene mod nord og syd er der savskifte, levn af gl dekoration, men alle de nuv gavltrekanter er yngre end 1753. Ældst af de mange udvidelser er tilbygningen mod nord fra 1626 (»den nør kvist«) udgør vestre halvdel af hele den store udbygning, derefter følger 1700–01 »den søndre kvist« og 1750 »den østre nørkvist«, østre halvdel af udbygningen mod nord, og 1751–52 langhusets østende. Vaabenhuset ved »øster-nør-kvist« er fra 1800t. Indvendigt udgør langhuset sm m »kvistene« eet stort lavloftet rum. Hele bygningen er hvidtet med blytag paa langhus og taarn, ellers skifer og tegl. Glasmaleri i korgavlen er skænket 1942, og 4 andre i »øster-nør-kvist« 1954. Solskive fra 1773. Kirken er hovedrest o 1833 (en tavle fortæller, at der indkom 6000 rdl ved indsamling i hele Danmark). 1858 blev der tilbygget ved det sydlige tværskib et rummeligt vaabenhus, kaldet kapel, fordi begravelser foregik derfra. Og hovedindgangen, der hidtil havde været ml taarnet og tværskibet mod syd, blev anbragt der. Kirken har ogsaa indgang fra nord. – Alterbordet dækkes af fyrrepaneler. I overside en labyrintagtig figur, hvorom fortælles, at en mistænkt forbryder skulle frikendes, hvis han kunne tyde figuren. Smuk (lidt ubehjælpsomt skaaret) altertavle i akantusbarok, fra 1686, nadvermaleriet i midten er ofte opmalet, men oprindeligt. Det indrammes af 2 snoede søjler, en mandsfigur og en kvindefigur til højre og venstre derfor, de skal fremstille menneskelivets begyndelse og slutning. Øverst et ornament omgivet af 6 engle. Yderst paa siderne to sengotiske bispefigurer. Kalk fra 1834, oblatæske fra 1733, hollandske stager fra 1733 og 1735, romansk granitfont af arkadetypen m 3 skævt fordelte hoveder, nederlandsk daabsfad m blomstervase fra ca 1650, tinkande fra 1812. Fontehimmel fra ca 1640, svarende til lydhimlen. Højgotisk korbuekrucifix fra ca 1300 (rest), ungrenæssanceprædikestol fra 1584 i Ribe-stil, ændret 1727, med mange felter med hoveder og ornamenter. Lydhimmel fra 1643. Ret ensartet stoleværk med dele af renæssance og barok. I ndr sideskib et pulpitur. To af lysekronerne er bragt hjem fra Rusland af kaptajner 1704, en 3. lysekrone er fra Holland. Karakteristisk for denne sømandskirke er, at der er ikke mindre end 5 skibsmodeller. Mærkelig for kirken er en del lange, haandsmedede hattekroge, som hænger ned fra loftet, flere med ejernes initialer. Under pulpituret mod nord en silkefane, (Danebrog), som Rømøboere i Kbhvn og andetsteds ved genforeningen skænkede deres gl kirke. Mindetavler for kongebesøg 1832, 1921 og 1949 samt for restaurationen 1833. Et par portrætmalerier. Billedskærer P. L. Brodersen, Hjerpsted, har skaaret mindetavlerne om de to sidste kongebesøg. Et ur fra Lakolk badehotel er 1953 anbragt paa sdr. Udbygning. Klokker fra 1717 og 1837. Kalkstensepitafium fra 1773. Paa taarnmurens østgavl er malet 2 Danebrogsflag 1854 med et skjold i midten (se ovf). Kirken hovedrest 1957. 400 sd, orgel fra 1957.

Danm kirker XXI, Tønder a, 1957, s 1419–42, Thade Petersen: Om R kirke, Sdj aarb 1923, 314 f, Mack D 306.

Paa kirkegaarden er en enestaaende samling »kommandør-gravsten«, ialt 42, fra 1600–1800t, paa menighedsraadets foranledning samlet i et smukt anlæg.

En besøgende giver flg malende skildring af denne seværdighed, som man sent glemmer:

Da jeg for nogle aar siden tog en afstikker til Rømø, fandt jeg hurtigt hen til den gamle Sct Clemens kirke. Allerede rundturen paa kirkegaarden lærte mig ikke saa lidt om den gamle økultur. Langs med muren i det nordøstlige hjørne staar der nogle gravsten fra sløjfede grave. Et par af dem er særdeles smukt, ja man kan næsten sige overdaadigt prydede – med relieffer i barokstil, forestillende engle, blomsterkranse, guirlander osv – og, hvad der er det mest ejendommelige – figurer af de afdøde og deres børn. Det er ikke portrætter, thi figurerne er traditionsmæssigt – om man ellers kan udtrykke det saaledes – »skaaret over samme læst« og efter vedtagne maal: Mændene størst, kvinderne lidt mindre og børnene smaa, selv om der er mange af dem i ægteskabet, og det er der meget ofte – og de saaledes ikke kan være lige gamle og derfor heller ikke af samme højde og drøjde. Næsten rørt betragter man gravstenen over den »ærlig og velacht mand« salig Niels Petersen af Toftum, født 1693 og død 1771, og hans kone, »den ærlig og gudfrychtig matron«, salig Maren Nielskone, født 1697 død 1764. Øverst paa stenen ses to kvindelige figurer, af hvilke den ene som bærer et bæger (en alterkalk?) og et kors, aabenbart skal forestille »troen« mens den anden, som er udstyret med en fugl (due?) og et anker, er haabet. Under den lange indskrift, som begynder med et citat af en ældre oversættelse af Jobs bog 19, 25: »Jeg ved, at min Frelser lever, og Hand skal derefter opvække mig af jorden«, ses paa foden af stenen to billedrækker: øverst mand og hustru, der undtagelsesvis er lige høje, derunder deres tolv børn, 6 sønner og seks døtre, alle lige høje og klædte ligesom forældrene i Holbergdragter med allongeparykker, for sønnernes vedkommende med langskødet frakke og knæbenklæder, for døtrenes lange kjoler.

Ved siden af denne sten staar en lidt mindre, oprindelig lagt over Peder Laustsen fra Toftum, død 17–, i hans alders – aar og hans første hustru, Kirsten Pederskone, død 1770, 68 aar gammel. Ovenover ses i en ramme af blade billederne af Peder Laustsen og hans to koner, Kirsten og Karen, samt hans fem børn, 2 piger og tre drenge. Disse figurer er typiske for flere andre sten paa kirkegaarden, sten, der endnu ligger over de respektive grave: Mændene størst, kvinderne lidt mindre og børnene tro kopier af de voksne i miniatureudgaver. Under den nævnte billedrække staar inden for bladrammen ordene: »See, her er jeg og de børn, som Herren har givet mig«. Allerøverst i stenens halvrunde afslutning staar: »Hans anden kjære hustru Karen Peders. . .«. Derefter er der afsat plads til dødsaaret. Stenen er med andre ord blevet anbragt paa graven, uden at de efterlevende har draget omsorg for at komplettere indskriften.

Endnu en ting er værd at lægge mærke til: indskrifternes rene danske sprog i modsætning til de tyske og frisiske inskriptioner, der findes paa ganske lignende gravsten paa För, Amrum og de andre sydlige øer, skønt disse øer i det samme tidsrum ogsaa tilhørte det danske monarki. Sproget paa Rømø har altid været dansk og er et vidnesbyrd blandt mange om disse øboers nationale trofasthed. En udmærket kender af saavel øen som befolkningen, **Eduard Moritz** fremhæver, at »Fastholden ved Modersmaal og Nationalitet er et fremragende Kendetegn for de danske; ogsaa Rømø-boeren bevarer

foruden sroget erindringen om, at hans ø tidligere har hørt til Danmark, trofast i sit hjerte«.
I kirkeskibets vestdel har der været stolestader, som blev kaldt »Listerstader«. Danske »Lister« fra norddelen af Sild (nordspidsen af Sild hedder List) plejede i gamle dage at gaa i kirke paa Rømø.

Folketal: 1860: 1336, 1910: 810, 1926: 766, 1960: 651, 1965: 812.
Altergæster: 1922: 220, 1934: 234, 1942: 174, 1953: 213, 1962: 230, 1966: 352.
Menighedsraad: 1922: 6 u p, 1938: 1 soc, 5 u p. Derefter hver gang: 6 u p, 1965 valg, valgdeltagelse 48 pct.

### Sognepræst

Indt: 1859: a) 45 byg, b) 17 byg, 90 rdl, c) naturalier, 25 lam d) 300 rdl, e) 25 td ld ager en del hede og klit. Anselig, grundmuret pgd i 2 længer, 7 vær, højt til loft. 1907: 2017 rm. Det lavest lønnede embede i Sdj. 1922: 3 kl, 1958: 12 kl. Pgd opf 1832, god. Ialt 35 ha jord.

14. 30. okt 1846–14. okt 53 (kkp Hyllested-V.-H. 20. maj 41): **Frederik Werliin,** fl t Hvidding, se Højen-J.

15. 1. jan 1854–10. sept 60 (ord kat Bogense-S 31. dec 50): **Christian Petersen Ussing,** fl t Roager, se Gern-S.

16. 18. nov 1860–20. maj 67 (ord degn Rømø 20. juli 53): **Johan Christopher Bendix Jacobsen,** afsk se sp Sydstrømø.

17. 1867–71: **Wilhelm August Hillegart,** fl t Arrild, se der.

18. 1872–74: **Georg Gottlieb Jacobsen** fl t Randerup, se Bregninge-B.

19. 1875–1902 (diakon Tønder 71): **Hermann Friederich Horstmann,** * 24. aug 42 Sarau (Prøjsen). Forældre: Gaardforp Johann Friedrich H og Magdalene Cathrine H. Stud Plöen 63, c Kiel 69 † 13. marts 02. ~ 2. maj 73 Gunder Christine Gottfriedsen, * 1. juni 52. Søn: Skærbæk.

20. 1902–06: **Bertel Nikolai Paulsen,** fl t Kværs, se kompastor Broager.

21. 1906–10: **Lauritz Michael Lauritzen,** fl t Tinglev, se Varnæs.

22. 1910–14: **Johannes Lorentzen,** fl t diakon, Haderslev, se der.

23. 1914–19: **Anton Elias Lorenzen,** fl t Hjordkær, se Vallensbæk.

24. 1919–22: (sp Løjt 04, feltpræst 16–18): **Heinrich Ludwig Martin Richard Treplin,** * 5. dec 71 Friedland, Mecklenburg. cand 98, sp Holbøl 00, afsk 7. aug 22, † 30. maj 60. ~ Georgine Maude Fox.

25. 9. nov 1922–6. juli 50 (kst sp Spandet 17): **Rasmus Jørgensen,** * 17. april 82 Nr Ønlev ved Aabenraa. Forældre: Landmd Rasmus J og Anna Margrethe Hansen. Missionseksamen i Breklum og Neumünster, missionær Indien (Brødremgh), kst sp. Bjolderup 15, afsk 6. juli 50. † 12. aug 71. ~ 21. dec 10 Meta Kjerstine Sommer, * 8. okt 89 Tønder. Forældre: Skrædderm Martin Thomsen S og Meta Sørrine Engelstoft. – Sønner: Ballum-S og her, se ndf.

26. 4. nov 1950–30. sept 54 (dsk præst, Berlin 49): **Axel Emanuel Brunaa Jeppesen,** fl t rkp Viborg Domkirke, se der.

27. 9. jan 1955 (Dsk sømandspræst Antwerpen og legationspræst Bruxelles 50): **Christian Adolf Jørgensen,** * 20. juli 19 Spandet. Faderen: Sp her, se ovf. Stud Aabenraa 39, c 46[1] (1-104), Dsk sømandspræst Danzig 47, till legationspræst Warszawa 48. ~ 28. dec 45 Gerda Pump, * 17. dec 21 Tønder. Forældre: Postmester Bernhard P og Emma Peters. – Broder: Ballum-S.

BM Dsk sømandskirke i frem havne 59.

### Ordineret degn

9. 9. dec 1847–12. maj 53: **Christian Frederik Bartholin Halvorsen,** fl t Vindum, se Sandager-H.
10. 20. juli 1853–18. nov 60: **J. C. B. Jacobsen,** sp her, se sp Sydstrømø.
11. 26. jan 1861–2. juni 65 (hjpr Ørum-D 22. juli 47, do V Skerninge-U 57): **Nicolai Thomas Johannes Jespersen,** fl t Abild, se der.

---

Litt foruden ovenn: E. Moritz: Die Nordseeinsel Røm, 1903, H. Handelmann: Die Burg auf R, Zeitschr f Schlesw-H Gesch IX, 186 f, Thade Petersen om R og gl sømandsskikke, Sdj mdskr 1935, 4–11, Turistf aarb 1935, Danmarks Sahara, en dødsdømt idyl, Dsk jagttid 1938, 280 f, Eggert Nielsen: R, en afkrog af landet, Brugsforeningsbl 1943, 12 f R i planlæggernes smeltedigel, Samvirke 15. marts 53, Politiken 14. april 1960 (Fiskerihavn uden fiskere!), smst 7. maj 64 (nu har R havn), Kirke og Sogn 1953, 74 f Hejselbj P 134–40, Thade Petersen: Rømø, Sdj aarb 1903–, 196–253, 1904, 217–73, 1905: 30–97, samme: Fattigforsørgelsen paa R, Sdj aarb 1930, 158–59, Vider og vedt V, 220–24 og Sdj aarb 1904, 238 f, V. Nordmann: Gl mindesmærker paa R, Danmark, 1942, 303 f. H. Lausten-Thomsen: Rømøgaarden, Sdj Mdskr 1950–4, A. Helveg Glenstrup, Kulturgeografi 1952, 33–40, Kommandørgaarden paa R. Fra Nationalmus Arbm 1954, 49–62.
Endvidere: Interview m pastor C. A. Jørgensen i Jysk Tid i anl af 50 aarsdagen 20. juli 69. Pastor H. F. Horstmanns søn, pastor G. Horstmann har i sin bog: Erinnerungen aus verlorenem Land (1925) givet en smuk skildring af Rømø og barndomstiden der.

---

# *Slogs herred*

## BURKAL

Burkal sogn, 8749 ha, strækker sig 18 km langs rigsgrænsen, fra grænsepæl 129 til 195, og omfatter dermed den midterste trediedel af Danmarks landfaste sydgrænselinie. Sognet er udstrakt. Størstedelen hører til Tinglev-fladen, kun bakkeø mod nordvest ved Lund, indtil 25 m med storslaaet udsigt over hele herredet. Det sletteagtige landskab har en særlig karakter med sit net af aaløb, som løber sammen i en slags indlandsdelta. Skelbæk er grænsevandløb, nu reguleret. I det hele er de fleste vandløb reguleret og udrettet, især med Vindtvedkanalen. Jorden er sandet, til tider fygning, bortset fra engene langs aaerne. Bebyggelsen i

denne ejendommelige egn er især knyttet til de tørre flader og deres grænser til engene, mest samlet i større landsbyer. Hist og her enligtliggende gaarde med store arealer. De østlige flader laa tidligere hen som heder, men er nu delvis opdyrket. Store strækninger er nu plantage. Bebyggelsen mod nord har en lidt anden karakter, præget af modsætningen mellem den frugtbare bakkeø og fladerne mod øst. Her en del nybebyggelse.

Byerne: Burkal (kirken 1 km nord for byen) og Saksborg kro (ved kirken), stationsbyen Bylderup-Bov, 425 indb, med bolig for den tyske frimenighedspræst, mh, fh, alderdomshj, sportspl, biograf, 2 kroer m.m., Rens, 350 indb, m skole, tysk privatskole, ungdomsskole fra 1921, udvidet 1965, bibl, mh, toldkontor, Store Jyndevad m skole fra 1923, bibl, tysk privatskole, mh, fh, vandrerhjem, Lille Jyndevad, Nolde, Lydersholm, m skole, bibl, fh, Stemmild. Bebyggelser: Saksborg m skole fra 1923, tysk privatskole, Kværnholt, Aabøl, Midtholm osv.

Blandt større gaarde nævnes: Grøngaard, tidl domæne og kancelligods. (Hertug Hans d ældre opførte 1570 et jagtslot ved Grøngaard, grunden afdækket 1954, slottet var prægtigt udstyret, hvad fund viser). 1955 rejstes en 2,8 m høj granitsøjle paa slottets grund. Grøngaards hovedbygning er anselig, laden interessant med sit høje tag. Gaarden er udstykket, hovedparcellen ejes nu af præsteembedet. – Vraagaard er tidl adelsgd, har nu 115 ha, ejedes fra 1844 af stænderdeputeret *Joh. Fr. Mommsen,* derefter af hans søn, solgtes 1885 til sognefoged og medl af provinsiallanddagen *Jørgen Th. Lorentzen,* i hvis slægt den siden har været. Desuden kan nævnes: Vestergaard, den Hoeckske gaard, den Adolphske gaard.

Genforeningssten i Rens.

**Oldtidsminder:** En jættestueagtig stengrav, hvor der fandtes karakteristiske sager fra den yngre stenalder, flere mindre høje ødelagt, flere fund. I landsbyen Nolde er der rester af et voldsted. Til Nolde knytter sig navnet paa en af Tysklands største kunstmalere, **Emil Nolde** f her 1867 (egtl Hansen), en af Weimarrepublikkens 100 førende kulturpersonligheder, forkætret af nazisterne. - Mange sagn knytter sig til egnen, f eks om kong Valdemar, der sad til bryllupsgilde paa Sønderborg slot, og da snakken hørte op, sendte han løbere ud for at høre nyt, der kunne faa samtalen i gang igen. En af disse løbere kom til Nolde, hvor han mødte først 12 grønklædte ryttere, senere 12 blaaklædte ryttere, saa 12 rødklædte. Han standsede da en morlil, som kom kørende. I hendes vogn var der halm, og oven paa halmen laa en meget gammel mand. Hun fortalte, at de 12 grønklædte var hendes farbrødre, de 12 blaaklædte var hendes morbrødre, og de 12 rødklædte var hendes sønner ... »og omme bag i vognen: det æ Thøge fra Naall', han æ fa-ar te dem aall!«

I øvrigt flere rester af borgvolde. I 1700t laa her en tysk koloni: Christianshaab (11 familier).

**Plantager:** Kloppenborglund pl 75 ha, anlagt af Skibelundforeningen 1932, Rens hedegaard pl, 186 ha, plantet 1932, Cimbriaplantagerne, Jyndevadgd pl, 81 ha, Store Tønde skov 53 ha m m.

Under den prøjsiske administration var sognet delt i 10 kommuner: Burkal, Bov, Grøngaard, Jyndevad, Lund, Lydersholm, Nolde, Rens, Stemmild og Stade.

Afstemninger: 1871: 160 dsk, 63 ty, 1920: 445 dsk (65 tilrejs), 422 ty (107 tilrejs), 1964: 829 dsk, 365 ty.

## Af den ældre præstehistorie

I middelalderen hørte B under Ellumsyssel provsti, senere under Tønder provsti. Indtil 1921 hørte det under Slesvig stift.

Sagnet fortæller om den sidste katolske præst, »*Lille Per Wollesen*« at han altid sluttede sine prædikener: »Saa sandt hjælpe os Sct. Knud! Gid han vilde!« – Vi kender ikke navnet paa den første lutherske præst, men omkr 1569 var *Andreas Michelsen* sp hr. Han skal have været diakon og conrektor i Tønder. Hans søn var provst Mikkel Andersen, Døstrup. – *Thomas Petersen* († 1593) efterfulgtes af *Thomas Petri Gaultherus Walther,* † 1617. – *Thycho Sveno Høyer* (1617–50) af Højer, hvis søn blev sp i Itzehoe, hædredes med mindevers (CP 90 Rollf, 21), i hans tid døjede sognet under svenskekrigene. Svenskerne hærgede og plyndrede, de stjal bly af kirken, sønderbrød kalk og disk, slog kirkens skabe osv i stykker. Præsten maatte skaffe sig et beskyttelsesbrev hos Brandenborgerne for at kunne blive i sognet, men kirke og bondegaarde skaanedes ikke (CP 339). Derefter 3 slægtled af slægten *Ambders: Mag. Andreas Ambders Andersen* (1651–87) var søn af en raadmand i Tønder, studerede i Rostock (mag 1646) og Kønigsberg, blev rektor i Tønder 1642, var gift 2 gange, en søn blev diakon i Nibøl, en anden paa Sild, en 3. blev hans efterfølger. (Carstens: Die Stadt Tondern, s 158, Intelligensbl i Tønder, 1859, nr 9). Han omtales som en lærd, ortodoks teolog, jvf CP 89. Mag Andr. Ambders udgav æresdigte over afdøde venner paa latin og tysk »Die Tundersche unsterbliche Sterblichkeit« i klingende rytmer. (se DBL, I, 265, Aage Dahl i Præstehist saml I 173 f). Hans søn *Chr. Ambders* (1687–1725) blev sin faders adjunkt 1668 efter at have studeret i Kiel, var gift med en sønnedatter af Thycho Sveno Høyer og fader til eftm her og Chr. A, Ubjerg, svigerfader til historikeren *Andreas Høyer.* (Unsterbl. Sterbl II).

## Pietismen i Burkal

Seminarierektor **E. Høgel** gør opmærksom paa (Hejs P, s 68), at det vistnok er almindeligt overset, at pietismen i Danmark i det væsentlige kun slog rod i København og i Sønderjylland. I Kbhvn fremmedes bevægelsen stærkt fra oven ved kongehusets interesse, der bl a gav sig udslag i import af nogle af de bedste kræfter fra den sønderjyske bevægelse. Fra 1725 til 1820 var der i Burkal stadig opvækkelse paa pietistisk grund. Allerede 1715 blev kirkens siddepladser forøget med et stort pulpitur med 100 sd, og alligevel slog kirkens 500 sd ikke til. Samtlige degne og 13 emissærer fra Christiansfeld hjalp i disse 100 aar med til at pleje dette liv i B.

Pastor **Andreas Chr. Ambders** (1727–49) oplevede den første vækkelse i Burkal, og snart blev Burkal midtpunkt i vækkelser og stærkt pietistisk menighedsliv. Der fandtes mange ugudelige skikke i sognet, men der blev ogsaa et samfund af hellige, ja man sagde, at præsten var »lige saa tosset som de hellige i nabosognet mod syd, Ladelund«, hvor der var en stor vækkelse. Pastor **Andr. C. Ambders** kom i syndenød og erkendte, at han »med sin videnskab, ortodoksi og retskafne vandel ikke kunne bestaa for den levende Gud«. Han blev omvendt, og hans forkyndelse fik en ny klang. Den unge degn, **Peter Asmussen** (som havde været huslærer hos pastor **Nic. Brorson,** Bedsted), og hans kone, Apollonia, blev ogsaa omvendt, ligesaa hendes forældre, den gamle degn, **Johannes Prætorius,** præstesøn fra Højst. En søn af Prætorius der flyttede til Kbhvn, og blev justitsraad, blev et trofast medlem af Brødremgh. Denne vækkelse i Burkal fandt sted omkr 1741. De nyomvendte sluttede sig til forsamlingen i Burkal by, hvor en kreds af vakte stammede fra den unge kandidat **Enevold Ewald** fra

Højst (en slægtning af Prætorius). P. Asmussen repræsenterede pietismen i dens danske facon. Men det blev herrnhutismen, der kom til at præge, sm m brødremenigheden. Andr. Ambders og sognet dannede et brødresocietet, og det blev kaldt »en Guds have«.

Der var troende mennesker i alle sognets byer. I Jyndevad: **Hans Petersen** (som 1739 kom i syndenød, og blev hjulpet til tro ved et møde i Lund), det frimodige vidne **Nikolaj Asmussen**, i Rens: den enfoldige **Hans Jürnsen**, som led megen spot, i Lydersholm: **Iver Matthiesen**, og hans efterfølger paa gaarden, **Thomas Iversen**. 1745 kom brødremghs rejseprædikant **Zeidler** til at bo i Burkal. Han hjalp pastor Ambders trofast i hans virksomhed og arbejdede rundt om paa egnen. Burkal blev knyttet nær til Brødremgh, idet der fra 1745 til 1857 var 9 af deres rejseprædikanter, som boede i Burkal (**Zeidler, A. S. Eckberg,** 1785–91, **Jens Jakobsen** (1791–95), **Joakim Kramer** (1795–1810), **H. C. Hansen** (1810–14, **Joh. Schæfer** (1815), **Asmus Asmussen** (1816), **Gottl. May** (1817–23). **H. C. Winther** 1828–57(). Desuden virkede 4 søstre blandt ugifte kvinder: **D. Backer** (1772–83), **Anna Wagner** (1784–92), **Botilla Greisen** (1792–97) og **Cecilia Haugaard** (1797–1811). Blandt de troende, som **Zeidler** særligt nævner, var de to lærere: **Nis Hansen** og **Jakob Asmussen**. I dennes degnebolig var et samlingssted, hvortil folk kom fra nær og fjern. Skolen og præstegaarden var tilflugtssteder for de hellige, og nær forbindelse var der med de troende i Ladelund.

**Zeidler** gennemvandrede Jylland fra Elben til Vendsyssel, og hans beretninger fra menighederne er nok værd at læse, han var tysk, men havde lært sig lidt dansk. Magister **J. G. Waiblinger,** en af de ledende herrnhuter i Pilgerruh-kolonien 1737–41, skriver i et rejsebrev fra 1742:

»Den 3. juli havde nogle præster i denne egn en pastoral konference (i Burkal), hvortil broder **Kastrup** ogsaa var inviteret, og da jeg ved denne lejlighed ogsaa kunne tale med nogle mig bekendte præster, tog jeg med der hen. Dagens løsen lød: Han hjælpe mig igennem dér, hvor man Ham nok nævner, men alligevel slet ikke kender. Præsterne havde forberedt sig paa to emner, hvorom de ville tale, 1) hvorledes man skal omgaas syge, 2) om de mæhriske brødre. Da de havde sunget og bedet, blev der spurgt, hvad enhver havde at bringe frem til det første emne. Nogle havde bragt deres tanker paa papiret og ville da læse det op. Men broder **Kastrup** slog straks en streg herover med de ord: Hvad hjælper det altsammen, var det ikke bedre at tale om vore hjerter, hvordan vi staar til Frelseren, saa ville det andet altsammen give sig af sig selv. Et par stemte i med, men de andre ville ikke have haft deres møje og meditation forgæves. Een læste saa sine nedskrevne tanker op, men da ingen sagde noget til det, generede han sig og stak papiret i lommen igen; og af de andre dristede sig ingen til at læse noget. De spurgte mig nu om mine tanker, som jeg da meddelte dem: At man maatte kende Herren og hans Aand, inden man kan føre aandens embede.

Derefter kom de til det andet emne og havde her meget at indvende imod hr Greven, mod lære-bogen, Testamentet og nogle breve, mod menighedens indretninger og skikke, mod læren, hvor man beskylder os for at være af reformert opfattelse 1) i nadveren, 2) i artiklen om hele naadevalget. Jeg svarede kort paa alt efter den naade, som Frelseren gav mig, og følte inderligt hans nærhed.« (Ribe bispesæde 948–1948, s 144 f).

Pastor *Ambders* døde pludseligt 8. nov 1749, 57 aar gammel, en stor skare fulgte ham til graven. Pastor *Eichel,* Hostrup, og provst *B. Petersen,* Tønder, talte (J. Br 385 f). Ambders havde fulgt sin farfader og fader i embedet, han var blevet pietistisk paavirket i Jena, men han blev vundet for Herrnhutismen ved pastor *Lundius,* Ladelund. Burkal blev det landsogn, hvor Herrnhutismen satte sine mest varige spor, og vækkelsen fik afgørende betydning for den primitive almues religiøse og moralske vækst. (Ribe bispesæde 948–1948, s 162). *Lundius* var forøvrigt paavirket af den lidt omtumlede, pietistiske pastor *F. C. Bruhn,* Humptrup, tidligere Rinkenæs, saa vækkelsen i Burkal havde flere rødder. Forsamlingerne fortsattes hos lærer *P. Asmussen,* der var svoger til societetslederen *L. Prætorius,* Kbhvn.

Efter at præsteslægten *Ambders* havde siddet i Burkal i henved 100 aar i 3 slægtled, valgte man 1740 den 25 aarige farversøn, cand theol *Peter Petersen* (1750–89) fra Sønderborg, til sognepræst. Han havde studeret i Kbhvn, var gift med Esther Lorenzen fra Møgeltønder og fader til Peter P, der blev sp her 1802. Da *Peter Petersen* (den ældre) kom hertil 1750, var han ikke omvendt, og »mange var glade for, at de ikke fik en hellig præst, skønt de var vant til en tro sjælesørger« (J. Br 389). Men da han ved et sygebesøg i byen Stade hørte den syge sige, at »den stakkels præst jo ikke kunne bringe ham noget«, gik det ham til hjertet: »Du stakkels præst, som skal være menighedens hyrde og ikke har noget at bringe den!« Han blev saa omvendt og blev »et af Jesu mest velsignede vidner og et stort redskab til mangfoldige sjæles omvendelse« (smst 390). Han glædede sig over Brødremenighedens hjælp i sognet, lod dens rejseprædikanter prædike i kirken, holdt forsamlinger hver søndag eftermiddag, de særlige samfundsmøder lededes af præsten, lærer *Asmussen* og Brødremenighedens folk. Der blev indført personlige samtaler med de vakte. Præstens prædikener blev til stor velsignelse, folk strømmede til fra Tønder, Brede, Agerskov og andre sogne, og J. Br fortæller udførlige omvendelseshistorier om folk fra Terkelsbøl og Bylderup, der blev vakt i Burkal kirke. Rejsepræst *Jens Block* fortæller, at han 1757 prædikede i Burkal, og pastor Petersen »kyssede mig med vaade øjne, da jeg kom ned fra prædikestolen«.

Pastor *Peter Petersen* fortæller sin biskop: »Ved min tiltrædelse fandt jeg nogle faa sjæle, som elskede Jesus: De havde omgang med hinanden og med den herrnhutiske menighed. Jeg var stille og prædikede Jesus efter 1. Kor, men saa mig derhos nødsaget til at sætte mig hen som den blinde ved vejen og bede om øjensalve, fordi jeg for min person og embede havde frelseren behov. Jeg prædikede i 2 aar uden at spore en eneste velsignelse. Derefter saa jeg en temmelig flok af sjæle, som vaktes ved mit embede, gaa sammen med de forrige sjæle og samtale med dem om deres tilstand. (P gik selv med til sammenkomsterne). Efter 6 aar blev jeg af frygt for misbrug (erschrecklichen missbrauch) nødsaget til paa Himmelfartsdagen 1759 at meddele forsamlingen, at sligt skulle ophøre med denne dag«. Men efter 4 uger bad man under taarer, at præsten ikke ville unddrage sig. Han maatte altsaa til det igen, dog saaledes, at mændene nu samledes i pgd, kvinderne i skolen. Præsten var, hedder det »dem Herrnhutismus ungemein zugetan, dabei ein paradoxotatus und apocalypticus« med mange talenter og stor veltalenhed. Man fortæller, at han engang i Tønder talte i næsten to timer om Guds tre husholdninger, og »med allerstørste fornøjelse hørte man hans fremstilling af Apokatastasis« (CP 268).

1780–82 var der store vækkelser, *Eckberg* meddelte 1781, at der var 200 mennesker, der ville frelses (J. Br s 392). En søndag efter gudstjenesten i febr 1781 kom alene ca 80 kvinder og ca 50 mænd til *Eckberg* (foruden dem, der kom til præsten) og spurgte om,

## Til abonnenterne:

Efter pastor Paul Nedergaards død – den 25/1 1970 – fortsætter fru Yrsa Nedergaard med at forestaa udgivelsen af de resterende hefter af Ribe stift. Til disse hefter forelaa der manuskript fra pastor Nedergaards haand.

Udgivelsesretten til det endnu manglende af værket, nemlig Haderslev stift, samt eventuelle suppleringshefter, overgaar fra 1/1 1971 til patronatet for Dansk Præste- og Sognehistorie. Som redaktør har patronatet efter pastor Nedergaards ønske antaget provst J. Juul Sørensen, Hellerup, og som medarbejdere desuden sognepræst, dr theol, Hejselbjerg Paulsen, Fjelstrup, sognepræst Georg S. Geil, Haderslev, og pastor emer Aage Dahl, Virum.

## Pris for dette hefte: 26,25 kr.

heri medregnet moms og porto. Prisforhøjelsen skyldes stigning i moms'en. – Hvert hefte med den vanskelige sats indeholder stof som en bog i tilsvarende oplag til ca. 40 kr.

Beløbet, 26,25 kr, bedes venligst snarest (inden 3 uger) sendt til fru Yrsa Nedergaard, Vestersøgade 54, 1601 Kbhvn V. Postgiro 21542.

De sparer den dyre opkrævningsporto ved selv at indsende beløbet paa den vedlagte giro-blanket.

## Patronatet for Dansk Præste- og Sognehistorie:

*Baun, C.*, biskop, fh Viborg, *Birkelund, Palle*, rigsbibliotekar, Kbhvn. *Dahl, Aage*, sognepræst, Virum. *Fabricius, L. P.*, dr theol, sognepræst, Charlottenlund, formand. *Fabritius, Albert*, dr phil, kgl historiograf, Kbhvn. *Fuglsang-Damgaard, H.*, dr theol, biskop, Kbhvn. *Georg S. Geil*, sognepræst, Gl Haderslev. *Holt, Paul*, seminarierektor, Aarhus. *Hvidtfeldt, Johan*, dr phil, rigsarkivar, Kbhvn. *Paulsen, H. Hejselbjerg*, dr theol, sognepræst, Fjelstrup, *Riisager, Vagn*, mag art, provst, Randers. *Sommer, Otto*, kordegn, Kbhvn (redaktionssekretær). *Sørensen, J. Juul*, provst, Hellerup, *Topsøe-Jensen, Helge*, dr phil, overbibliotekar, Kbhvn.

Som medlemmer er for *Ribe stift* indtraadt:
*A. Bork Hansen*, sp, Løgumkloster. *Steen Christiansen*, provst, Gram. *A. Fog Pedersen*, højskoleforstander, Rødding. Chefredaktør *Knud Rée*, Esbjerg. *M. L. Skovsborg*, sp, Tinglev. *Ingrid Vig-Jensen*, overbibliotekar, Esbjerg Centralbibliotek.

Redaktørens adresse er: Hellerupvej 84, 2900 Hellerup.

DUPLEX-TRYKKERIET